

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ КОРАБЛЕБУДУВАННЯ
ІМЕНІ АДМІРАЛА МАКАРОВА
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БОНДАР ЮЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 930.1:338.45(477)"1946/1965"(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД
(1946–1965 рр.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Спеціальність 032 Історія та археологія
Галузь знань 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття ступеня доктора філософії (PhD)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 Ю. О. Бондар

Науковий керівник: Нефьодов Дмитро Валерійович,
доктор історичних наук, доцент

Миколаїв – 2026

АНОТАЦІЯ

Бондар Ю. О. Промисловість Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.): історіографія проблеми. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова, Миколаїв, 2026.

У дисертації *вперше* в історичній науці комплексно проаналізовано генезу процесу дослідження історії промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.); встановлено, що існуюче історіописання лише частково охоплює дослідження окремих векторів проблеми, а тому не дає комплексного розкриття історіографічного процесу, тенденцій в методології і проблематиці різних історіографічних шкіл та напрямків; проведено аналіз наративу радянських, західних, діаспорних, сучасних українських науковців, їхнього теоретико-методологічного базису, категоріально-понятійного апарату і на цій платформі з'ясовані актуальний стан, повнота і достовірність дослідження історії промисловості Української РСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.); проаналізовано праці вітчизняних науковців, які ще не ставали об'єктом історіографічного аналізу та визначено перелік актуальних тем для майбутніх конкретно-історичних досліджень; досліджено зміст робіт західної науковців, які також ще не стали об'єктом історіографічного дослідження;

Уточнено періодизацію історіографії промислового розвитку Української РСР (1946–1965 рр.), класифікацію всього масиву історіографічних джерел, перелік сфальсифікованих та слабо досліджених напрямів історії промисловості Української РСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.), актуальні вектори майбутніх конкретно-історичних розвідок.

Набули подальшого розвитку процес переосмислення низки висновків і концептуальних підходів, домінантних в радянському, західному та діаспорному історіописаннях, спростовано перелік аналітичних розбіжностей в роботах з історії повоєнної промисловості Української РСР; уточнений теоретико-методологічний та категоріальний апарат історіографічного дослідження.

Доведено, що радянські історіографи не брали під сумнів методологічні основи аналізованих праць, що в свою чергу не дозволяло побачити нові напрями та перспективи. Дослідження велися у повній відповідності до уявлень партійно-державного керівництва і включали в себе аналіз прийнятих партією рішень та хід їх виконання. Реальні механізми підготовки та прийняття рішень не вивчалися. Історіограф так само як і історик переказував зміст тих чи інших принципових політичних рішень, а потім на конкретному матеріалі показував діяльність партії та уряду щодо їх реалізації: на початку періоду – склалися передумови, поставлені завдання, наприкінці періоду – завдання вирішені. Для радянської історіографії характерна концепція лінійного розвитку соціалізму. Дослідники розглядали минуле як наближення до несуперечливого сьогодення, з висоти якого велося дослідження. За таких умов в минулому треба було помічати лише ті риси, які привели його до нинішнього стану. Така ситуація існувала в радянській історичній науці до кінця 1980-х рр. В історіографічних працях переважав не критико-аналітичний, а бібліографічно-описовий підхід. У той же час автори історіографічних праць порушували питання про комплексне вивчення історії індустріального розвитку, необхідність змін у методах дослідження, коригування суджень та висновків відповідно до реального змісту процесів в промисловості Української РСР. Втім наявний радянський історіографічний наратив є морально і методологічно застарілим, суб'єктивним та ідеологічно заангажованим. Діаспорна історіографічна традиція дослідження української промисловості представлена лише декількома розвідками. Враховуючи їх доволі значний історіографічний «вік» та фрагментарність охоплення саме

повоєнного двадцятиріччя вони об'єктивно не можуть претендувати на статус вичерпних та комплексних історіографічних робіт. У той же час вони є достатньо цікавими джерелами задля кращого розуміння самої суті історіософії українських вчених в еміграції. В новітньому вітчизняному історіописанні також відсутні роботи, які були б присвячені історіографічному аналізу безпосередньо промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.). Таким чином, можна констатувати, що не дивлячись на наявну історіографічну традицію, на сьогоднішній день відсутнє комплексне, ґрунтовне та актуальне дослідження промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.) в історіографічній площині.

Джерельний корпус історіографічних джерел дисертації представлений монографіями (вузькопрофільними тематичними та узагальнюючими синтетичними), дисертаціями та авторефератами дисертацій, рецензіями та відгуками, науковими статтями у періодиці та збірниках праць, матеріалами науково-практичних конференцій та «круглих столів», статистичними збірниками документів та матеріалів, навчальною та довідковою літературою, бібліографічними покажчиками, мемуарною літературою.

Теоретико-методологічна база дисертаційного дослідження концептуально заснована на антропологізації історичних досліджень, яка включає в себе надпартійність, сцієнтизм, культурологізм, такі принципи історичного дослідження як історизм, об'єктивність, системність, всебічність, наступність (спадкоємність). Прикладний методологічний інструментарій представлений такими методами як аналіз і синтез, класифікації і типологізації, методом ідеалізації або абстрагування, історико-генетичним, проблемно-хронологічним, біографічним, методом періодизації, ретроспективного аналізу, методом контент-аналізу. У сукупності даний інструментарій дозволив зосередитись на виконанні завдань історіографічного дослідження промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.).

Встановлено, що радянське історіописання промислової тематики пройшло декілька етапів у своєму розвитку, кожен з яких характеризувався певним, дещо змінюваним колом підтем, що розроблялися в канві промислової тематики, станом документальної бази, видами публікацій. Однак радянська наука зазнавала відчутного впливу політики на всіх етапах свого існування.

Доведено, що історія західної радянології – це складний і суперечливий багаторічний шлях розвитку.

Доведено, що західними науковцями промислова тематика розглядалася в контексті розуміння військового потенціалу СРСР в перспективі можливої нової світової війни та в якості базису радянської економіки. Такий прикладний характер західної радянології є її головною особливістю. Досліджуючи радянську економічну політику післявоєнного періоду в галузі промисловості, західні радянологи акцентували увагу на домінуванні насильства та примусу в перше повоєнне десятиліття, тобто в епоху пізнього сталінізму. У той самий час деякі західні фахівці поділяють висновок про помітну еволюцію радянської промисловості у напрямку раціоналізації, посилення ринкових засад і поступового обмеження ролі командно-мобілізаційних методів. У багатьох випадках відзначають не лише консервативні, а й реформістські аспекти соціально-економічного досвіду війни. Встановлено, що західні радянологи порушували сюжети, вивченню яких не приділяли належної уваги радянські історики та економісти. Якщо для радянської історіографії був характерний брак уваги до реальних проблем, перешкод науково-технічному прогресу, реалізації його досягнень в промисловості, відповідних прорахунків в економічній політиці, то в роботах західних вчених, хоч і вказувалося на визначні здобутки радянської промисловості, передусім у створенні ядерної зброї й ракет, домінувало бажання підкреслити насамперед недоліки здійснення науково-технічної політики.

З'ясовано, що діаспорна історіографічна традиція, присвячена аналізу особливостей розвитку промисловості Української РСР у повоєнне

двадцятиріччя значно відрізняється від радянського історіописання: не дивлячись на відсутність можливості працювати з першоджерелами в радянських архівах, оперуючи тільки опублікованими матеріалами, але вільні від партійного диктату і спроможні застосовувати в своїх дослідженнях весь існуючий теоретико-методологічний інструментарій історичної науки, українські історики в еміграції змогли створити набагато більш об'єктивнішу концепцію історії української промисловості повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.). Більше того, після здобуття Україною незалежності, саме діаспорний історіографічний наратив ліг в основу зароджуваного історіописання зазначеної теми в сучасній українській історичній науці.

Досліджено стан сучасної української історіографії промисловості УРСР повоєнного періоду (1946–1965 рр.) та основні концептуальні й методологічні підходи, які використані вітчизняними істориками, визначено теоретична й науково-практична цінність праць українських науковців, що з'явилися в умовах державного суверенітету України. Українські дослідники довели, що Холодна війна, гонка озброєнь, фінансування ВПК за рахунок інших галузей економіки призвели до кратного збільшення чисельності робітництва та зростання виробничих потужностей. Втім дані процеси вкрай негативно позначились на всіх інших секторах радянської економіки. Українські науковці прийшли до висновків, що виробнича діяльність промислових підприємств, їх трудова і громадсько-політична активність стримувалась повновладдям бюрократичного управлінського апарату. На думку істориків, політика крайнього статизму призвела до того, що вищою цінністю у функціонуванні виробництва стали не інтереси робітників, не цінності людини і людської праці, а сила держави, її військова могутність. В буднях «будов комунізму», в тіні явних пріоритетів військово-промислового комплексу складалась вкрай екстенсивна економіка, яка ігнорувала потреби людини.

Незважаючи на зростання чисельності праць, присвячених історії промислового розвитку Української РСР чимало проблем і досі залишаються

малодослідженими, що дозволило окреслити перспективи подальшої конкретно-історичної розробки теми.

Теоретичне і практичне значення дисертації полягає в систематизації й узагальненні наративу, осмисленні його в канві новітніх тенденцій генези світової та української історіографічної науки.

Теоретичне значення дисертації полягає в розширенні та концептуальному розвитку наукового розуміння промислової історії Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.) як самостійної галузі досліджень. Авторка системно досліджує виникнення та розвиток наративів у радянській, західній, діаспорній та сучасній українській історіографії, демонструючи залежність методології та дослідницьких питань від політичного контексту, доступності джерел, а також домінуючих академічних парадигм і світоглядів. Спираючись на це, дисертація уточнює періодизацію та класифікацію історичних праць, визначає межі наукової обґрунтованості існуючих інтерпретацій.

Дисертація сприяє подальшому розвитку теорії історіографічного аналізу та пропонує комплексний набір інструментів для оцінки історіографічних джерел: від критики ідеологізованих схем та лінійних моделей прогресу до визначення механізмів пріоритетності досліджень та усунення прогалин у знаннях. Центральна теоретична інновація полягає в обґрунтуванні доцільності міждисциплінарного підходу в історіографії промислового розвитку: врахування праць з економіки, природничих наук, інженерії та соціології розширює рамки традиційної історіографії та дозволяє більш детально інтерпретувати суперечності, властиві процесам реконструкції. У дослідженні визначено перелік спростованих та недостатньо досліджених тем (демографічні та матеріальні втрати, примусова праця, ефективність науково-технічної політики, роль військово-промислового комплексу та правове регулювання промислового управління), тим самим поглиблюючи розуміння структурних обмежень існуючих концепцій. Водночас, вона закладає основу для подальших теоретичних міркувань.

Дисертація пропонує міждисциплінарний підхід в історіографії промислового розвитку. Таким чином, робота створює цілісну основу для подальших історико-економічних досліджень повоєнної промисловості Української РСР: визначає ступінь повноти та достовірності наукових знань, окреслює перспективні напрямки конкретно-історичних досліджень, встановлює критерії критичного ставлення до «спадщини» радянської історіографії без механічного заперечення її та некритичного відтворення.

Практичне значення дисертації полягає в потенційному застосуванні її висновків в академічних дослідженнях, викладанні та професійному аналізі. Узагальнені висновки та запропонована класифікація історіографічних джерел можуть слугувати методологічною основою для подальших конкретно-історичних праць з промислової історії Української РСР з 1946 по 1965 рр., зокрема для підготовки дисертацій, монографій, статей та регіональних праць, а також для розробки обґрунтованої програми архівних досліджень. Перелік «проблемних зон», окреслений в дисертації (втрати, розміщення продуктивних сил, адміністративно-правові механізми, демографічні фактори, система примусової праці, ефективність науково-технічної політики, походження та роль військово-промислового комплексу), може слугувати орієнтиром для планування тематичних досліджень та міждисциплінарних проєктів.

Матеріали дисертації придатні для використання у викладацькій діяльності: у курсах з історіографії та джерелознавства, з історії України новітньої доби, з економічної історії, з історії науки і техніки, а також у спеціалізованих курсах з радянської модернізації, повоєнної відбудови та виникнення військово-промислового комплексу. Результати дослідження можуть бути використані для розробки навчально-методичних матеріалів, навчальних програм, тематичних джерелознавчих збірників та дисертацій, що потребують всебічного вивчення літератури та критичного аналізу історіографічних традицій.

Особлива практична користь пов'язана із сучасними викликами, з якими стикається українське суспільство під час війни та повоєнної відбудови. Результати дисертації можуть слугувати історико-аналітичною основою для наукових дискусій щодо моделей реконструкції промислового сектору, оцінки історичного досвіду мобілізаційної економіки, виявлення її потенціалу та обмежень, а також уникнення мітологізації минулого. Дисертація демонструє, що розробка державних стратегій повинна базуватися на ґрунтовних знаннях та критичному аналізі існуючих наративів, а не на короткострокових оцінках чи поверхневих аналогіях. У цьому сенсі робота є цінною для фахівців у галузі історичної політики, формування пам'яті та створення довідкових та аналітичних матеріалів з економічної історії України.

Ключові слова: виробництво, економіка, індустрія, історіографія, історіописання, машинобудування, підприємство, повоєнна відбудова, промисловість, робітництво, техніка, УРСР.

SUMMARY

Bondar, Y. O. Industry of the Ukrainian SSR in the Postwar Period (1946–1965): Historiography of the Problem. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 03 Humanities, specialty 032 History and Archaeology. – Admiral Makarov National University of Shipbuilding, Mykolaiv, Ukraine 2026.

For the first time in historical scholarship, the dissertation provides a comprehensive analysis of the genesis of research into the history of industry in the Ukrainian SSR in the postwar period (1946–1965). It establishes that the existing historiography covers only certain aspects of the problem and therefore does not offer a holistic reconstruction of the historiographical process, nor of the trends in methodology and research agendas of different historiographical schools and

approaches. The study analyzes the narratives of Soviet, Western, diaspora, and contemporary Ukrainian scholars, their theoretical and methodological foundations and conceptual apparatus, and on this basis determines the current state, completeness, and reliability of research on the history of industry in the Ukrainian SSR in the postwar twenty-year period (1946–1965). The works of Ukrainian scholars that had not previously been the subject of historiographical analysis are examined, and a range of relevant topics for future concrete-historical studies is identified. The content of works by Western scholars that had likewise not previously been subjected to historiographical analysis is also investigated.

The periodization of the historiography of industrial development in the Ukrainian SSR (1946–1965), the classification of the entire body of historiographical sources, the list of falsified and insufficiently studied areas in the history of the Ukrainian SSR's postwar industry (1946–1965), and the key vectors for future concrete-historical research have been *refined*.

Further development has been achieved in the process of rethinking a number of conclusions and conceptual approaches dominant in Soviet, Western, and diaspora historiography; a number of analytical discrepancies in works on the history of the postwar industry of the Ukrainian SSR have been refuted. The theoretical, methodological, and conceptual apparatus of historiographical research has also been further specified and *refined*.

It has been demonstrated that Soviet historiographers did not question the methodological foundations of the works they analyzed, which in turn made it impossible to identify new directions and perspectives. Research was conducted in full accordance with the views of the party-state leadership and focused on the analysis of decisions adopted by the party and the course of their implementation. The real mechanisms of preparation and decision-making were not studied. The historiographer, like the historian, usually retold the content of particular fundamental political decisions and then, on the basis of concrete material, demonstrated the activities of the party and the government in implementing them: at the beginning of a period, prerequisites were formed and tasks were set; at the end

of the period, the tasks were declared fulfilled. Soviet historiography was characterized by the concept of the linear development of socialism. Researchers viewed the past as a movement toward a supposedly non-contradictory present, from the vantage point of which the study itself was conducted. Under such conditions, only those features of the past were to be noticed that had led to the current state of affairs. This situation persisted in Soviet historical scholarship until the late 1980s. In historiographical works, a bibliographical and descriptive rather than a critical and analytical approach prevailed.

At the same time, the authors of historiographical studies raised the issue of the need for a comprehensive study of the history of industrial development, changes in research methods, and the adjustment of judgments and conclusions in accordance with the real content of processes in the industry of the Ukrainian SSR. Nevertheless, the existing Soviet historiographical narrative is morally and methodologically outdated, subjective, and ideologically biased. The diaspora historiographical tradition of studying Ukrainian industry is represented by only a few works. Given their considerable historiographical “age” and the fragmentary coverage of the postwar twenty-year period, they objectively cannot claim the status of comprehensive and exhaustive historiographical studies. At the same time, they are valuable sources for a better understanding of the very essence of the historiosophical views of Ukrainian scholars in emigration. In contemporary Ukrainian historiography, there are also no works specifically devoted to a historiographical analysis of the industry of the Ukrainian SSR in the postwar period (1946–1965). Thus, it can be stated that, despite the existence of a certain historiographical tradition, to date there is no comprehensive, thorough, and up-to-date historiographical study of the industry of the Ukrainian SSR in the postwar period (1946–1965).

The source base of the dissertation’s historiographical research is represented by monographs (both specialized thematic and general synthetic works), dissertations and dissertation abstracts, reviews and scholarly commentaries, academic articles in periodicals and collected volumes, materials of scholarly and

practical conferences and round tables, statistical collections of documents and materials, educational and reference literature, bibliographic indexes, and memoir literature.

The theoretical and methodological framework of the dissertation is conceptually based on the anthropologization of historical research, which includes supra-partisanship, scientism, and culturalism, as well as such principles of historical inquiry as historicism, objectivity, systemacity, comprehensiveness, and continuity (succession). The applied methodological toolkit includes the methods of analysis and synthesis, classification and typology, idealization or abstraction, the historical-genetic, problem-chronological, and biographical methods, the method of periodization, retrospective analysis, and content analysis. Taken together, this toolkit made it possible to focus on accomplishing the tasks of the historiographical study of the industry of the Ukrainian SSR in the postwar period (1946–1965).

It has been established that Soviet historiography on industrial topics went through several stages in its development, each characterized by a specific, though somewhat changing, range of subtopics addressed within the framework of industrial issues, by the state of the documentary base, and by the types of publications. However, Soviet scholarship experienced a strong influence of politics at all stages of its existence.

It has been demonstrated that the history of Western Sovietology is a complex and contradictory long-term process of development.

It has been proven that Western scholars considered industrial issues primarily in the context of understanding the military potential of the USSR in the perspective of a possible new world war and as the basis of the Soviet economy. This applied and pragmatic character of Western Sovietology constitutes its main feature. While studying Soviet economic policy in the postwar period in the sphere of industry, Western Sovietologists emphasized the dominance of violence and coercion in the first postwar decade, that is, during the era of late Stalinism. At the same time, some Western specialists share the conclusion about a noticeable evolution of Soviet industry toward rationalization, strengthening of market principles, and a gradual

limitation of command-and-mobilization methods. In many cases, they note not only conservative but also reformist aspects of the socio-economic experience of the war. It has been established that Western Sovietologists addressed a number of issues to which Soviet historians and economists had not paid sufficient attention. Whereas Soviet historiography was characterized by a lack of attention to real problems, obstacles to scientific and technological progress, the implementation of its achievements in industry, and corresponding miscalculations in economic policy, in the works of Western scholars although they acknowledged the outstanding achievements of Soviet industry, primarily in the creation of nuclear weapons and missiles the desire to emphasize, above all, the shortcomings of scientific and technological policy clearly prevailed.

It has been clarified that the diaspora historiographical tradition devoted to the analysis of the development of industry in the Ukrainian SSR during the postwar twenty-year period differs significantly from Soviet historiography. Despite the lack of access to primary sources in Soviet archives and relying only on published materials, but being free from party dictate and able to use the full range of theoretical and methodological tools of historical scholarship, Ukrainian historians in emigration managed to create a much more objective concept of the history of Ukrainian industry in the postwar twenty-year period (1946–1965). Moreover, after Ukraine gained independence, it was precisely the diaspora historiographical narrative that formed the basis of the emerging historiography of this topic in contemporary Ukrainian historical scholarship.

The state of contemporary Ukrainian historiography on the industry of the Ukrainian SSR in the postwar period (1946–1965) and the main conceptual and methodological approaches used by Ukrainian historians have been examined, and the theoretical as well as scholarly and practical value of the works produced by Ukrainian researchers in the conditions of Ukraine's state sovereignty has been determined. Ukrainian scholars have demonstrated that the "Cold War," the arms race, and the financing of the military-industrial complex at the expense of other sectors of the economy led to a multiple increase in the size of the workforce and to

the growth of production capacities. However, these processes had an extremely negative impact on all other sectors of the Soviet economy. Ukrainian researchers have concluded that the productive activity of industrial enterprises, as well as their labor and socio-political activity, was constrained by the omnipotence of the bureaucratic administrative apparatus. According to historians, the policy of extreme statism resulted in the fact that the supreme value in the functioning of production became not the interests of workers, nor the values of the individual and human labor, but the power of the state and its military might. In the everyday reality of the “construction of communism,” in the shadow of the evident priorities of the military-industrial complex, an extremely extensive economy was formed that ignored human needs.

Despite the growing number of works devoted to the history of industrial development in the Ukrainian SSR, many problems still remain insufficiently studied, which has made it possible to outline the prospects for further concrete-historical research on this topic.

The theoretical and practical significance of the dissertation lies in the systematization and generalization of the historiographical narrative and in its interpretation within the framework of the latest trends in the genesis of world and Ukrainian historiographical scholarship.

The theoretical significance of the dissertation consists in expanding and conceptually developing the scholarly understanding of the industrial history of the Ukrainian SSR in the postwar period (1946–1965) as an independent field of research.

The author conducts a systematic examination of the emergence and development of historiographical narratives in Soviet, Western, diaspora, and contemporary Ukrainian scholarship, demonstrating the dependence of methodological approaches and research questions on the political context, the availability of sources, and the prevailing academic paradigms and worldviews. On this basis, the dissertation refines the periodization and classification of historical

works and delineates the boundaries of the scholarly validity of existing interpretations.

The dissertation contributes to the further development of the theory of historiographical analysis and proposes a comprehensive set of analytical tools for the evaluation of historiographical sources, ranging from the critique of ideologically driven frameworks and linear models of progress to the identification of research priorities and the elimination of gaps in knowledge. The central theoretical innovation lies in substantiating the relevance of an interdisciplinary approach to the historiography of industrial development: incorporating studies from economics, natural sciences, engineering, and sociology expands the scope of traditional historiography and enables a more nuanced interpretation of the contradictions inherent in reconstruction processes. The study identifies a range of refuted and insufficiently explored topics (demographic and material losses, forced labor, the effectiveness of scientific and technological policy, the role of the military-industrial complex, and the legal regulation of industrial administration), thereby deepening the understanding of the structural limitations of existing conceptual frameworks. At the same time, it lays the groundwork for further theoretical reflection.

The dissertation advances an interdisciplinary approach to the historiography of industrial development. In doing so, it establishes a coherent foundation for further historical and economic research on the postwar industry of the Ukrainian SSR: it assesses the completeness and reliability of existing scholarly knowledge, outlines promising directions for concrete historical studies, and formulates criteria for a critical engagement with the “legacy” of Soviet historiography, avoiding both its mechanical rejection and its uncritical reproduction.

The practical significance of the dissertation lies in the potential application of its conclusions in academic research, teaching, and professional analysis.

The generalized conclusions and the proposed classification of historiographical sources may serve as a methodological foundation for further concrete historical studies on the industrial history of the Ukrainian SSR in the

period from 1946 to 1965, including the preparation of dissertations, monographs, scholarly articles, and regional studies, as well as for the development of a well-grounded program of archival research. The set of “problem areas” identified in the dissertation (losses, the spatial distribution of productive forces, administrative and legal mechanisms, demographic factors, the system of forced labor, the effectiveness of scientific and technological policy, and the origins and role of the military-industrial complex) can serve as a reference framework for planning thematic research and interdisciplinary projects.

The materials of the dissertation are suitable for use in teaching activities, including courses on historiography and source studies, modern Ukrainian history, economic history, and the history of science and technology, as well as specialized courses on Soviet modernization, postwar reconstruction, and the emergence of the military-industrial complex. The research findings may also be employed in the development of educational and methodological materials, academic curricula, thematic source collections, and dissertations that require comprehensive literature review and critical analysis of historiographical traditions.

The dissertation has particular practical relevance in light of the contemporary challenges faced by Ukrainian society during wartime and postwar reconstruction. Its findings may serve as a historical and analytical foundation for scholarly debates on models of industrial reconstruction, assessments of the historical experience of a mobilization economy, identification of its potential and limitations, and the avoidance of mythologization of the past. The study demonstrates that the formulation of state strategies should be based on thorough knowledge and critical analysis of existing narratives rather than on short-term assessments or superficial analogies. In this sense, the dissertation is valuable for specialists in the fields of historical policy, memory studies, and the preparation of reference and analytical materials on the economic history of Ukraine.

Keywords: production, economy, industry, historiography, historical writing, machine-building, enterprise, postwar reconstruction, industry, working class, technology, Ukrainian SSR.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Бондар Ю. О. Історіографія промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 pp.): репрезентативність джерельної бази. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 35 (74) № 2. 2024. С. 144–148. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/2.22> URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/2_2024/24.pdf Фахове видання України Категорії Б. Входить до наукометричної бази даних Index Copernicus International.

2. Бондар Ю. О. Зародження та становлення історіописання розвитку повоєнної промисловості Української РСР (1946–1965 pp.) у перше післявоєнне десятиліття (1946–1953 pp.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 35 (74) № 4. 2024. С. 226–232. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.33> URL: https://hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/4_2024/35.pdf Фахове видання України Категорії Б. Входить до наукометричної бази даних Index Copernicus International.

3. Бондар Ю. О. Суспільно-політичні умови розвитку історіографії повоєнного промислового розвитку УРСР (1946–1965 pp.) в період хрущовської «відлиги» (середина 1950-х – середина 1960-х pp.). *Літопис Волині*. Число 32. 2025. С. 30–35. DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.05> URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/591/510> Фахове видання України Категорії Б. Входить до наукометричної бази даних Index Copernicus International.

4. Бондар Ю. О. Промисловість Української РСР у повоєнне двадцятиріччя (1946–1965 pp.) в роботах істориків української діаспори. *Культурологічний альманах*. Вип. 2 (14). 2025. С. 112–118. DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.2.13> URL: <https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/607/558> Фахове видання України Категорії Б. Входить до наукометричної бази даних Index Copernicus International.

5. Бондар Ю. О. Промисловість Української РСР (1946–1965 pp.) в оцінці західної радянології. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2025. Вип. 88. Том 1. С. 4–10. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/88-1-1> URL: https://aphn-journal.in.ua/archive/88_2025/part_1/3.pdf Фахове видання України Категорії Б. Входить до наукометричної бази даних Index Copernicus International.

6. Бондар Ю. О. Повоєнна промисловість Української РСР (1946–1965 pp.): зародження та становлення сучасної української історіографії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2025. Вип. 1. С. 22–33. DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.3> URL: <https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/history/article/view/1699/1513> Фахове видання України Категорії Б. Входить до наукометричної бази даних Index Copernicus International.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Бондар Ю. О. Історіографія промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 pp.): теоретико-методологічні засади дослідження. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: перспективи та виклики: матеріали VIII Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції*. 4 квітня 2025 року. Миколаїв: НУК ім. адм. Макарова, 2025.

С. 194–198. URL: <https://rep.nuos.edu.ua/server/api/core/bitstreams/235693b4-8645-46e0-8717-ef28cc17c15f/content>

2. Бондар Ю. О. Навколонаукові особливості радянської історіографії розвитку повоєнної промисловості Української РСР (1946–1965 рр.) другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. *Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* / редкол.: к. і. н., доц. Н. М. Кузовова (відп. ред.) та ін. Херсон: Вид-во ХДУ, 2025. С. 22–30. URL: <https://ekhsuir.kspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b856a199-c049-4533-94d9-45f2d6216d37/content>

3. Бондар Ю. О. Повоєнна промисловість Української РСР (1946–1965 рр.): становлення та розвиток західної радянології теми. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін: науково-педагогічний журнал*, вип. 12 / Заг. ред. доц. Моцак С.І. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка. 2025. С. 3–6. URL: https://history.sspu.edu.ua/images/2025/docs/nauka/konf/12_2025_np_zhurnal_tms_ddb69.pdf

4. Бондар Ю. О. Промисловість Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.): концепції західної радянології. *Матеріали науково-практичних конференцій Чорноморського національного університету імені Петра Могили. Серії : Історія та археологія, Політичні науки: Ольвійський форум – 2025: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі: XXII міжнар. наук. конф. 16-22 черв. 2025 р., м. Миколаїв: матеріали конф. / М-во освіти і науки України; ЧНУ імені Петра Могили. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2025. С. 13–16. URL: <https://mspc.mk.ua/index.php/journal/article/view/389/326>*

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	22
ВСТУП	23
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	32
1.1 Стан наукової розробки теми	32
1.2 Репрезентативність історіографічних джерел	40
1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження	46
Висновки до розділу 1	54
РОЗДІЛ 2 РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1946–1965 рр.)	56
2.1 Зародження та становлення історіописання теми у перше повоєнне десятиліття (1946–1953 рр.)	56
2.2 Вивчення повоєнного промислового розвитку УРСР в період хрущовської відлиги (середина 1950-х – середина 1960-х рр.)	67
2.3 Аналіз особливостей історіописання другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр.	96
2.4 Наукова література періоду перебудови (1985–1991 рр.)	122
Висновки до розділу 2	133
РОЗДІЛ 3 ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	137
3.1 Промисловість УРСР (1946–1965 рр.) в оцінці західної радянології	137
3.2 Українська повоєнна промисловість в роботах істориків діаспори	159
Висновки до розділу 3	166
РОЗДІЛ 4 АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ	168
4.1 Становлення україноцентричної теоретико-концептуальної моделі	168
4.2 Генеза нових тематичних напрямів історіописання	182
Висновки до розділу 4	189
ВИСНОВКИ	191

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	204
СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ	246

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН УРСР –	Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
ВКП(б) –	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ –	Всесоюзна Ленінська комуністична спілка молоді
ВПК –	військово-промисловий комплекс
ІТП –	інженерно-технічні працівники
КП(б)У –	Комуністична партія (більшовиків) України
КПРС –	Комуністична партія Радянської Союзу
НАПНУ –	Національна академія педагогічних наук України
НТР –	науково-технічна революція
НТШ –	наукове товариство імені Шевченка
СРСР –	Союз Радянських Соціалістичних Республік
США –	Сполучені Штати Америки
УНІТТ –	Українське наукове інженерно-технічне товариство
ЦК –	центральний комітет
ЦРУ –	Центральне розвідувальне управління

ВСТУП

Актуальність дослідження. Розбудова суверенної Української держави в сучасній надскладній геополітичній ситуації, відстоювання власної незалежності в умовах російської збройної агресії на очах всього цивілізованого світу гартує модерну українську націю.

Важлива умова забезпечення перемоги у війні та ефективного повоєнного розвитку – розбудова промисловості України. Минуле української радянської економіки та його дослідження в історичній науці на жаль часто незаслужено недооцінюються. Хоча в них тим часом зосереджений величезний досвід нації та держави щодо подолання найважчих наслідків Другої світової війни. Цей досвід може і має бути затребуваний сучасною наукою та використаний в процесі відродження індустріального сектору української економіки.

Масштаби катастрофи, наслідки якої треба було подолати після завершення Другої світової війни вже цілком співставні з руйнуваннями на українській землі, викликані військовою агресією російської федерації. Криза економіки, критична демографічна ситуація, перманентна нестача фінансування, напруга всіх сил на фронтах війни – сповна актуалізують звернення до вивчення історіописання промисловості Української РСР у повоєнну добу (1946–1965 рр.).

У пошуках найбільш раціональних та ефективних шляхів виходу з кризи, нормалізації життєдіяльності суспільства цілком закономірним є звернення до історичного досвіду, до тих моментів нашої історії, коли на зміну потрясінням та катастрофам приходили відновлення та прогрес. Історичне знання може допомогти зробити висновки з минулого досвіду і без нових трагічних помилок вирішити найскладніші проблеми сьогодення та завтрашнього дня. Це вимагає використання саме історіографічного знання. Сьогоднішні потреби суспільства диктують необхідність підвищення його

ролі. Значно зростає прагнення перегляду колишніх концептуальних рішень. Пошук подолання стереотипів наукової інтерпретації джерел характеризують сучасний історіографічний процес. Це у свою чергу вимагає осмислення вже відомих фактів, неупередженого аналізу існуючих наукових праць, уточнення категоріального апарату, вирішення низки джерелознавчих, теоретичних і методологічних проблем.

В сучасну епоху значно розширилося коло джерел наукових досліджень. У істориків з'явилася можливість аналізу величезної кількості архівних матеріалів, документів, недоступних їм раніше. Проте наукову громадськість турбують радикальні настрої у професійному середовищі та натиск дилетантизму, забезпечений серйозною інформаційною та видавничою підтримкою. Перегляд застарілих положень, висновків є закономірним. Але він повинен базуватись на солідній документальній базі, а не на суб'єктивних, заангажованих ненаукових мотивах. Ігнорування в сучасних умовах попередньої історіографії на підставі нібито ідеологічної несумісності, застарілості є неправомірним. Існує значна кількість робіт, що містять величезний актуальний матеріал і цілком достовірні судження. Багато досліджень при зовнішній сухості викладу у своїй основі достовірні та об'єктивні. Крім того, ігнорування існуючої наукової літератури часто веде до ще більшої міфологізації історичного минулого. Очевидним є зростання інтересу вчених до питань, що раніше не розглядалися в історіографії, а також до методологічних, методичних та концептуальних проблем.

Сучасні дослідники з огляду на світоглядні міркування виявляються незадоволеними колишніми трактуваннями і висловлюються на користь нового історичного знання. Це у свою чергу визначає актуалізацію значимості багатьох теоретико-методологічних та світоглядних проблем історії науки. У цій ситуації історіографічний аналіз є необхідним кроком до організації досліджень, що ґрунтуються на наукових засадах. Істотним моментом актуальності є ретроспективна роль історіографічного аналізу. Історіографічні дослідження дають змогу побачити характер наукового відображення тих

процесів, які реально відбувалися в країні. Пізнанням історичних явищ не вичерпується призначення історичної науки, покликаної виконувати свої прямі соціальні функції із засвоєння історичного досвіду, визначення стратегічних орієнтирів державної політики, впливу на суспільну свідомість.

Подальше конкретно-історичне вивчення історії української промисловості новітньої доби зумовлює актуальність її історіографії, котра покликана визначити ступінь повноти та глибину пізнання проблеми, вказати напрямки подальшого дослідження. Проведення історіографічної роботи у колишніх методологічних рамках нині недоцільне. Нові наукові оцінки, судження, опосередковано присвячені тематиці нашого дослідження висловлювалися в історіографічних розділах монографій, вступних частинах дисертацій конкретно-історичного змісту, поодиноких статтях, розвідках. Однак на даний момент ґрунтовних, комплексних історіографічних праць на новій методологічній основі не створено.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям пов'язаний з розробкою теми: «Інтеграція української історичної науки у світовий науково-освітній простір в умовах воєнного стану», що проводиться на кафедрі історії Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова (державний реєстраційний номер 0124U001818).

Об'єктом дослідження є історіографічний процес, ключові вектори генези наукового наративу з тематики промисловості Української РСР повоєнної доби (1946–1965 рр.), розвиток фундаментальних основ дослідження, закономірності і тенденції розвитку даного наративу.

Предмет дослідження – комплекс історіографічних джерел по темі промислового розвитку Української РСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.).

Метою дослідження є з'ясування стану, повноти і достовірності вивчення історії промисловості Української РСР повоєнного періоду (1946–1965 рр.) на основі комплексного історіографічного аналізу праць радянських, зарубіжних, діаспорних та сучасних українських вчених, виявлення

недостатньо досліджених та сфальсифікованих аспектів і обґрунтування рекомендацій щодо подальшої розробки тематики.

Завдання дисертації визначаються поставленою метою, підпорядковуються їй і полягають у наступному:

- з’ясувати стан наукової розробки теми, визначити репрезентативність історіографічних джерел та обґрунтувати теоретико-методологічні основи дослідження;

- вивчити праці істориків радянської епохи, присвячені промисловості УРСР повоєнного періоду (1946–1965 рр.), проаналізувати їх науково-теоретичні й методологічні основи, зміст і значення;

- розкрити особливості західної радянології, показати її основні підходи до висвітлення історії промисловості УРСР повоєнного періоду (1946–1965 рр.);

- дослідити українську діаспорну історіографію повоєнної промисловості УРСР (1946–1965 рр.);

- з’ясувати стан сучасної української історіографії промисловості УРСР повоєнного періоду (1946–1965 рр.) та фундаментальні історіософські підходи, які використані вітчизняними дослідниками, визначити цінність праць сучасних українських науковців;

- виявити сфальсифіковані та малодосліджені аспекти проблематики, окреслити перспективні теми для наступних конкретно-історичних досліджень історії промисловості УРСР (1946–1965 рр.).

Хронологічні межі дослідження зумовлені специфікою історіографічного напрямку дисертації і мають два виміри: конкретно-історичний та історіографічний. Перший охоплює період власне історичних подій – 1946–1965 рр. Історіографічний вимір охоплює площину наукового опрацювання тематики, початок якого співпадає з конкретно-історичним виміром, тобто з 1946 р., а верхня межа із сьогоденням, що дало змогу охопити найновіші праці з проблеми, з’ясувати особливості новітнього розвитку тематично-історичних знань.

Територіальні межі дисертації також мають два виміри. Перший – визначений територією колишньої Української РСР. Другий вимір стосується географії наукових дослідів і місця публікацій форм їх результатів. У дисертації досліджуються праці, опубліковані як в Україні, так і за її межами, тобто весь наявний історіографічний наратив.

Наукова новизна одержаних результатів відображається як самою постановкою проблеми, комплексним підходом до її вирішення, так і оригінальністю отриманих результатів.

Вперше:

- ґрунтовно проаналізовано генезу процесу дослідження історії промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.); встановлено, що існуюче історіописання лише частково охоплює дослідження окремих векторів проблеми, а тому не дає комплексного розкриття історіографічного процесу, тенденцій в методології і проблематиці різних історіографічних шкіл та напрямків;

- проведено аналіз наративу радянських, західних, діаспорних, сучасних українських науковців, їхнього теоретико-методологічного базису, категоріально-понятійного апарату і на цій платформі з'ясовані актуальний стан, повнота і достовірність дослідження історії промисловості Української РСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.);

- проаналізовано праці вітчизняних науковців, які ще не ставали об'єктом історіографічного аналізу та визначено перелік актуальних тем для майбутніх конкретно-історичних досліджень;

- досліджено зміст робіт західної науковців, які також ще не стали об'єктом історіографічного дослідження;

- до історіографічного аналізу, крім конкретно-історичних, включені роботи з економіки, науки та техніки, соціології, що значно розширило та комплексно доповнило історіографічний наратив.

Уточнено:

- періодизацію історіографії промислового розвитку Української РСР (1946–1965 рр.);
- класифікацію всього масиву історіографічних джерел;
- перелік сфальсифікованих та слабо досліджених напрямів історії промисловості Української РСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.), актуальні вектори майбутніх конкретно-історичних розвідок.

Набули подальшого розвитку:

- процес переосмислення низки висновків і концептуальних підходів, домінантних в радянському, західному та діаспорному історіописаннях, спростовано перелік аналітичних розбіжностей в роботах з історії повоєнної промисловості Української РСР;
- теоретико-методологічний та категоріальний апарат історіографічного дослідження.

Теоретичне і практичне значення дисертації полягає в систематизації й узагальненні наративу, осмисленні його в канві новітніх тенденцій генези світової та української історіографічної науки.

Теоретичне значення дисертації полягає в розширенні та концептуальному розвитку наукового розуміння промислової історії Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.) як самостійної галузі досліджень. Авторка системно досліджує виникнення та розвиток наративів у радянській, західній, діаспорній та сучасній українській історіографії, демонструючи залежність методології та дослідницьких питань від політичного контексту, доступності джерел, а також домінуючих академічних парадигм і світоглядів. Спираючись на це, дисертація уточнює періодизацію та класифікацію історичних праць, визначає межі наукової обґрунтованості існуючих інтерпретацій.

Дисертація сприяє подальшому розвитку теорії історіографічного аналізу та пропонує комплексний набір інструментів для оцінки історіографічних джерел: від критики ідеологізованих схем та лінійних моделей прогресу до визначення механізмів пріоритетності досліджень та

усунення прогалин у знаннях. Центральна теоретична інновація полягає в обґрунтуванні доцільності міждисциплінарного підходу в історіографії промислового розвитку: врахування праць з економіки, природничих наук, інженерії та соціології розширює рамки традиційної історіографії та дозволяє більш детально інтерпретувати суперечності, властиві процесам реконструкції. У дослідженні визначено перелік спростованих та недостатньо досліджених тем (демографічні та матеріальні втрати, примусова праця, ефективність науково-технічної політики, роль військово-промислового комплексу та правове регулювання промислового управління), тим самим поглиблюючи розуміння структурних обмежень існуючих концепцій. Водночас, вона закладає основу для подальших теоретичних міркувань.

Дисертація пропонує міждисциплінарний підхід в історіографії промислового розвитку. Таким чином, робота створює цілісну основу для подальших історико-економічних досліджень повоєнної промисловості Української РСР: визначає ступінь повноти та достовірності наукових знань, окреслює перспективні напрямки конкретно-історичних досліджень, встановлює критерії критичного ставлення до «спадщини» радянської історіографії без механічного заперечення її та некритичного відтворення.

Практичне значення дисертації полягає в потенційному застосуванні її висновків в академічних дослідженнях, викладанні та професійному аналізі. Узагальнені висновки та запропонована класифікація історіографічних джерел можуть слугувати методологічною основою для подальших конкретно-історичних праць з промислової історії Української РСР з 1946 по 1965 рр., зокрема для підготовки дисертацій, монографій, статей та регіональних праць, а також для розробки обґрунтованої програми архівних досліджень. Перелік «проблемних зон», окреслений в дисертації (втрати, розміщення продуктивних сил, адміністративно-правові механізми, демографічні фактори, система примусової праці, ефективність науково-технічної політики, походження та роль військово-промислового комплексу), може слугувати

орієнтиром для планування тематичних досліджень та міждисциплінарних проєктів.

Матеріали дисертації придатні для використання у викладацькій діяльності: у курсах з історіографії та джерелознавства, з історії України новітньої доби, з економічної історії, з історії науки і техніки, а також у спеціалізованих курсах з радянської модернізації, повоєнної відбудови та виникнення військово-промислового комплексу. Результати дослідження можуть бути використані для розробки навчально-методичних матеріалів, навчальних програм, тематичних джерелознавчих збірників та дисертацій, що потребують всебічного вивчення літератури та критичного аналізу історіографічних традицій.

Особлива практична користь пов'язана із сучасними викликами, з якими стикається українське суспільство під час війни та повоєнної відбудови. Результати дисертації можуть слугувати історико-аналітичною основою для наукових дискусій щодо моделей реконструкції промислового сектору, оцінки історичного досвіду мобілізаційної економіки, виявлення її потенціалу та обмежень, а також уникнення мітологізації минулого. Дисертація демонструє, що розробка державних стратегій повинна базуватися на ґрунтовних знаннях та критичному аналізі існуючих наративів, а не на короткострокових оцінках чи поверхневих аналогіях. У цьому сенсі робота є цінною для фахівців у галузі історичної політики, формування пам'яті та створення довідкових та аналітичних матеріалів з економічної історії України.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним і завершеним в рамках визначених мети і завдань науковим дослідженням. Усі наукові результати та положення, що виносяться на захист і становлять наукову новизну роботи, одержані здобувачем особисто.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки та результати дисертації пройшли апробацію на науково-практичних конференціях всеукраїнського та міжнародного рівнів: «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: перспективи та виклики» (м. Миколаїв, 4 квітня

2025 р.), «Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір» (м. Івано-Франківськ, 22 травня 2025 р.), «Актуальні питання викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах війни та післявоєнної відбудови» (м. Суми, 27–28 травня 2025 р.), «Ольвійський форум – 2025: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі» (м. Миколаїв, 16–22 червня 2025 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації викладені в шести одноосібних статтях у виданнях, що внесені до переліку наукових фахових видань України категорії Б. Ще чотири наукові публікації додатково відображають результати дослідження.

Обсяг та структура дисертації зумовлені поставленою метою, завданнями і характером дослідження. Дисертація складається з анотації, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (680 найменувань), списку опублікованих праць за темою дисертації. Загальний обсяг дисертації становить 266 сторінок друкованого тексту, із них 181 сторінка основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки теми

Першочерговим завданням будь-якого дослідження є аналіз стану наукового розроблення проблеми задля визначення того, що вже здійснено та досягнуто і розуміння, що ще належить зробити, щоб виконати поставлені завдання та досягти поставленої мети дослідження.

Аналіз стану наукової розробки історіографічного дослідження промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.) побудований нами за хронологічним принципом та умовно поділений на аналіз радянського історіописання (в якому традиційно виділені повоєнне сталінське десятиліття, хрущовська відлига, брежнєвська «епоха застою» та горбачовська перебудова) та української історіографії, яка поділена на діаспорну історичну науку та оцінку історіописання трьох з половиною десятиліть незалежної вітчизняної науки.

Перше повоєнне десятиліття ознаменувалося відчутним піднесенням радянського суспільствознавства. Основні напрямки в діяльності науковців гуманітарного спектру наук визначались тією історичною ситуацією, яка склалася в результаті переможного для народів СРСР завершення Другої світової війни. Об'єктивна реальність на пару з радянською пропагандистською машиною, яка акцентувала увагу не лише на світовому значенні перемоги у війні, але й визволенні народів Європи, – викликали небачений патріотичний підйом, посилювали зацікавленість до історичного минулого та перспектив подальшого розвитку.

Окрім цього, перебування мільйонів громадян в окупації дуже непокоїли радянську владу, викликали сумніви стосовно лояльності та благонадійності

цих людей та підштовхували до проведення широкої «виховної» роботи з цією частиною населення. Холодна війна, яка розпочалась відразу після завершення Другої світової теж «сприяла» посиленню і без того пропагандистської складової в діяльності істориків, продовженні їх перебування в статусі «бійців ідеологічного фронту» проти «світового імперіалізму» та вихователів «комуністичної свідомості трудящих».

Як відомо, сталінський режим зламав радянських істориків ще у довоєнні роки: на межі кінця 1920-х – початку 1930-х рр. відбувалася глибока реорганізація управління радянською історичною наукою. Результатом цих «реформ» стало встановлення жорсткого контролю партійного апарату та особисто Сталіна за діяльністю всіх наявних науково-дослідних інститутів та друкованих видань, які існували на той час в країні. В результаті Сталін утвердив свою виняткову роль у тлумаченні ленінізму, жовтневої революції, своє право на монополію в історичній науці.

Формування ідеології та практики сталінізму йшло одночасно з «прирученням» істориків, пристосуванням історії до його потреб. Історики опинилися в становищі людей, яким зв'язали руки: їм встановили межі пізнання, обмежили доступ до архівів та поставили їхню діяльність під найсуворіший адміністративний контроль. Становище, в яке вони потрапили, не мало аналогів у минулому. Наприкінці 1930-х рр. Сталін остаточно підім'яв радянську історичну науку і поставив її на службу правлячій верхівки. Сталінізм позбавив наукової основи історіографію та популяризацію історичних знань, аморально маніпулював масовою свідомістю. Антинаукова методологія, що обслуговувала нагальні інтереси автократії, затуляла від суспільства майбутнє. Сталінізм призвів до деградації особистості багатьох вчених. Виник конфлікт між тим, що вони думали і що писали.

Друга світова війна та перші повоєнні роки не послабили, а ще більше зміцнили радянський лад та його втручання у науку. Сталінський режим не планував хоч якось послабити «дресирування» вчених, а навпаки методично та планомірно обрушувався із критикою на гуманітарний сектор радянської

науки. Вченим вказувалося на необхідність актуалізувати проблематику досліджень, важливість підвищення їх практичної значимості, різкого прискорення темпів наукової роботи, адже «з кожним роком відсутність серйозних досліджень в сфері теорії та практики соціалізму відчувалося все гостріше» [1, с. 8].

«Підвищити рівень пропаганди та теорії більшовицької партії!», «Неустанно вести пропаганду марксистсько-ленінської теорії», «Подолати відставання в розробці актуальних проблем!», «Остеронь актуальних проблем», «Про недоліки наукової роботи Інституту економіки» – саме під такими і подібними назвами виходило чимало матеріалів у центральному та республіканських партійних друкованих органах – газетах та журналах «Правда», «Більшовик», «Культура і життя». Було надруковано цілі серії статей, де аналізувалась наукова робота найбільших гуманітарних академічних інститутів з виставленням, як правильно, незадовільних оцінок дослідникам [2, с. 245].

Популярним методом тиску на дослідників у повоєнні роки стала така форма «активізації наукової діяльності», як проведення дискусій з найважливіших, стратегічно визначальних питань науки. Постійними учасниками подібних заходів, крім вчених, були партійні та комсомольські діячі ідеологічного сектора аж до членів ЦК ВКП(б). Вплив дискусій на наукове життя, а за фактом – примус виконувати команди політиків, був посилений тим, що їх перебіг детально висвітлювався на сторінках центральної преси, матеріали їх виходили окремими виданнями.

Ситуація ж в Українській РСР посилювалася традиційною політикою русифікації, боротьбою з «пережитками буржуазного націоналізму» та великодержавного шовінізму, що посилювався в роки Другої світової війни. Промовистою і показовою стала постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». В ній українських істориків звинувачували у навмисному відході від принципу партійності, «українському націоналізмі», негативних впливах на

викладання історії України у вищій школі. Ця постанова стала символом нового погрому історичної науки, привнесла собою розуміння того, що ніякого послаблення контролю з боку режиму, демократизації та лібералізації очікувати не варто. Як влучно зазначив дослідник М. Коваль, історичній науці було «переламано хребет», остаточно знищені наукові традиції та надбання, в серцях професійних спеціалістів надовго оселилися інфантильність і конформізм. Такими методами створювався благонадійний ґрунт для репресивних кампаній, без яких авторитарний режим не вмів керувати державою. Ставилося завдання повністю деморалізувати корпус істориків, закріпити їхнє становище як свідомих маріонеток, сліпих виконавців волі радянського режиму [3, с. 24].

За таких умов історія радянської історичної науки в перше повоєнне десятиліття дуже сильно гальмувала у своєму розвитку. До середини 1950-х років історіографія радянського суспільства розвивалася за умов існування формалізму у підготовці кадрів, невиправданої засекреченості архівних фондів, обмеження проблематики досліджень, атмосфери невиправдано різкої критики, що існувала тоді у науці. Як пізніше визнавали найстатусніші академічні дослідники, які самі були символами офіційної радянської історичної науки, такі як М. Нечкіна, Ю. Поляков, Л. Черепнін у перше повоєнне десятиліття радянська історіографія була однією з найпроблемніших і відсталих частин історичної науки [4, с. 31].

Смерть Сталіна, майже трирічне «колективне управління» та утвердження М. Хрущова, XX з'їзд КПРС та початок відлиги ознаменували собою нову епоху як в історії країни, так і в історії радянської історичної науки. Практично відразу після смерті «вождя народів» були спроби відрефлексувати сталінську епоху, довести, що вітчизняна історіографія сталінського періоду являла собою феномен репресивної науки, яка сама стала найважливішим елементом репресій, а отже не виконувала основну пізнавальну функцію історичної науки.

Внаслідок цього можна констатувати факт того, що історіографічне осмислення повоєнної епохи, зокрема особливостей соціально-економічного розвитку СРСР, промислового відновлення почалося в радянській історичній науці практично паралельно і майже одночасно з конкретно-історичними дослідженнями. У 1958 р. при Відділенні історичних наук АН СРСР створюється наукова рада з проблеми «Історія історичної науки», в 1959 р. відбувається всесоюзна історіографічна наукова сесія, в ході якої було поставлено завдання глибокого вивчення історії розвитку історичної науки, також почалася підготовка наукової праці «Нариси історії історичної науки в СРСР».

Однією з перших спроб глибокого аналізу літератури з історії радянського суспільства стала наукова сесія Ради з історії соціалістичного та комуністичного будівництва, що відбулася у березні 1960 р., у роботі якої брало участь близько 500 осіб із різних наукових установ та вищих навчальних закладів усього СРСР. Ключовим для нашого дослідження висновком цієї сесії стала констатація того, що соціально-економічна історія радянського суспільства значно відставала у вивченні від політичної історії. І, як наслідок, було ухвалено рішення посилити вивчення саме соціально-економічної історії радянського суспільства, серед ключових напрямів якої найважливіше місце відводилося саме історіографії промисловості. У цілому констатувалося недостатнє вивчення історії сучасності, а дослідження досвіду розвитку промисловості проголошувалося «бойовим завданням історичної науки».

Результатом пошуку виходу з незадовільної ситуації, що склалася, стали перші історіографічні роботи, серед яких насамперед слід виділити колективну монографію «Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР на 1959–1965 роки» [5], «Основні проблеми та деякі підсумки розвитку радянської історичної науки» [6], збірники публікацій [7; 8] та статті в періодиці [9–17]. На жаль, історіографічні роботи цього періоду були швидше оглядами і мали формальний характер, глибокий аналіз літератури підмінювався бібліографічними оглядами або в кращому випадку звичайними

рецензіями на книги. У той же час, вони стали першими спробами узагальнити численні публікації з теми промисловості, історіографи прагнули виявити сильні і слабкі сторони аналізованих робіт, позначити напрями і пріоритети подальших досліджень. Незважаючи на поверхневність аналізу та однобічність висновків, властивих даним історіографічним статтям, їхня наукова цінність полягає у перших спробах розробки саме історіографічного спрямування.

В цілому хрущовська відлига теж доволі швидко виявилась лише кон'юнктурним інструментом здобуття та затвердження одноосібної влади та боротьби проти своїх противників з числа старої «сталінської гвардії». Виключно дозований характер лібералізації не дав можливості історикам розкрити свій потенціал. Більш того, крен хрущовського режиму у бік авторитаризму щороку ставав все більш очевидним: як відомо, у підсумку дійшло до того, що 1953–1963 рр. були проголошені «великим десятиліттям». А черговий «державний переворот» поклав початок новому етапу в історії СРСР – «брежнєвському», а разом із ним і новій добі радянської історіографії.

У другій половині 1960-х – 1980-х рр. набула розвитку нова організаційна форма координації наукових досліджень з історіографії – наукова рада з історії історичної науки при відділенні історії АН СРСР. Як науково-консультативний орган, наукова рада з історії історичної науки об'єднувала провідних історіографів і спиралася у своїй діяльності на зональні секції, створені в республіках, зокрема одну з ключових ролей стали грати історіографи Української РСР. Наукова рада провела низку дискусій з методологічних питань історіографії, проблем періодизації історії історичної науки, обговорювалися проблеми республіканських історіографій та тематичних напрямів, серед яких одним із ключових був напрямок, пов'язаний з історіографією повоєнного промислового розвитку.

У цей період історіографічні огляди стають обов'язковим структурним елементом монографічних та дисертаційних конкретно-історичних досліджень. У той же час, історіографічні огляди та введення до монографій перестали бути основною формою вивчення досвіду історичної науки та

повноправне місце зайняли спеціальні історіографічні монографії та глибокі дисертаційні дослідження.

Найбільш цілісним доробком, присвяченим історіографії промислового розвитку Української РСР в повоєнне двадцятиріччя в цей період стали праці дослідника А. Санцевича, який протягом більше ніж двох десятиліть вивчав радянське повоєнне історіописання [18–22]. Також до фундаментального надбання історії історичної науки в контексті повоєнної промисловості обов'язково слід віднести праці І. Ворожейкіна [23–26], Я. Калакури [27], О. Оприщенко [28], І. Остапенка [29], Л. Євселевського [30], колективні монографії «Розвиток історичної науки в Українській РСР» [31], «Нариси з історіографії радянського суспільства» [32], наукову періодику [32–37]. Саме ці праці традиційно прийнято вважати вершиною радянської історіографії, в яких або узагальнено, або фрагментарно присутні сюжети, присвячені історіописанню розвитку промисловості Української РСР в повоєнну добу.

Окремою історіографічною традицією є діаспорне історіописання. На жаль, історіографія української промисловості, особливо в повоєнне двадцятиріччя досліджувалась українськими діаспорними істориками досить фрагментарно. Можемо виокремити монографії та розвідки Б. Крупницького [38], О. Оглобина [39; 40], Л. Винара [41], Ю. Бадзьо [42]. Головною особливістю аналізу радянського історіописання з боку діаспорних вчених є їх дуже толерантне відношення до своїх колег з УРСР: українські діаспорні вчені неодноразово відкреслювали первинність українських саме радянських істориків, а всю упередженість результатів їхньої праці завжди пояснювали тими умовами, в яких останнім доводилося працювати.

Зі здобуттям Україною незалежності, перед українськими істориками відкрились можливості використання всього наявного теоретико-методологічного інструментарію світової історичної науки. Задля перегляду спотворених сторінок новітньої вітчизняної історії логічним постало завдання дослідити результати, стан вивчення того чи іншого конкретно-історичного питання та встановити перелік необхідних завдань, які потрібно вивчати на

перспективу. Таким чином, актуальність фундаментальних історіографічних досліджень кратно збільшилася.

Знаковими, фактично настільними роботами, в яких на системному рівні описаний актуальний рівень української історіографії в цілому є праці А. Атаманенка [43], В. Бондара [44], К. Гломозди [45], В. Головка [46], Я. Грицака [47], Л. Зашкільняка [48], Я. Калакури [49; 50], В. та А. Коцурів [51], В. Яремчука [52], О. Яся [53; 54]. В зазначених дослідженнях авторами проаналізовано у тому числі і загальний стан радянського історіописання, вказані об'єктивні та суб'єктивні, навколонукові чинники, які впливали на рівень конкретно-історичних праць радянських дослідників, в яких у тому числі досліджувався промисловий розвиток Української РСР в повоєнну добу. Важливими історіософськими подіями на рівні з вище переліченими роботами стали спеціалізовані конференції, семінари та «круглі столи», такі як «Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології» [55], «Світло й тіні українського радянського історіописання» [56] та інші, на яких на методологічному рівні визначалися своєрідні «дороговкази» подальших досліджень, «білі плями» та прогалини, вирішення яких трактувалося як першочергове. Більш глибоко повоєнна доба розроблена в проблемно-історіографічних роботах, присвячених різним аспектам епохи. Це в першу чергу дисертаційні дослідження Л. Ведмідь [57], П. Касперовича [58], Н. Лаас [59], Ю. Лаєвської [60], І. Мищака [61], Ю. Ніколайця [62], статті в науковій періодиці [63–70]. Однак конкретно-історичними предметами даних історіографічних праць були відмінні від нашого дослідження теми. Низка праць по даній темі належить авторці даної дисертації [71–80].

Таким чином, можна зробити проміжний висновок, що історіописання промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.) ще не стала предметом цілеспрямованого історіографічного дослідження.

1.2 Репрезентативність історіографічних джерел

У жодного фахівця історичної науки не викликає сумнівів твердження про те, що праці з історії історичної науки – найвищий за своїм теоретичним рівнем вид наукової творчості в галузі історії. Представниками різних наукових шкіл в різний проміжок часу по-своєму розумівся теоретичний базис історичної науки: філософська основа, теорія історичного процесу, методологічний апарат. Але у будь-якому разі для створення саме історіографічної праці необхідно у повному обсязі володіти конкретно-історичним предметом дослідження, мати суттєву філософсько-світоглядну позицію та зібрану в максимально досконалому складі джерельну базу.

Не викликає сумніву факт того, що саме від історіографічних джерел, їхньої самодостатності, завершеності, об'єктивності, репрезентативності рівня обробки, наукової критики та методологічного інструментарію використання залежить якість та науковий рівень історіографічного дослідження.

На сьогоднішній день в історичній науці домінує твердження про те, що класичне конкретно-історичне джерело, яке включене в процес історіографічного аналізу автоматично набуває нового статусу – статусу історіографічного джерела. І дійсно, в певній мірі можна визнати факт того, що історіографічне джерело – це частина історичного джерела. Під історіографічним джерелом слід розуміти будь-яке історичне джерело, яке містить дані з історії історичної науки. Історичне джерело, яке хоча б опосередковано має відношення до фактів історії історичної науки може бути віднесене до історіографічного джерела.

У той же самий час украй важливо підходити до історіографічного джерела із врахуванням наукового принципу трьохаспектності науки, згідно якого у будь-якому науковому явищі необхідно окрім предметної сторони (у нашому випадку – розвитку історичної думки) бачити сторони соціальну та індивідуально-психологічну (мається на увазі психологія та світобачення автора). Розглядаючи історіографічне джерело в цих трьох аспектах ми

тракуємо його як соціокультурну практику і виходимо за межі історіографічного факту в культурологічне поле.

В цілому, до категорії історіографічних джерел можна віднести різнотипові історичні джерела, які містять інформацію про творчість та життя істориків, про генезу історичної науки, про характерне для кожної даної епохи політичне та наукове світосприйняття. Навіть відсутність тих чи інших даних в певному історіографічному явищі стає важливим історіографічним фактом.

Тим не менш, якщо вести розмову про проблемно-тематичну історіографію, до історіографічних джерел треба віднести взагалі всі публікації та рукописні праці, які мають відношення до теми, яка стала об'єктом і предметом проблемно-тематичного історіографічного дослідження, а не лише різнотипні історичні джерела, які містять інформацію про творчість і життя відомих істориків, про вчення і розвиток історичної науки, про характерне для кожної даної епохи політичне та наукове світосприйняття.

Природа історіографічних джерел суттєво відрізняється від специфіки багатьох інших комплексів інформаційних ресурсів тим, що вона передбачає необхідність досягнення об'єктивного, заснованого на реальних доказах уявлення про історичне минуле. Будь-який автор намагається довести своїм опонентам правильність своїх суджень та оцінок. Власне це і складає шлях до досягнення соціальної затребуваності. Тому визначення історіографічного джерела має непостійний, відносний у часі і просторі характер. Дослідження будь-якого автора, а також фіксована у ньому інформація є історіографічним джерелом тільки у тому випадку, якщо воно затребуване у суспільній свідомості і має на нього об'єктивний вплив. У разі відсутності такого інформаційного ефекту воно залишається в якості історіографічного факту чи набуває такого статусу після періоду своєї розповсюдженості та популярності.

Враховуючи весь зазначений вище історіософський базис, у нашому дисертаційному дослідженні ми виокремили наступні групи історіографічних джерел: монографії (вузькопрофільні тематичні та узагальнюючі синтетичні), дисертації та автореферати дисертацій, рецензії та відгуки, наукові статті у

періодиці та збірниках праць, матеріали науково-практичних конференцій та «круглих столів», статистичні збірники документів та матеріалів, навчальна та довідкова література, бібліографічні покажчики, мемуарна література.

Пропонуємо надати хоча б коротку характеристику особливостям кожної із вказаних груп історіографічних джерел.

Монографії представляють із себе ключову групу історіографічних джерел. Заснована на першоджерелах, які, як правило, вперше введені до наукового обігу, монографія представляє собою самостійне дослідження, яке, містить в собі нові, оригінальні ідеї, гарантує приріст наукових знань. Характеризуючи вузькопрофільні конкретно-історичні одноосібні та колективні монографії попутно нас цікавить авторство, історія написання роботи, її проблематика, структура, джерельна база, методи та методики обробки виявленого матеріалу, місце даної роботи в історіографічному потоці, рівень її впливу на розвиток історичного знання.

Важливо враховувати й факт того, що монографічні праці пов'язані з певними умовами, правилами роботи. До найважливіших вимог можна віднести: несуперечність документальних даних; вміння «вжитися» у матеріал; необхідність «вписування» проблеми в певний комплекс конкретного, баченого; невимушеність викладу матеріалу, яка гарантує те, що автор у повній мірі володіє предметом дослідження.

Надаючи характеристику синтетичним узагальнюючим виданням у першу чергу треба відмітити, що подібні праці слугували і слугують історикам у статусі певних дороговказів, не лише висвітлюючи актуальні підсумки та рівень історичної науки на даному проміжку часу, але й допомагають визначити багаторічні етапи розвитку, дослідницьку логіку та культуру історичного мислення десятиків, якщо не сотень авторів праць подібного рівня.

Праці подібного характеру важливі для історіографа тим, що вони відображають рівень вивчення тієї або іншої конкретно-історичної проблеми, як у нашому випадку розвиток промисловості Української РСР у повоєнне

двадцятиріччя, визначити домінуючі на той час підходи, концепції, офіційне трактування та панорамне бачення.

Дещо тотожною групою до монографій є дисертації та автореферати дисертацій конкретно-історичного спрямування. Характеризуючи їх у якості історіографічного джерела маємо відмітити важливу для нас тріаду: працюючи над дисертацією її автор, у першу чергу, вводить до наукового обігу велику кількість невідомих раніше першоджерел, ознайомлення з якими можуть дозволити по-новому подивитись на досліджувану тему. Як результат – будь-яка якісна дисертація – це завжди найновіше досягнення історіописання на даному етапі і, відповідно, історіограф має приділяти аналізу цього історіографічного джерела найприскіпливішу увагу. І в третє, останній пункт висновків дисертаційного проєкту це завжди як правило постановка кола питань, які потребують подальшого конкретно-історичного опрацювання. Що також є тотожним із завданнями історіографічної роботи.

За логікою нашого дослідження маємо висловити хоча б декілька думок стосовно використання в історіографічному дослідженні у якості джерел рецензій на монографії та відгуків офіційних опонентів на дисертаційні проєкти. Сучасна історична наука виокремлює три підходи щодо трактування рецензій: а) безапеляційно є історіографічним фактом; б) самостійний вид історіографічної праці і водночас важливий «будівельний матеріал» для ґрунтовних історіографічних праць; в) бібліографічне явище, яке має інформаційний характер і тому не є історіографічним фактом.

На нашу думку, рецензія може бути кваліфікована як історіографічний факт, якщо вона має наступні ознаки: а) надрукована у провідному науковому журналі; б) в тексті рецензії рецензент зосередився на аналітичному аналізі роботи, а не суто інформаційних аспектах; в) рецензент висвітлив дискусійні проблеми в рецензованій праці та недоліки, які, за його аргументацією, наявні. Те ж саме стосується і відгуків офіційних опонентів на дисертаційні дослідження.

Одним із наймасовіших і тим не менш важливих джерел, необхідних для якісного аналізу динаміки історіографічного процесу є публікації в рецензованих наукових періодичних виданнях та збірниках наукових праць. Враховуючи загальновідомі процеси останнього десятиліття, які відбуваються в Україні варто відмітити значне зростання наукового рівня самих фахових видань. Уніфікація вимог до журналів на рівні з провідними європейськими та світовими виданнями, свого роду «перезапуск» великої кількості університетських вісників, активна публікативна активність вітчизняних вчених в західних журналах, які входять до баз цитування Scopus та Web of Science підвищили рівень наукових статей новітньої доби. Особливості радянських журналів та публікації в них, а також статті західних науковців та представників української діаспори будуть розглянуті нами у відповідних підрозділах.

Загальними рисами наукової періодики є вузькість проблематики і, як наслідок, можливість ґрунтовної глибини розробки, оперативне підняття та актуалізація нових, до цього не розроблювальних аспектів проблеми, можливість проаналізувати саму еволюцію того чи іншого аспекту конкретно-історичної досліджуваної проблеми.

Саме специфіка публікацій в науковій періодиці дає змогу детально проаналізувати момент зародження проблематики, особливості її вивчення на всіх наступних історіографічних етапах, визначити дискусійні моменти та підходи до розкриття проблеми з боку різних історіографічних шкіл, центрів та еволюцію поглядів окремих фахівців, показати наступність досліджень.

Наступний пласт історіографічних джерел – наукові, науково-практичні конференції, «круглі столи», симпозіуми і видані за результатами роботи їх учасників збірники. Достатньо часто в матеріалах наукових конференцій, які використовуються в якості історіографічних джерел, можна побачити проривні, знакові публікації, адже на сторінках подібних збірників розміщуються у тому числі публікації дисертантів, які використовують їх у якості майданчика для апробації результатів своїх дисертаційних досліджень.

Не меншого значення мають і підручники та певні (безумовно не всі) навчальні посібники. Це свого роду історіографічні факти, які є свідками популярності певних концепцій, розповсюдження ідей тієї чи іншої історичної школи. Порівняльний аналіз підручників з історії дозволяє визначити, які напрями, школи та концепції домінували в науці і були популярні не лише в наукових колах в той чи інший період, які з них отримали можливість вийти в соціальну практику.

Сама по собі поява нових підручників, які популяризують ту чи іншу концепцію, має велике значення як історіографічний факт. Дане твердження, засноване на тих обставинах, що більша частина підручників створювалась не вченими дослідниками, а педагогами та методистами, які у своїх підручниках лише відтворювали ту чи іншу історичну концепцію. Це дозволяє судити як про самий процес становлення, розвитку і взаємовпливу основних історичних теорій, так і про їхнє сприйняття суспільством.

Також окремим видом джерел історіографічного дослідження є мемуарна та епістолярна література, а саме спогади керівників та функціонерів української радянської промисловості, робітників-передовиків виробництва.

У деяких істориків викликають сумніви твердження про те, чи відносяться до предмету історіографії (і відповідно є об'єктами історіографічного дослідження) публіцистичні, художні та інші твори авторів, які не є професійними істориками. Втім, в результаті багаторічної дискусії історіографи прийшли до висновку, що історія історичної науки повинна включати в себе не лише «офіційну», «академічну», «університетську» науку, але й непрофесійну, аматорську, без штучного відсічення її «живих», хоча й специфічних складових. Об'єктивних причин цьому декілька: офіційна історична наука може бути консервативна в результаті реакційного політичного ладу в країні. І в таких умовах (не дивлячись на видавничу цензуру) справжній стан справ, не «глянцева» і вичищена, а реальна справжня історія просочувалась на сторінки істориків-непрофесіоналів. Більш того, на творчість істориків-професіоналів дуже часто мали вплив не тільки офіційні

документи і промови керівників партії, держави і профільних міністерств, а як раз твори мемуарної, епістолярної та художньої літератури. Втім звичайно треба чітко розуміти, що якісна різниця між ними не повинна викликати сумнівів: професійне та комплексне осмислення історичних явищ і процесів дає, у першу чергу, наукова, а не інші форми історичного знання. Тому джерела історіографії нерівноцінні, і саме дослідження професіонала для історіографа, як правило, важливіше книги літератора.

Таким чином, аналіз особливостей всього комплексу історіографічних джерел, їх характеристика та класифікація дають нам можливість зробити висновок, що наше дисертаційне дослідження у повній мірі забезпечене всім спектром історіографічної джерельної бази і це дає можливість виконати усі поставлені в дисертаційному проєкті завдання.

1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження

Визначаючи теоретико-методологічну базу дисертаційного дослідження на нашу думку у саму першу чергу треба чітко відмітити розуміння, що не треба змішувати історіографію із суміжними або близькими до неї історією суспільної думки, економічних, політичних або філософських ідей або наукознавством, яке також може включати в себе питання історії науки.

Найперша помилка, яку вкрай важливо оминати займаючись історіографією це плутати її з бібліографією – описом основних даних о книзі. Вочевидь зрозуміла корисність бібліографії як інструменту, більш того у тій чи іншій мірі бібліографічні показники можна віднести до допоміжних джерел наукової лабораторії історіографа. Однак історія історичної науки набагато більш широка аніж найгрунтовніший бібліографічний каталог.

«Дитячі» спроби підмінити глибокий історіографічний аналіз і вибудовування історіографічної концепції простим бібліографічним описом – перше, що маємо оминати в своїй роботі.

Базисними складовими частинами історіографічного аналізу є: з'ясування особистості автора та обставин створення праці, яка аналізується, методологія, джерельна база, концепція. Вважаємо за необхідне хоча б декілька слів сказати про кожен складову.

Ні в кого не викликає сумнівів необхідність ґрунтовного з'ясування особистості автора роботи, яка виступає у якості історіографічного джерела. На проблематику конкретно-історичних праць у великій мірі впливають поточні економічні, суспільно-політичні, ідеологічні умови їх створення – об'єктивна реальність.

Ця реальність у значній мірі визначає напрям конкретно-історичних досліджень на даному етапі. Для історіографа як фахівця недостатньо констатувати появу у певному році і місці тієї чи іншої книги певного автора. Історіограф, у першу чергу, повинен дати відповідь на питання, чому ця книга вийшла саме в цьому році, які суспільні запити зумовили її появу. Мало знати що сказано в аналізованій праці про предмет дослідження, важливо встановити чому саме так, а не інакше. Потрібно з'ясувати який вплив на дослідника та вибір теми мала влада, чи мало місце застосування «адміністративного ресурсу», коли наприклад можновладці або функціонери від науки заохочували шляхом преміювання дослідника займатись саме цією темою і, навпаки, шляхом непрямих чи прямих заборон, або навіть загрозою перспектив репресій – досліджувати щось інше.

Проблематика залежить не лише від об'єктивних умов розвитку, але й від попереднього, раніше досягнутого рівня історичних знань, від вже накопиченого фактичного матеріалу. Історичній науці як формі ідеології притаманна відносна самостійність. Проблематика визначається і «білими плямами» на карті історичних знань, тобто звичайно не лише політичною, ідеологічною, але й науковою актуальністю.

Історіограф повинен цікавитися і організацією історичної науки: науковими установами, підготовкою кадрів дослідників у вищій школі,

доступом до архівів і видавничими можливостями, науковою періодикою. Все це – механізм впливу суспільства на розвиток історичної науки.

Історіографічний аналіз конкретно-історичної праці передбачає дослідження першоджерел, на яких вона заснована і написана. У той же час, розкриттю підлягає не лише джерельна база, але й стан інших спеціальних історичних дисциплін у досліджуваний період: історіограф повинен знати, яка методика і техніка аналізу джерел, на основі яких створювались ті чи інші конкретно-історичні праці з історії, в якій мірі в даний час вміли встановлювати оригінальність джерел і т.д.

Аналіз концепції, тобто системи поглядів на певне історичне явище – центральний момент історіографічного дослідження. Концепція може бути чітко виражена в праці. В інших випадках погляди, які складають концепцію сформульовані нечітко і до того ж розкидані по всім працям, що потребує значних зусиль по їх сумуванню. В концепції узагальнюються відомі дослідникам історичні факти. Часто на основі даної суми фактів виникають одночасно декілька концепцій. І хоча в такому сенсі можна казати про незмінні факти і концепції, що постійно змінюються, саме ці концепції складають сенс, зміст історіографії. Ядром історіографії в цілому і серцевиною окремих історіографічних досліджень продовжує залишатися історія формування, взаємної боротьби і зміни різних історичних концепцій.

Комплекс питань і відповідно завдань історіографічного дослідження, які повинні бути розкриті-виконані можна звести до наступних формулювань:

– що впливало на розвиток історичної думки? (фактори суспільно-політичного життя; рівень розвитку інших наук);

– що саме досліджувалось? (проблематика історичних праць, джерельна база досліджень);

– з яких позицій досліджувалось? (теоретико-методологічний інструментарій; взаємозв'язок методики та методології);

– ким досліджувалось? (свідчення про наукові колективи, окремих істориків, включаючи весь комплекс даних про наукову творчу біографію і суспільно-політичну діяльність вченого);

– як дослідження ставало надбанням інших? (розповсюдження історичних знань і в середовищі фахівців, і серед широкої громадськості; можливості, шляхи та форми пропаганди історичних знань; навчання історії в середній та вищій школі; відтворення кадрів історичної науки);

– який вплив мала історична думка на суспільне життя у той чи інший історичний період?

– які причинно-наслідкові зв'язки історіографічних явищ?

Для того щоб відповісти на всі ці питання і, як наслідок, вирішити завдання і досягти мети дисертаційного проєкту маємо обрати концептуальну модель, принципи та методологічний інструментарій дослідження.

Проголошення життя людини, її задумів, мрій і сподівань найвищою цінністю традиційно вважається головним надбанням вільного світу. У світлі цього, антропологізація конкретно-історичних досліджень і, відповідно, проголошення історика головним дослідницьким інтересом історіографа логічно підвело нас до вибудовування всієї історіографічної концепції нашого дисертаційного проєкту саме з позицій антропологізації. Яка має включати в свою чергу такі методологічні підходи як надпартійність, сцієнтизм, культурологізм.

Характеризуючи надпартійність як методологічний підхід, зовсім не дивом дедукції буде твердження про те, що антонімом надпартійності є – партійність. Як відомо, вся радянська наука побудована на партійному підході, що значно суб'єктизувало дослідницький процес і підбір першоджерел, характеристику ідеологічних опонентів. Весь методологічний інструментарій був підпорядкований партійному підходу. Більш того, всупереч самій природі науки, самій емпіриці та експерименту – радянські історики доволі часто були змушені підбирати (а інколи й підтасовувати) першоджерела та історичні факти вже під заздалегідь відомий результат. Результат, який ставав

підсумком не власне наукової роботи, а спущений з ідеологічних відділів ЦК, пленумів та партійних з'їздів. Втім, тут треба чітко розуміти, що не лише радянська історична наука мала подібні «гріхи». В часи Холодної війни у США «полювання на відьом» – масовий антирадянський і антикомуністичний психоз досяг свого піку під часу суспільно-політичного руху «маккартизм» початку 1950-х рр. коли наприклад більше 600 викладачів американських університетів звільнені з роботи внаслідок підозр у симпатії до СРСР та «нелояльності до уряду США». У підсумку більше 1000 американських науковців змушені мігрувати до європейських країн що, в свою чергу, значно послабило американську радянологію і поставило її на партійні рейки.

На відміну від описаних явищ, ми намагаємося бути абсолютно рівновіддаленими від жодних політичних партій та ідеологій. Саме цьому нам має допомогти такий підхід як надпартійність.

Наступним методологічним підходом є культурологічний. Загальновідомим є твердження про те, що історіографічне дослідження є формою рефлексії по відношенню до історичних праць. За таких умов для нас вкрай важливою стала герменевтика, яка трактує історіографічний аналіз як рух за «герменевтичним колом». Тобто, з однієї сторони текст історіографічного джерела не може оцінюватися без аналізу тих суспільно-політичних, ідеологічних та економічних умов, в яких живе і працює автор цього джерела. З іншої сторони, текст одного історіографічного джерела може трактуватися не лише як віддзеркалення фахового рівня його автора, але й рівня всієї історичної науки в даний проміжок часу. Таким чином, герменевтика трактує текст історіографічного джерела як дзеркало відображення суб'єктивних, особистісних особливостей його автора і об'єктивного рівня історичної науки та специфіки доби та часу [1, с. 166].

Третім методологічним підходом ми обрали сцієнтистський підхід, який в сучасних умовах особливо актуальний. Адже історіографічний сцієнтизм вимагає критичного підходу при оцінюванні застосованого раніше інструментарію інтерпретації історичного знання [2, с 254].

Наступним рівнем теоретико-методологічного інструментарію нашого дисертаційного проєкту є принципи історичного дослідження: історизм, об'єктивність, системність, всебічність, наступність (спадкоємність).

Принцип історизму є науковою базою будь-якого історичного дослідження. Його ключове значення полягає у фіксації якісних змін та досягнень кожного нового історіографічного періоду у порівнянні з минулим, майбутнім, а не із сучасною, новітньою історіографічною традицією.

Принцип наукової об'єктивності також лежить в основі побудови нашого дослідження, адже, не дивлячись на те, що об'єктивне висвітлення історичного минулого є квінтесенцією цілей та завдань, саме цей принцип закликає обов'язково враховувати певний відбиток епохи та суспільно-політичної кон'юнктури, в межах яких працюють дослідники.

Принцип системності зобов'язав авторку дисертаційного дослідження максимально комплексно підійти до репрезентації джерельної бази із врахуванням усіх наявних історіографічних традицій дослідження промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.) – радянської, закордонної, діаспорної, сучасної вітчизняної. А також, що не менш важливо, залучення всього наявного наративу тотожних наук – економіки, соціології, політології та інших галузей знань.

Тотожним принципу системності в нашому дослідженні виступає принцип всебічності, якому підпорядковується свідоме розуміння необхідності врахування при аналізі історіографічних традицій різних країн та епох часто достатньо різних, подекуди протилежних оціночних суджень задля створення цілісної історіографічної картини.

В канві двох попередніх принципів, утворюючи цілісний методологічний інструментарій нашого дослідження виступає принцип наступності (спадкоємності), використання якого забезпечило розуміння неприпустимості ігнорування нехай і заангажованих та необ'єктивних історіографічних фактів та результатів роботи певних історіографічних шкіл, тому що саме цілісне охоплення як досягнень, так і свідомих прорахунків

історіописання дає можливість визначити ніші та складові, які потребують наступної конкретно-історичної роботи.

Третім ступенем теоретико-методологічного інструментарію традиційно є методи дослідження – система прикладних інструментів, за допомогою яких буде отримано нове знання.

Особливістю саме історіографічної праці, на відміну від конкретно-історичного дослідження є присутність в роботі різних методологічних рівнів, перший з яких – філософський. З його групи в роботі застосовані аналіз і синтез.

Аналіз в історіографічній праці має на меті розбивку об'єкту роботи на низку складників. В нашому дисертаційному дослідженні все історіописання умовно поділене на радянську історіографію, західну, діаспорну, сучасну українську.

Результатом наукових пошуків став увесь наявний наратив з тематики розвитку промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.), визначена джерельна база, об'єктивні та суб'єктивні чинники мотивації авторів, їх приналежність до історіографічних шкіл, суспільно-політичні та інші ненаукові фактори, які впливали на обрання тематики дослідження і їх розробку і опрацювання.

У свою чергу підсумком синтезу усього нагромадження історіографічних фактів стала комплексна історіографічна ситуація та досліджуваний історіографічний процес.

Іншим ступенем є загальнонаукові методи. Так, метод класифікації і типологізації дозволив виділити типи тотожних предметів. Завдяки цьому методу дисертантка виокремила тотожні напрями в загальному масиві історіографічних джерел, присвячених українській промисловості повоєнного двадцятиріччя, провела систематизацію і класифікувала на окремі більш вузькотематичні секції весь наявний доробок конкретно-історичних робіт.

Актуальним інструментом історіописання є метод ідеалізації або абстрагування, який має на меті свідоме неврахування індивідуальних

характеристик науковців задля віднесення їх до існуючих наукових шкіл та напрямів. Саме в історіографічних працях цей метод є принципово важливим, оскільки дає змогу виявити недосліджені або спотворені напрями в конкретно-історичних працях.

Спеціально-історичні методи розташовані на умовному третьому рівні. Так, історико-генетичний метод є складовою принципу історизму і використовується при вивченні природи історіографічного факту.

Хронологічний метод має на меті аналізувати історіописання визначеної проблеми в розвитку, проблемно-хронологічний – виокремлення з єдиного предмету дослідження ряду більш дрібних тем в автономні предмети для їх більш глибокого аналізу.

Біографічний метод дав змогу персоніфікувати пласти історіографічних джерел, допоміг провести аналіз внеску науковців у дослідження обраної тематики, та окрім цього, дозволив простежити певну зміну поглядів вчених протягом історіографічного часу під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів.

Метод періодизації дозволив прослідити вплив у першу чергу суб'єктивних факторів (як правило суспільно-політичної природи) на історіописання розвитку промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.), акцентувати увагу на впливі змін у суспільному та політичному житті на метаморфози у підходах до вивчення визначеної тематики та зміщення акцентів на сторінках конкретно-історичних праць.

Метод ретроспективного аналізу дав змогу виявити наукові досягнення в історіописанні попередніх періодів. Метод перспективного аналізу сприяв окресленню кола важливих тематичних напрямів майбутніх конкретно-історичних праць з досліджуваної тематики.

Збільшенню рівня об'єктивності у тому числі сприяв метод контент-аналізу, який передбачає виокремлення та аналіз текстових одиниць, які найбільш часто зустрічаються в джерельній базі історіографічного дослідження.

Висновки до розділу 1

З'ясувавши стан наукової розробки теми, нами визначені певні історіографічні традиції: радянська, українська діаспорна та сучасна вітчизняна.

Доведено, що радянська історіографія не ставила під сумнів методологічні засади аналізованих праць, що істотно обмежувало можливості осмислення нових напрямів і перспектив наукового пошуку. Усі студії здійснювалися у строгій відповідності до настанов партійно-державного керівництва та зводилися переважно до аналізу ухвалених партією рішень і перебігу їх реалізації. При цьому справжні механізми підготовки та прийняття управлінських рішень фактично залишалися поза межами наукового дослідження. Історіограф, так само як і історик, зазвичай відтворював зміст принципових політичних рішень, після чого на конкретному емпіричному матеріалі демонстрував діяльність партійних і державних органів щодо їх впровадження: на початку певного етапу формувалися передумови та визначалися завдання, а наприкінці – декларувалося їх успішне виконання. Для радянської історіографії притаманна концепція лінійного розвитку соціалізму, в межах якої минуле розглядалося як поступове наближення до нібито несуперечливого сучасного стану, з позицій якого й здійснювалося історичне пізнання. За таких умов у минулому необхідно було виокремлювати лише ті риси та процеси, що логічно приводили до наявного стану речей. Подібна ситуація зберігалася в радянській історичній науці аж до кінця 1980-х рр. У межах історіографічних праць переважав не критико-аналітичний, а переважно описово-бібліографічний підхід до осмислення проблематики. Загалом радянський історіографічний наратив слід оцінювати як методологічно та морально застарілий, значною мірою суб'єктивний і виразно ідеологізований.

Діаспорна історіографічна традиція вивчення української промисловості представлена лише нечисленними розвідками, які з огляду на свій значний

хронологічний відрив і фрагментарність висвітлення повоєнного двадцятиріччя об'єктивно не можуть претендувати на статус вичерпних і комплексних праць. Водночас вони становлять важливий інтерес як джерело для глибшого розуміння особливостей історіософського мислення українських учених в еміграції.

У новітньому вітчизняному історіописанні також бракує спеціальних досліджень, присвячених власне історіографічному аналізу розвитку промисловості Української РСР у повоєнний період 1946–1965 рр. Отже, можна констатувати, що попри наявність певної традиції вивчення проблеми, на сьогодні відсутнє цілісне, ґрунтовне й актуальне історіографічне дослідження промисловості Української РСР зазначеного періоду.

Джерельний корпус дослідження представлений монографічними працями (як спеціальними тематичними, так і узагальнюючими синтетичними), дисертаціями та авторефератами, рецензіями й науковими відгуками, статтями у фахових періодичних виданнях і збірниках наукових праць, матеріалами науково-практичних конференцій і «круглих столів», статистичними збірниками документів і матеріалів, навчальною та довідковою літературою, бібліографічними покажчиками, а також мемуаристикою.

Теоретико-методологічна основа дослідження ґрунтується на засадах антропологізації історичного пізнання, що передбачає надпартійність, сцієнтизм і культурологічний підхід, а також на принципах історизму, об'єктивності, системності, всебічності та наступності. Методологічний інструментарій включає методи аналізу й синтезу, класифікації та типологізації, ідеалізації й абстрагування, історико-генетичний, проблемно-хронологічний і біографічний методи, метод періодизації, ретроспективного та контент-аналізу, сукупне застосування яких забезпечує розв'язання завдань історіографічного дослідження промисловості Української РСР у повоєнний період 1946–1965 рр.

Зміст означеного розділу висвітлено в таких публікаціях автора: [71; 77].

РОЗДІЛ 2

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1946–1965 рр.)

2.1 Зародження та становлення історіописання теми у перше повоєнне десятиліття (1946–1953 рр.)

Українська нація зробила величезний внесок у справу розгрому нацизму в Європі на рівні з іншими народами антигітлерівської коаліції, а 2-го вересня 1945 року українець генерал-лейтенант Кузьма Дерев'янка на борту американського лінкора «Міссурі» в Токійській затоці підписав від імені СРСР Акт капітуляції Японії. Переможне завершення Другої світової війни відкрило нову сторінку в сучасній історії України, етнічні землі якої опинилися в межах однієї держави. Україна виступила однією із країн-засновниць ООН. Втім тоталітарний режим і адміністративно-командна система зберіглися і навіть посилили свої позиції. Український народ був змушений і далі торувати собі шлях у виключно складних умовах тоталітаризму.

Україна лежала в руїнах. Загальновідомі факти про 714 міст та селищ, перетворених на руїни, знищення 28 тис. сіл, втрату 30% національного багатства, збитки у 1,2 трлн. крб. У напівзруйнованому стані залишилося близько 19% промислових підприємств. Катастрофічно знизились професійні якості робітництва, мільйони робітників загинули на фронті або зазнали каліцтва і в подальшому вже не могли приймати участь у виробництві.

Процес відбудови промисловості став дуже складним і суперечливим. Відродження промисловості на території Української РСР розпочиналось відразу ж після вигнання німецьких окупантів, тобто фактично вже у 1943 р. по мірі «відкочування» війни на Захід.

На превеликий жаль, традиційним як для радянської влади став екстенсивний характер повоєнної відбудови: незадовільне застосування

досягнень науково-технічного прогресу, великий відсоток використання ручної праці там, де вже мав би відбутися перехід на автоматизацію і механізацію виробництва, постійне залучення все нових і нових хвиль робочої сили замість підвищення продуктивності існуючих трудових ресурсів, традиційний диспропорційний розвиток і хронічне відставання легкої та харчової промисловості в результаті постійного збільшення фінансування галузей промисловості групи А – добувної, обробної, енергетичної, інфраструктури, важкого машинобудування, домінування кількісних показників над якісними.

Втім ціною титанічної самопожертви, патріотизму, самозабутньої працелюбності, відданості справі, а – головне – вірі в те, що «тепер все буде по-іншому...», тобто без репресій, свавілля, засудження людей за видуманими причинами та з поступовим покращенням рівня життя – Україна – найбільш постраждала від війни республіка СРСР почала швидко оговтуватися від війни та відновлювати свій промисловий потенціал, а тематика післявоєнної відбудови радянської промисловості майже відразу ж стала однією з провідних тем радянської історичної науки та публіцистики.

Всезагальне піднесення народу після переможного завершення війни, сподівання на те, що тепер «не буде як до війни» достатньо швидко розсіялось. Історики, які ще під час того, як тривали бойові дії і в перші роки після завершення війни зібрали колосальний фактичний матеріал, величезну кількість першоджерел для написання щирої, об'єктивної історії війни доволі швидко були «приземлені» функціонерами партії та силових відомств. Символом фактичного погрому історичної науки стала Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», в якій колектив інституту звинувачений в антимарксистських настроях та підходах. До того ж встановлювалося по факту «шефство» російських істориків над їхніми колегами з Українськими РСР, що в умовах розгортання нової хвилі русифікації та великодержавницького шовінізму ще більше ставило в залежність українських істориків від Москви.

Треба чітко розуміти що подібні розгромні процеси науковців відбулися в цей же час і в самій Москві: у зв'язку з виданням указу в 1947 р., який забороняв розголошення відомостей військового, економічного та наукового характеру, об'єктивне наукове вивчення народного господарства СРСР, яке розкриває як позитивні, так і негативні його сторони, стало злочином. В той же час треба віддати належне професійним та аматорським «служителям Клію», які навіть за таких умов продовжували займатися історичною наукою.

Майже весь перелік конкретно-історичних праць, які побачили світ у перші повоєнні роки можна умовно поділити на декілька груп: це або хвалебні панегірики партії та особисто «геніальному вождю, батьку народів, генералісимусу товаришу Сталіну», в яких «про все, але по трохи», у тому числі про відбудову промисловості, або невеличкі брошури, в яких наводяться дані про втрати радянської промисловості за роки війни та окупації та темпи і результати повоєнної відбудови.

В якості промовистого прикладу можна навести брошуру В. Нижника [1], в якій автор зазначає, що «трудящі міст і сіл України з великим піднесенням зустріли новий п'ятирічний план і програму соціалістичного будівництва, що її проголосив товариш Сталін у своїй промові 9 лютого 1946 р.» [1, с. 42]. Науковець зазначає, що в економіку України за п'ять років вкладено 49,5 млрд. крб. і це в 1,6 рази більше всіх капіталовкладень за роки першої і другої п'ятирічок разом узятих.

У дослідженні вітчизняними вченими проблеми відбудовчих робіт у перші повоєнні роки значне місце приділяється прифронтовим та звільненим районам країни. Це пов'язано, по-перше, з тим, що цим районам завдано найбільшої матеріальної шкоди, по-друге, відродження цих районів мало величезне економічне значення, оскільки там зосереджено колосальний економічний потенціал.

Про складність завдань відновлення свідчить те, що, за свідченням українських вчених, на момент початку відбудовчих робіт у роки війни всі промислові підприємства України являли собою купи руїн. В історіографії

традиційно наголошується на найважливішому політичному, економічному, військово-господарському значенні, яке надавалося відродженню промисловості на звільнених територіях. Від того, наскільки успішно вирішувалася ця найскладніша проблема у роки війни, багато в чому залежали відновлення та розвиток промисловості країни у післявоєнний період. Дослідники справедливо звертають увагу на важливе значення відродження металургійних заводів, машинобудівних підприємств, вугільних шахт, основною метою якого була найшвидша організація військового виробництва. Йдеться про енергійні та різнобічні заходи щодо відновлення засобів зв'язку, зруйнованої транспортної системи. В історіографії вказується на значні успіхи, досягнуті у відродженні важкої промисловості в звільнених районах. Все це, як позначають автори, стало необхідністю в умовах перманентного перетікання Другої світової війни у жорстке протистояння із Заходом і з початком по суті третьої світової «Холодної війни», яка в будь-який момент загрожувала перерости у відкритий повномасштабний конфлікт [2, с. 63].

Як найважливіший чинник, що зумовив економічний успіх та швидке відновлення промисловості, в радянській історіографії, що зароджувалася, виступає трудовий героїзм, проявлений у цей час народом. Так, дослідник О. Білоус зазначає, що станом на 1946 р. на Донбасі вже відбудовано і заново збудовано 430 дрібних і 146 основних шахт, які дають 52% довоєнного видобутку вугілля, стало результатом трудової звитяги простих людей [3, с. 14]. У той же самий час дослідники зазначали, що першочерговим стратегічним завданням всієї промисловості є переведення її на «мирні рейки», працевлаштування мільйонів демобілізованих, кратне збільшення електрифікації, автоматизації та хімізації галузей промисловості [4, с. 19].

Висвітлюючи процес відновлення економіки України, крім традиційних пропагандистських штампів про «величезну допомогу більшовицької партії та радянського уряду», дослідники постійно наголошують на тому, що промислова база УРСР відновлювалася всіма республіками Радянського Союзу, що звичайно ж також використовувалося в тому числі і з

пропагандистською метою, з намаганням показати славнозвісну «дружбу народів» та перманентний процес формування єдиного «радянського народу» [5, с. 62]. Красномовним прикладом вищезазначеного є брошура Г. Ясницького, в якій автором зазначено, що найбільшу допомогу у відбудові шахт Донбасу надали робітники та інженери Кузнецького басейну, які відроджали на Донбас найбільш кваліфікованих шахтарів і спеціалістів, 57 великих підприємств республік СРСР брали участь у відбудові вже на той час легендарної «Запоріжсталі», металурги Магнітогорська взяли шефство над металургійною промисловістю України, робітники Ново-Троїцького заводу в Киргизії допомогли у відбудові цукрових заводів України [6, с. 56]

Характерною особливістю першої повоєнної п'ятирічки стало поступове впровадження досягнень науково-технічної революції, «золота доба» якої припадає на 70-80-ті роки XX століття, проте вже у перші повоєнні часи якісні зміни заявлять про себе. Дані процеси з лишком висвітлюватимуться в літературі, не лише з об'єктивних причин, а й з пропагандистськими цілями. Так, дослідник П. Цветков зазначив, що широке впровадження різних машин і механізмів призвело до ліквідації низки професій некваліфікованої, важкої і водночас малопродуктивної праці. Так, наприклад, коногонів на вугільних шахтах Донбасу змінюють машиністи електровозів, каталів у металургії – машиністи підйомних кранів. Вищим щаблем механізації праці є автоматизація виробництва, коли машина без сприяння людини виконує всі рухи, необхідні для обробки сировини, і потребує лише контролю з боку робітника. Автоматизація виробництва перетворює робітника на кваліфікованого керівника, який здійснює лише контроль та регулювання механізмів [7, с. 138]. Показовим є пасаж Б. Златоустового, про необхідність боротьби «з пережитками капіталізму у свідомості робітників, про взаємоконтроль роботи окремих ланок конвеєра, ... радянський робітник не повинен приховувати брак у роботі свого товариша, ... порушувати питання про доцільність застосування різних методів залежно від конкретних виробничих умов» [8, с. 106].

Повоєнне відновлення промисловості Української РСР висвітлювалося радянськими істориками практично у прямому ефірі: щорічно, навіть щокварталу виходили нариси, в яких докладно подавалися результати відновлення, з найменшими деталями зображувалося будівництво нових промислових об'єктів або реконструкція існуючих.

Так, І. Бойко зазначає, що вже у 1944 р. розпочалося відновлення ДніпроГЕСу – символу індустріалізації, і в березні 1947 р. перший агрегат Дніпровської ГЕС введено в експлуатацію. 31 серпня 1949 р. – шостий агрегат [9, с. 38]. У 1950 р. став до ладу останній дев'ятий гідроагрегат відродженої електростанції. Відроджений ДніпроГЕС щороку постачав споживачам 3,5 млрд. кВт-год електроенергії, залишаючись найпотужнішою гідроелектростанцією Європи до 1956 р. Відбудована гребля ДніпроГЕСу і електростанція дала електричний струм для заводів Донбасу і Придніпров'я. Наскрізним став рух по Дніпру. Відбудована і Зуєвська електростанція та сім інших великих станцій потужністю на 2301 кВт. Запрацювали доменні печі і мартени Макіївки і Костянтинівки. В червні 1947 р. видала першу плавку чавуну найпотужніша домна «Запоріжсталі». Річний план 1947 р. «Запоріжсталь» виконав ще 15 вересня. А 3-го жовтня працівники заводу рапортували про введення в дію всіх цехів заводу у точно встановлені урядом строки. Таким чином стало до ладу одно із потужніших і важливіших підприємств чорної металургії. Дослідник зазначає, що великих успіхів досяг колектив будівельників тресту «Нікопольбуд» і Нікопольського південно-трубного заводу введенням в дію трубопрокатного стану «Великий штифель». Перелічуючи підприємства, які вже відбудовані на 1947 р. дослідник зазначає, що вже пущений відбудований потужний колесопрокатний цех Дніпропетровського заводу ім. Карла Лібкнехта, Краматорський, Харківський заводи верстатобудування, Харківський тракторний завод, завод сільськогосподарських машин, Харківський завод транспортного машинобудування почав випуск магістральних тепловозів, стали до ладу дві могутні залізрудні шахти в Кривому Розі, десятки великих та малих шахт

Донбасу й Криворіжжя, ряд шахт бурого вугілля в західних областях України. Створена нова галузь промисловості – газова, яка набула значного розвитку. Збудовано і введено в дію газопровід Дашава – Київ [9, с. 39].

Академічний дослідник Д. Вірник у відносно ґрунтовній як для того часу монографії [10] підводячи певний підсумок 4-ї п'ятирічки відмітив, що у 1950 р. загальний обсяг продукції машинобудування порівняно до 1940 р. збільшився у 1,5 рази. Освоєно виробництво нових виробів машинобудування: автомобілів, автовантажників, тепловозів, дизельних тракторів, мотоциклів, суцільнометалевих молотарок, бурякокомбайнів, лісових плугів і сівалок, крокуючих екскаваторів, потужних шахтних підйомників, вугільних комбайнів, нових високопродуктивних типів металообробних верстатів. На території Української РСР після війни створено зовсім нові галузі промисловості – газову, буровугільну, будівельної індустрії, які набули значного розвитку. У 1950 р. харчова, зокрема цукрова промисловість України набагато перевищила рівень виробництва довоєнного 1940 р. У тому ж році в УРСР вироблено товарів масового широкого споживання значно більше ніж у 1940 р.: підприємства м'ясомолочної промисловості виробили порівняно до довоєнного 1940 р. масла більше ніж удвоє, м'яса в півтора рази, ковбасних виробів – майже на 40% більше. Протягом 1949–1950 рр. значно розширені виробничі потужності м'ясо-молочної промисловості УРСР, збудовано ряд нових підприємств і здійснено реконструкцію існуючих, розширено асортимент і поліпшено якість харчових продуктів. Узагальнюючи аналіз проміжних результатів відбудови, Д. Вірник вказує, що загальні темпи приросту промислової продукції Української РСР за роки післявоєнної п'ятирічки становлять: за 1946 р. – 32%, за 1947 р. – 43%, за 1948 р. – 29%, за 1949 р. – 24%; відповідно продукція галузей важкої промисловості зростала на 41%, 59%, 71%, 72% [10, с. 54].

Особливий акцент дослідниками приділено змалюванню процесів відбудови західноукраїнського регіону. Так, істориками зазначено, що за роки першої повоєнної п'ятирічки в західних областях УРСР відбудовано і

збудовано понад 2500 великих і середніх підприємств, проведено значну роботу по реконструкції нафтової та газової промисловості, великі зміни сталися в організації і техніці лісової промисловості, валова продукція промисловості західних областей зросла в 3,5 рази, кількість робітників, зайнятих у промисловості західних областей зросла вдвоє [11, с. 44]. За планами на 4-ту п'ятирічку прийнято рішення перетворити Львів на великий індустріальний центр. У підсумку за роки п'ятирічки Львів став центром машинобудівної, електротехнічної та металообробної промисловості, питома вага продукції якої зросла у п'ять разів: відбудовано і заново збудовано понад 600 підприємств, число робітників, зайнятих у промисловості, на транспорті і в міському господарстві, становила 15% загальної кількості населення міста проти 4% у 1939 р.

Характерною рисою економічних перетворень стала спроба запровадження госпрозрахунку у боротьбі за рентабельну роботу промислових підприємств. Законом про перший повоєнний п'ятирічний план передбачалося «...підняти значення прибутку та господарського розрахунку в народному господарстві як додаткового стимулу зростання виробництва; шляхом зниження собівартості продукції підвищити прибутковість усіх галузей виробництва» [12, с. 10]. Радянські економісти розраховували, що господарський розрахунок як система економічної організації підприємства, його взаємовідносин з державою та іншими підприємствами та господарськими організаціями стимулює виконання виробничого плану, призведе до зниження суспільно-необхідних витрат праці, матеріальних та грошових коштів на одиницю продукції [13, с. 34].

Тут слід зазначити, що основним питанням господарського розрахунку є зниження вартості та собівартості продукції і на цій основі неухильне підвищення рентабельності підприємства. Прогресивні радянські економісти протягом усього повоєнного періоду робили спроби ввести елементи відкритого ринку в радянську економіку і першим таким інструментом став госпрозрахунок. Забігаючи наперед найважливішою подією стане реформа

Косигіна-Лібермана, а також реформи горбачовської перебудови. Однак ані в другій половині 1940-х, ані в 1965 р., ані в другій половині 1980-х років ці перетворення не досягли своєї мети з об'єктивних причин, перша з яких – неможливість поєднати командно-адміністративну економіку з елементами вільного ринку, яким був господарський розрахунок [14]. Проте певні успіхи були і в цьому напрямі повоєнного розвитку, що відбилося в ряді робіт. Так, дослідник Б. Геращенко зазначає, що за роки післявоєнної п'ятирічки досягнуто серйозних успіхів у зниженні собівартості продукції: у 1948 р. собівартість знижена проти попереднього року на 8,6%, у 1949 р. у порівнянні з 1948 р. собівартість знизилася на 7,3%, а 1950 р. зниження становило близько 6% проти попереднього року. За роки першої повоєнної п'ятирічки зросла рентабельність промислових підприємств УРСР. У результаті збільшилися відрахування від прибутків, які у 1949 р. зросли на 54,9% проти 1948 р., але в 1950 р. розмір прибутків визначено в сумі 70,7 мільярда крб., майже втричі більше проти першого року повоєнної п'ятирічки [15, с. 41].

Характеризуючи головні виклики перших років відбудови промисловості, дослідники наголошували на тому, що післявоєнна перебудова потребувала серйозних змін в асортименті промислової продукції, розширення його відповідно до зростання попиту на різноманітні вироби цивільного призначення. Змінилася спеціалізація багатьох підприємств, довелося реорганізувати виробництво та технологічний процес. Зазнала суттєвих змін система виробничих зв'язків між багатьма підприємствами. Істориками акцентовано увагу на тому, що глибока перебудова проведена після війни в машинобудуванні та в чорній металургії, також значна перебудова здійснена в хімічній промисловості, яка після закінчення війни перейшла на випуск мінеральних добрив та іншої продукції мирного часу, у лісовій промисловості, де різко збільшився вивіз будівельного, а також кріпильного лісу для вугільної, залізорудної та інших галузей видобувної промисловості [16, с. 10–11]. Дослідниками Р. Москатовим та І. Барановим відмічено, що до кінця 1946 р. відновлено та заново побудовано 566 вугільних

шахт, введено в дію 21 доменну піч, 58 сталеплавильних агрегатів, 60 прокатних та трубних станів, 71 коксова батарея [17, с. 252], науковцем С. Червоненком зазначено, що вже за перші повоєнні роки в західних областях України відбудовано та зведено «з нуля» більше ніж три тисячі великих та середніх підприємств [18, с. 73].

Окремий величезний пласт наукового (із врахуванням тодішніх реалій) та науково-популярного наративу, ціла низка брошур, книг та публікацій присвячена в цей період відбудові окремих регіонів України, галузей виробництва, секторів економіки, найбільших підприємств, комбінатів, фабрик та заводів. Так, дослідник Л. Корнієць комплексно дослідив індустріалізацію західноукраїнського регіону, вказав на не лише відбудовчі реалії, але й на створення в Західній Україні абсолютно нових галузей виробництва [19], змалюванню особливостей відбудови підприємств металургійної галузі присвячена праця Ф. Петруша та І. Шевченка [20] та ґрунтовний збірник статей [21], дослідженню докорінних змін в машинобудівній сфері присвятив свою монографію М. Древетняк [22], статтю А. Омаровський [23], трансформацію транспортного сектору республіки висвітлив науковець П. Зведенюк [24].

Величезного значення радянська партійна наука надавала відтворенню процесу відбудови Донбасу, знаковою з великого переліку є праця В. Климушева [25], Харківщини – Г. Окладного [26; 27], Житомирщини – Л. Коваленка [28]. Актуальні виклики, які стояли на той час перед промисловістю півдня Української РСР висвітлив Г. Жеребкін [29].

Специфікою конкретно-історичного наративу першого повоєнного десятиліття також стала ціла низка брошур, присвячених особливостям відбудови конкретних підприємств, стовпом з великого переліку яких стоїть ДніпроГЕС. Це праці науковців Ф. Логінова [30], А. Євграфова [31], С. Сліпченка [32], В. Рубана [33], а також Одеського судоремонтного заводу [34], Каховської гідроелектростанції, Південно-Українського, Північно-Кримського каналів [35], Харківського тракторного заводу [36].

Враховуючи природу теоретико-методологічного базису нашого дисертаційного дослідження у вигляді застосування принципів науковості, історичного об'єктивності, системності та необхідності аналізу всього історіографічного джерельного базису, ми не можемо оминати такий наратив як історико-партійна література. Даний вид конкретно-історичних праць супроводжував і буде супроводжувати всю радянську історичну науку від перших років її існування до розпаду СРСР, в якому, як відомо, історична наука поставлена в жорсткі рамки обслуговування існуючого суспільно-політичного ладу, радянської бюрократичної машини та держави в цілому. Специфікою ж радянської партійної літератури саме перших повоєнних років стала абсолютизація та змалювання нібито виключної ролі комуністичної партії в цілому та конкретних її представників в процесі відбудови виробництва та подальшого розвитку промисловості. Цілий каскад праць присвячено нібито авангардній ролі комуністів на виробництві, виключній ролі партійних організацій, фабрик, заводів, комбінатів, підприємств в організації та спрямуванні їх роботи. Так, наприклад, не можна оминати брошури, книги та публікації іншої природи таких авторів як Д. Білявський [37], С. Білоусов [38], І. Іоненко [39], Ф. Шерстюк [40], І. Кулик [41], І. Куземін [42], В. Бегма [43], М. Крисюк [44], В. Скоробогатий [45], М. Болтін [46]. Окремим напрямом історико-партійної літератури є змалювання руху за соціалістичне змагання в промисловості та застосування інших неекономічних стимулів на виробництві. В розглянуте десятиліття цей напрям лише набував певної «популярності» в партійному наративі, але все одно можемо виділити роботи О. Зворикіна [47], Ф. Кошелева [48], І. Ніколаєнка [49].

Достатньо специфічною складовою радянського наративу перших повоєнних років, як і в подальші декілька десятиліть став друк мемуарної літератури, нарисів, щоденників представників українського робітництва, в яких від першої особи змальовуються особливості відбудовчих процесів у промисловості, паралельно схвально оцінюючи внесок комуністичної партії та її активну, висвітлюються позитивні зрушення та традиційно замовчуються

негативні складові. В першу чергу виділимо нариси М. Кучеріна «Як я варю сталь» [50], І. Бридька «Наш досвід циклічної праці» [51], В. Семинського «Швидкісна різка металів» [52], В. Гургалья «На великих швидкостях» [53].

Отже, можна зробити проміжний висновок, що в перше повоєнне десятиліття, в умовах апогею пізньосталінського тоталітарного режиму закладені ті фундаментальні риси радянського історіописання промисловості Української РСР, які в подальшому лягли в основу всієї радянської історіографії даної теми.

2.2 Вивчення повоєнного промислового розвитку УРСР в період хрущовської відлиги (середина 1950-х – середина 1960-х рр.)

Нова віха в радянській історичній науці в цілому та радянському історіописанні промислового розвитку Української РСР у повоєнне двадцятиріччя зокрема покладена загальновідомою подією березня 1953 р. – смертю «батька народів» Йосипа Джугашвілі. Чітка прив'язка докорінних змін у суспільно-політичному, культурно-освітньому, науковому житті країни та всіх інших сфер до смерті однієї єдиної людини може здатися комусь суб'єктивним підходом. Але «завдячувати» цьому треба як раз «товаришу Сталіну», який разом з найближчим партійним оточенням та представниками силових органів побудував де-факто одну з максимально тоталітарних імперій XX століття. Відповідно його смерть не могла не запустити цілу низку змін у всіх сферах життя держави та суспільства.

Втім, запас ходу радянського локомотиву, який нісся на всіх парах у «світле комуністичне майбутнє» перемелюючи на своєму шляху тисячі людських доль та навіть цілі народи був настільки великим, що говорити про миттєву появу якихось діаметрально протилежних тенденцій в історичній науці неможливо. Ще до середини 1950-х років радянська історична наука розвивалася за умов існування догматизму у підготовці кадрів, майже

тотальної секретності документів в архівних установах, чітко окресленої тематики досліджень, взаємних підозр на колег в наукових та освітянських колективах.

Можна по-різному відноситись до долі історичної науки в СРСР та самих «служителів Кліо», втім треба чітко розуміти факт того, що сама по собі радянська історична наука була повністю імплементована в природу радянського ладу і, відповідно, залежна від нього. Але, що не менш важливо, стабільність, потужність і впливовість самої партійно-радянської номенклатури та навіть всього радянського ладу теж в певній мірі залежали від ефективного функціонування історичної науки в заданій траєкторії.

Траєкторією ж руху історичної науки в Українській РСР, як і в цілому в Радянському Союзі традиційно продовжували бути рішення з'їздів комуністичної партії, постанови ЦК та рішення пленумів. Більш того, в умовах відсутності навіть натяку на яку-небудь автономію вищих навчальних закладів та наукових-дослідних установ, саме ці рішення партійних органів вдали ставали своєрідними дороговказами, теоретико-методологічною основою та бездонним джерелом для цитувань в працях професійних істориків. Недарма окремим напрямом, навіть галуззю історичної науки стала історико-партійна складова, яка виражена в дослідженні як історії комуністичної партії, так і її внеску у вирішення всіх актуальних питань суспільно-політичного, економічного, освітньо-наукового та культурно-духовного життя країни. В працях цієї галузі постійно підкреслювалось про необхідність активізації досліджень в царині суспільних наук, на бюрократичному рівні це вилилося у постійне видання збірок історико-партійної тематики (які розглянемо більш детально далі в цьому підпункті).

К середині 1950-х рр. завершилось становлення мережі так званих істпартів – історико-партійних центрів, які до кінця радянської історії спеціалізувалися саме на дослідженні актуальних питань радянського минулого, сучасного та перспектив розвитку країни. До того ж у всіх республіках СРСР створені інститути історії партії, а в академічних інститутах

відкриті сектори радянської історії. Флагманом університетської освіти в галузі істпарту стала кафедра історії радянського суспільства, відкрита у 1953 р. в МДУ, яка зберігала монополію до середини 1960-х рр.

Загальновідомою віхою в суспільно-політичному житті країни Рад, яка поклала початок розвінчуванню культу особи Сталіна став XX з'їзд КПРС, втім вже у 1953 р. відбулися певні події, які можна вважати маркерами майбутніх тектонічних зрушень: з різкою критикою на істориків обрушилось ЦК КПРС вказуючи на перманентну наявність у працях істориків обширного цитування праць Сталіна, догматизм та суцільне відставання у висвітленні історії сьогодення, історії нагальних, ключових проблем радянської дійсності. Тобто чітко фіксуємо відхід від ідеалізації «вождя народів» після його смерті та поступовий початок ревізійоністських настроїв в самій Академії суспільних наук при ЦК партії: «...викорінити з практики пропагандистської роботи партії неправильне, немарксистське висвітлення питання про роль особистості в історії, що виражалося в пропаганді чужої духу марксизму-ленінізму ідеалістичної теорії культу особистості» [1, с. 23].

Під пресом подібних зауважень, а також по об'єктивній необхідності аналізу процесів післявоєнного розвитку як раз в середині 1950-х років вчені активізували вивчення історії радянського суспільства. І тематика повоєнної промислової відбудови Української РСР стала однією з центральних тем радянського історіописання.

Отже фіксуємо перші поодинокі зрушення та появу поодиноких тенденцій у переоцінці ролі Сталіна та в цілому всіх подій останніх десятиліть існування радянської держави. Втім звісно, що говорити про глибинні зрушення до XX з'їзду КПРС неможливо, рух радянських істориків йшов за чітко визначеним курсом. Однак будучи частиною радянського суспільства і спостерігаючи разом з громадськістю за певними ліберальними тенденціями, які проходили в країні, історики на підсвідомому рівні акумулювали ту енергію, яка відразу ж після доповіді М. Хрущова на XX з'їзді імпульсом

виразиться створенням якісно нових праць як за тематикою, так і фаховим рівнем.

Ключові рішення XX з'їзду КПРС, і, в першу чергу, промова М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки», в якій перший секретар Президії ЦК КПРС розтрощив існуючий на той час буквально божественний ореол, який склався навколо Сталіна, надали потужний імпульс для фундаментальних змін у суспільствознавчих науках в цілому, і в історії зокрема. Все це мало окрім суспільствознавчої та наукової, ще й практичну складову – використання істориків у власній боротьбі як зі старою «сталінською гвардією» (у першу чергу проти В. Молотова), так і з конкурентами за абсолютну владу в державі Рад (проти Г. Маленкова).

М. Хрущов в своїй фактично нищівній критиці радянських істориків закликав останніх поводити активну боротьбу проти «неправдивого зображення радянської дійсності та у той же час не допускати її лакування» [2, с. 112].

Сюди ж треба додати, що окрім доповіді М. Хрущова слова критики в адресу істориків, а також економістів, філософів та представників суспільних наук в цілому пролунали у виступах М. Суслова [2, с. 283], А. Мікояна [2, с. 325], які звинуватили науковців в догматизмі, формалізмі в організації наукової діяльності та дуже низькому рівні підготовки наукових кадрів – з'ясувалося, що на середину 1950-х рр. більше 50% викладацького складу кафедр суспільствознавчих дисциплін не мало наукових ступенів, гальмувався процес захисту кандидатських дисертацій.

Звісно, що головний спрямовуючий удар по прибічникам Сталіна, так званий «сталінській гвардії» і, власне, всі ті майбутні зміни, які, з легкої руки письменника Іллі Еренбурга отримали назву «хрущовська відлига» пов'язані з промовою М. Хрущова, яку він проголосив на закритому засіданні в останній день XX з'їзду партії «Про культ особи та його наслідки» [3]. Для представників суспільствознавчих наук, і в першу чергу для істориків після цього настала доба переосмислення минулого, й, що найголовніше, сучасної

радянської дійсності, створення історичних праць із врахуванням доленосних (як вони тоді думали) змін XX з'їзду КПРС.

У розрізі тематики нашого дослідження саме ці зміни підштовхнули академічні кадри радянської історичної науки до значної активізації у вказаному напрямі. Вже буквально через декілька років зусилля переважної більшості істориків СРСР зосереджено на вивченні історії КПРС та історії радянського суспільства, у тому числі досліджуваних нами двох повоєнних десятиліть. Саме така специфіка мала б за задумом ідеологічних відділів партії забезпечити філософське обґрунтування подальшого комуністичного будівництва. Доволі швидко дійшло до того, що дві третини всіх кадрів радянської історичної науки займалися вивченням історії КПРС та історією радянського суспільства. Так, за підрахункам М. Кіма, за п'ятиріччя з 1956 по 1961 роки світ побачили близька семи тисяч книг, брошур та збірників статей з історії партії та радянської дійсності, а всі аспіранти АН СРСР цих років вступу, окрім наукового напрямку академіка І. Мінца, були змушені вивчати питання повоєнного розвитку радянської держави, правлячої партії та суспільства [4, с. 12].

Командно-адміністративна система та вибудована за Сталіна тоталітарна держава за інерцією дозволили дуже швидко переорієнтувати основну масу істориків на вивчення вказаної проблематики. На жаль, переважна більшість наукових кадрів була на той час вихована в дусі беззаперечного слідування директивам партійних та радянських органів влади, а всі методологічні принципи полягали в обґрунтуванні гасел та лозунгів, які лунали та партійних з'їздах та були прописані у відповідних постановках. Окрім цього, колосальні обсяги друкованої наукової продукції, виданої за дуже короткий проміжок часу ніяк не йшли в кореляцію із глибиною наукового пошуку та принципом наукової об'єктивності.

Наукова робота істориків у даний період була жорстко регламентована зверху, втім інакше не могло просто і бути, сюди ж треба додати ту специфічну соціально-психологічну атмосферу, яка панувала як в академічній, так і у

вузівській науці. Історія продовжувала перетворюватись із науки у певний фронт боротьби, а історики – в бійців, які змушені були виборювати партійність у своїх працях.

Отже, певні зміни, які відбулися під впливом рішень XX з'їзду КПРС можна звести до по-перше, зміни психологічної атмосфери, у якій працювали історики: зникли жорсткі ідейно-організаційні рамки, на їх місце прийшли нові, більш гнучкі та спочатку менш помітні; по-друге, актуальною проблематикою стала практика комуністичного будівництва, тобто вивчення сучасності; по-третє, радянська влада санкціонувала науковий пошук у рамках марксистсько-ленінської методології, до чого виявились готові значні наукові кадри більш молодій формації.

У той же час, не дивлячись на те, що хоча у суспільстві відбулися певні зміни, партійна доктрина у своїй основі залишилася колишньою. Більш того, вона була доповнена положеннями, які ще більше відводили історичну науку від дійсності, штовхали її на шлях хибно-теоретичних імпровізацій з «актуальних» проблем: про перехід до розгорнутого будівництва комунізму в СРСР, про шляхи перетворення соціалістичної праці на комуністичну, про умови подолання суттєвих відмінностей між містом та селом, розумовою та фізичною працею, створення передумов комуністичного розподілу.

Наступною політичною подією-маркером, яка надала подальшого імпульсу для суспільства в цілому та радянських науковців зокрема став XXI з'їзд КПРС 1959 р., на якому перед представниками суспільствознавчих наук було поставлене завдання «глибоко дослідити закономірності переходу від соціалізму до комунізму, вивчати досвід господарського та культурного будівництва, сприяти вихованню трудящих у комуністичному дусі. Перед вченими в галузі суспільних наук стоїть завдання творчого узагальнення та сміливого теоретичного вирішення нових питань, які висуваються життям. Необхідно всебічно аналізувати найважливіші процеси, що відбуваються в капіталістичному світі, викривати буржуазну ідеологію, виборювати чистоту марксистсько-ленінської теорії» [5, с. 61].

З цією метою ЦК КПРС приймає низку рішень, спрямованих на подальше «покращення» дослідницької роботи в галузі історичної науки та підготовки фахівців: про викладання у вищезгаданих закладах політичної економії, діалектичного та історичного матеріалізму та історії партії. У них наголошувалося на необхідності приділення особливої уваги до вивчення актуальних проблем сучасності. Увага до істориків з боку партійних інстанцій та владних функціонерів мала постійний, перманентний характер. Завдання, що ставилися перед ними у рішеннях пленумів та постановах ЦК КПРС містили у своїй постановці одночасно й неможливість їхнього виконання. В умовах наявності чітких методологічних орієнтирів, якими були по суті ті ж рішення з'їздів та постанов ЦК, край обмеженості джерельної бази, що саме по собі заздалегідь зумовлювало результати досліджень з актуальної тематики, вимагати від істориків науковості було вельми сумнівною вимогою. Продовжувало формуватися «споживче» ставлення до суспільних наук з боку радянської влади, зокрема – в першу чергу до історії.

На XXII з'їзді партії М. Хрущов у звітній доповіді звернув увагу на низку досягнень радянських учених у галузі суспільних наук. У той же час, в Програмі КПРС, прийнятій XXII з'їздом партії, суспільним наукам відводилася роль наукового фундаменту, обґрунтування керівництва розвитком суспільства. Головними завданнями визначалися «вивчення та теоретичне узагальнення практики комуністичного будівництва, дослідження основних закономірностей економічного, політичного та культурного розвитку соціалізму та переростання його в комунізм, розробка проблем комуністичного виховання» [6, с. 90].

У руслі реалізації програмних завдань щодо побудови в країні комуністичного суспільства перед історичною наукою було поставлено як невідкладне завдання актуалізації історичних досліджень. Більше того, партійні та радянські функціонери всіх рівнів почали акцентувати увагу на тому, що розвиток науки нібито давно вже відкинув теорії «дистанції», відповідно до яких історик має бути віддалений від тих подій, що

досліджуються значним відрізком часу, щоб зробити їх предметом власних досліджень. Визначалися актуальні теми та напрями наукових розробок: розвиток Радянського держави, подвиги робітничого класу у боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму, трудові умови працівників, пафос нового промислового будівництва – все це теми, які, на думку ідеології партії та функціонерів від науки вимагали якнайскорішого глибокого та ідеологічно яскравого розкриття. «Стати ближче до сучасності, виявляти сміливий та творчий інтерес до життя, до досвіду боротьби мас – чого вимагає партія від істориків» [7, с. 35].

На розширеному засіданні істориків, що відбулося за рішенням Президії АН СРСР у січні 1964 р. завдання визначалося як «боротьба з наслідками культу особистості», висувалася вимога «творчо, по-ленінськи дослідити найважливіші проблеми сучасності, приділяти велику увагу тим проблемам історії, які знаходяться у центрі ідеологічної боротьби» [8, с. 8]. Тим самим історія мала б пристосуватися до вирішення актуальних для правлячого режиму політико-ідеологічних завдань. Така ситуація пояснювалася також і тим, що історична наука в СРСР на той час змушена була виконувати функції політології та соціології – наук, які в радянській державі були фактично проголошені «поза законом». Де-факто істориків закликали до «узагальнення досвіду розгорнутого комуністичного будівництва» з практичною метою всіма засобами ідеологічно обслуговувати існуючий режим. Незавершеність тих чи інших процесів суспільного життя не вважалася достатньою причиною для того, щоб відкласти історичне дослідження до пізніших часів. Що суперечило самій природі історичної науки.

Треба підкреслити, що в означений період значно розширилась історіографічна джерельна база з тематики промислового розвитку Української РСР: випуски збірників з економічної історії, галузева бібліографія, численні збірники, довідники, публікації матеріалів конференцій, огляди, дисертації, монографії тощо дозволяють спостерігати не лише збільшення кількісних показників, але й хоча б якийсь якісний прогрес

у процесі пізнання оточуючої дійсності. В зазначеному масиві наукової та науково-популярної продукції автори розглядали певний комплекс джерел та приходили до висновків про неухильний та поступальний розвиток радянської економіки та промисловості зокрема в парадигмі соціалізм-комунізм. В котре підкреслюємо, що до історіографічних джерел радянського періоду слід підходити вибірково та неоднозначно. З одного боку, очевидно, що значна частина наукової, а тим паче науково-популярної та пропагандистської літератури створювалася за готовими «стандартами», «кліше», відображаючи, коментуючи ідеологічні та політичні оцінки свого часу. З іншого боку, ціла низка проблем, особливо промислового розвитку УРСР, розроблялася в науковому плані досить плідно.

Однією з головних тез, розкриття і підтвердження якої ставилося завданням історикам у вказане десятиріччя була концепція про те, що відбудова промисловості Української РСР стала можливим завдяки допомозі «всіх братніх народів СРСР». Так, за твердженням Л. Кухаренка, у 1952 р. важка промисловість УРСР випустила продукції у 17 разів більше, ніж промисловість українських земель на 1913 р. Виробництво електроенергії за цей час зросло більш як у 4 рази, виплавка чавуну – в 4,5 рази, сталі – майже в 5 разів. Донбас з його потужною кам'яновугільною промисловістю, металургійною, хімічною і машинобудівною індустрією, а також інші промислові центри України зайняли важливе місце в промисловості всього СРСР [9, с. 24].

Принципово важливою тезою, яку проводили радянські історики та економісти стала теза про «союз робочого класу та селянства», спрямована на обґрунтування ідеологічної концепції радянської влади про остаточне влиття селянства у соціалістичну модель економіки та багаторівневе, комплексне залучення робітництва в сільське господарство з метою підвищення механізації та автоматизації процесів виробництва в радянському селі. З цього напрямку в аналізований період захищена ціла низка дисертацій: це роботи І. Шульги [10], І. Нелипа [11], Є. Гуменюка [12], Д. Бекала [13], а також ряд

монографічних і публіцистичних праць, збірників статей та періодики [14–18]. За підрахунками вказаних науковців, кратне підвищення механізації МТС призвело до того, що на початку 1950-х рр. на полях УРСР працювало 182 тис. тракторів (у переводі на 15-сильні), тобто на 69% більше, ніж їх було до війни, 51 тис. зернових комбайнів, або на 65% більше, ніж до війни. В післявоєнний період відбудовано і збудовано понад 4 тисячі сільських електростанцій, загальна потужність яких в 9 разів перевищила рівень 1940 р., електрифіковано близько чверті всіх колгоспів України. Про рівень механізації сільського господарства, досягнутий за післявоєнні роки можна судити з того, що механізація оранки досягла 94% проти 78% у 1940 р., сівби – 88% проти 55%, збирання хлібів комбайнами – 74% проти 40% [9, с. 25].

За підрахунками Д. Бекала, енергетичні потужності на одного робітника в колгоспах УРСР з 1958 по 1963 рр. підвищились на 31%, а використання електроенергії на потреби виробництва в 1963 р. в порівнянні з 1958 р. збільшились майже в 2,3 рази. В 1963 р. в розрахунку на гектар посівної площі колгоспи внесли на 29% мінеральних добрив більше, ніж в 1958 р. [13, с. 8]. Важливий акцент науковцем зроблений на підвищенні забезпечення колгоспів висококваліфікованими кадрами. Так, з 1953 по 1963 рр. чисельність спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою збільшилась в 4 рази, а кількість механізованих кадрів збільшилась з 1959 по 1963 р. на 21%. Характерною в цьому відношенні є Львівська область. Тут чисельність спеціалістів з вищою освітою з 1958 по 1964 рр. збільшилося в 2,5 рази, а із середньою освітою – на 56%, у тому числі чисельність агрономів, зоотехніків та ветеринарних лікарів, які мали вищу освіту збільшилася у 2,5 рази, а чисельність інженерних кадрів – в 2,2 рази. Кількість механізаторів збільшилась більше, ніж в 2 рази [13, с. 12].

Науковцем І. Нелипим акцентована увага на тому, що у вказаний період зусилля вчених, інженерно-технічних працівників, робітництва були зосереджені не тільки на створенні і впровадженні у виробництво нової сільськогосподарської техніки, але й на укріпленні та розширенні матеріально-

виробничої бази тракторного та сільськогосподарського машинобудування. Так, дослідником зазначено, що на підприємствах розгорнута велика робота по збільшенню виробничих потужностей та використанню більш раціональних методів їх використання. Вже в 1954 р. на кожному заводі цієї галузі промисловості, а також на ремонтних виробництвах Міністерства сільського господарства запроваджувались значні заходи по будівництву нових цехів та розширенню існуючих, покращенню організації виробництва, вдосконаленню технологій. На заводі «Львівсельмаш» за 4 роки з 1954 по 1957 рр. виробничі площі збільшилися в 2,2 рази, основні фонди підприємства – в 2,5 рази. Одночасно посились темпи будівництва нових заводів. Тільки на початку 1956 р. переведено на виробництво сільськогосподарської техніки 15 нових заводів. На кінець 1956 р. загальна чисельність заводів сільгоспмашинобудування збільшилось на 70% [11, с. 9]. Істориками наголошено на тому, що тільки в 1958 р. на заводах тракторного та сільськогосподарського машинобудування впроваджено 303 поточні лінії в складальних та ковальсько-пресових цехах, 122 конвеєра для механізації міжопераційного та внутрізаводського транспорту, 1057 спеціальних та агрегатних станків, 3 автоматичні лінії, 25 автоматичних та полуавтоматичних установок та багато інших видів складного обладнання [11, с. 10]. У той же час науковцями відзначено, що за 12 років з 1940 по 1952 рр. промислова продукція збільшилася в 2,3 рази, а валова продукція сільського господарства – всього на 10% [16, с. 25].

Наступним важливим напрямом, який мав неабияку ідеологічну складову стала розробка питання остаточної економічної інтеграції західноукраїнського регіону у загальнореспубліканську та союзну промисловість. Дана тематика мала декілька складових: по-перше показати процес остаточної інтеграції «новоприєднаних» території західної України у склад УРСР, по-друге змалювати особливості форсованої індустріалізації цього регіону, та, знову ж таки, виокремити внесок та значення «інтернаціональної дружби народів» в процес створення багатьох галузей

промисловості західноукраїнських земель майже «з нуля». Серед цілого каскаду праць з даної тематики вважаємо необхідним виділити у першу чергу монографії Л. Владимірова, М. Шрага «Промисловість західних областей України в шостій п'ятирічці» [20], В. Задорожного, М. Паламарчука «Успіхи економічного розвитку західних областей Української РСР» [21], С. Стефаніка «Возз'єднання всіх українських земель в єдиній українській радянській державі» [22], Л. Козловської «Розвиток народного господарства Закарпатської області за роки радянської влади» [23], М. Герасименка «Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною» [24], а також роботи І. Богодиста [25; 26], Г. Ковальчака [27; 28], І. Кошарного [29], В. Маланчука [30], захищені дисертації М. Пригоршука [31], З. Сильченка [32], М. Гурладі [33].

В зазначених працях наприклад наголошується на тому, що на 1955 р. загальна потужність всіх електростанцій Закарпаття становила 38548 кВт, а річний виробіток електроенергії – 132699 тис. кіловат-годин, тобто в порівнянні з 1946 р. потужність електростанцій зросла більш ніж у два рази, а виробництво електроенергії за цей час підвищилось більше ніж у 5,6 рази. Науковцем Л. Козловською відмічено, що характерним для електрифікації Закарпаття є не тільки будівництво нових комунальних, транспортних і промислових електростанцій, а й широкий розмах сільської електрифікації. Так, за дві п'ятирічки введено в дію 58 сільських електростанцій загальною потужністю 2686 кВт, які виробили у 1955 р. 2118 тис. кіловат-годин електроенергії. Це дало можливість електрифікувати всі державні підприємства в сільському господарстві, а також ряд колгоспів. За допомогою електромоторів у колгоспах області в 1955 р. виконувалось більше десяти різних видів сільськогосподарських робіт [23, с. 44].

В той же час, дослідницею зазначено, що потреби господарського будівництва на Закарпатті не могли бути забезпечені навіть і при зрослій потужності електростанцій. За роки двох п'ятирічок промисловість області збільшилась у 6,2 рази, а енергоозброєність лише в два рази, що привело до

розриву між потужністю електростанцій і потребами промисловості в електроенергії. На ліквідацію цього розриву пущені в хід невикористані сили природи і передусім гідроресурси. Нова Теребля-Ріцька ГЕС потужністю 27 тис. кВт вступила до ладу у 1956 р. Введення нової потужності в енергосистему Закарпаття в поєднанні із зниженням вартості енергії забезпечило розвиток і реконструкцію промислових і сільськогосподарських підприємств та електрифікацію залізничного транспорту, що особливо важливо у складних умовах гірського рельєфу. Зазначено, що введення в дію Теребля-Ріцької ГЕС та нових сільських електростанцій у IV п'ятиріччі збільшило енергетичну базу області більше ніж у три рази, а виробництво електроенергії у 1957 р. зросло в порівнянні з 1946 р. у 8,4 рази. У той же самий час науковиця відмічає, що введення в дію даних ГЕС ще не забезпечило повної енергоозброєності промисловості області. Передбачено будівництво ряду малих сільських електростанцій, а з метою з'єднання електромережі Закарпаття з Львівською енергосистемою в 1958 р. розпочаті роботи по спорудженню високовольтної лінії електропередач Стрий – Воловець [23, с. 46].

Оцінюючи розвиток промисловості західних областей УРСР, дослідник С. Стефаник навів приклад, що металообробні і машинобудівні підприємства, які на той момент існували у Львівській області, давали продукції більше, ніж вся промисловість Західної України в 1937 р.: нафта, бензин, вугілля, масла, солі, лаки, фарби, автотранспортувачі, велосипеди, електролампи, газова апаратура, інструменти, сільськогосподарські машини, паперові вироби, шкіру, меблі, цеглу, трикотажні, харчові вироби [22, с. 57].

Оцінюючи рівень механізації і автоматизації виробничих процесів на підприємствах західноукраїнського регіону І. Кошарний зазначив, що на шахтах Львівсько-Волинського вугільного басейну зарубка і відбійка вугілля механізована на 100%, навалка вугілля в очисних забоях на 90%. У 1960 р. автоматизовано роботу 11 головних вентиляційних і 10 головних водовідливних установок, впроваджено автоматичне і дистанційне управління

14 конвеєрних ліній. Якщо на підприємствах Львівського раднаргоспу на 1 липня 1957 р. введено 12 автоматичних, 32 напіваавтоматичних ліній, 65 механізованих потокових і конвеєрних ліній, то на 1 липня 1959 р. їх було вже відповідно 1746 і 139. Тільки протягом 1963 р. на підприємствах Львівської області здійснено 270 заходів по механізації і автоматизації виробничих процесів, зокрема введено понад 60 автоматичних, напіваавтоматичних, механізованих потокових ліній, телемеханізацію роботи на 34 нафтових свердловин нафтопромислового управління «Бориславнафта» [29, с. 44].

Досліджуючи стратегію підвищення рівня кваліфікації робітників промислових підприємств західних областей УРСР, дослідник І. Кошарний встановив, що найбільш характерною в цьому відношенні є Львівська область, де сконцентровано майже 60% всіх робітників Львівського економічного району. У 1956 р. тут підвищило свою кваліфікацію 31 тис. робітників, 1957 р. – 33,7 тис., 1958 р. – 37,1 тис. 1960 – 43,4 тис., 1963 – 64,7 тис. – тобто щороку підвищує кваліфікацію майже 30% робітників, зайнятих у промисловості. Науковцем зазначено, що багато працівників поєднує працю на виробництві з навчанням у спеціальних середніх та вищих учбових закладах. Яскравим прикладом у цьому може бути Львівський електроламповий завод, де близько 250 чол. навчається у вечірніх школах, 78 – у середніх спеціальних закладах, 217 – у вузах. За 1957–1963 рр. студентів-заочників вузів зросло більше, як у два рази [29, с. 45]. Підкреслено, що докорінно змінився якісний склад робітників. Так, якщо на 1 січня 1950 р. відсоток робітників на Львівському автобусному заводі з освітою не вище 4-х класів складав 32,8%, то на 1 січня 1960 р. він знизився до 18,3%. Кількість робітників, що мають семирічну і середню освіту, зросла з 67,2% до 80%. Треба мати на увазі, що кількість робітників за ці роки на заводі зросла майже у 20 разів. Історик підкреслив, що у 1959 р. з 13704 нових робітників, підготовлених на підприємствах і будовах раднаргоспу, 3707 (або 27%) складала молодь, яка закінчила середню школу в 1958–1959 рр. [29, с. 45].

Наступною складовою радянського історіописання досліджуваного десятиліття стало розкриття теми розбудови промисловості України на прикладах конкретних галузей, а також поява перших узагальнюючих праць з теми повоєнної відбудови та подальшого розвитку економіки Української РСР. Це в першу чергу другий том двотомника «Історія Української РСР» [34], монографії В. Чунтулова «Розквіт економіки Української РСР» [35], І. Старовойтенка «Підсумки розвитку народного господарства України в п'ятій п'ятирічці» [36], П. Рудого «Радянська Україна – високо розвинута індустріальна держава» [37], І. Цюпи «Україна наша радянська» [38], О. Кудлая «Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період» [39], а також праці «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР» [40], «З історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні (1934–1961 рр.)» [41], «З історії розвитку промисловості України за 1654–1954 рр.» [42], «Широким шляхом семирічки» [43], «Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки (1946–1964 рр.)» [44] та інші [45–51].

В наведених роботах наголошується в першу чергу на успіхах української промисловості в роки п'ятої п'ятирічки: валова продукція промисловості Української РСР в 1955 р. зросла в порівнянні з 1950 р. на 90%, посилювалась боротьба за подальше поліпшення використання потужностей підприємств, за прискорення й автоматизацію виробничих процесів і механізацію трудомістких робіт, технічний прогрес. Оцінюючи розвиток металургії, дослідники вказали на те, що в 1955 р. на заводах республіки перевершений рівень 1950 р. по виробництву чавуну на 75%, сталі – на 100%, прокату – на 85%, а проти 1913 р. випуск чавуну, сталі і прокату збільшився в п'ять разів. Вже в 1954 р. заводи України давали чавуну стільки, скільки напередодні німецько-радянської війни виплавляла вся металургійна промисловість СРСР. В тому ж році один тільки завод «Запоріжсталь» виплавляв чавуну більше, ніж всі металургійні заводи України в 1913 р. Поліпились показники використання основних металургійних агрегатів,

переважна кількість чавуну в республіці виплавлялась у цілком механізованих домнах, різко зросла механізація праці у сталеплавильному і прокатному виробництвах. Високих виробничих показників добились колективи заводів «Азовсталь», Єнакіївського, Макіївського, Криворізького, Костянтинівського і дніпропетровських заводів ім. Леніна та ім. Комінтерну. Швидкими темпами в п'ятій п'ятирічці розвивалася сировинна база металургії Півдня СРСР – Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни і Камиш-Бурунський залізорудний комбінат [34, с. 612].

Характеризуючи розвиток кам'яновугільної промисловості Української РСР, дослідниками наголошено на проведенні в зазначені роки комплексних геолого-розвідувальних робіт з застосуванням геофізичних методів розвідування: в Донбасі виявлено нові поклади кам'яного вугілля, встановлено, що залягання вугільних шарів простягається далеко за межі старого Донбасу в напрямі до міст Новомосковська Дніпропетровської області і Харкова, на північ від Ворошиловграда і за р. Дон. У зв'язку з цим площа Донбасу в його нових геологічних межах зросла більш як вдвоє і склала понад 50 тис. кв. кілометрів. В післявоєнні роки почалась планомірна експлуатація покладів кам'яного і бурого вугілля на Правобережжі, Поліссі і в західних областях України. За порівняно невеликий проміжок часу виникли нові шахти в Кіровоградській, Черкаській, Житомирській областях, які з року в рік почали давати все більше вугілля для промисловості і побутових потреб. У значній мірі поширився відкритий спосіб видобутку вугілля на Закарпатті і Кіровоградщині [34, с. 613]. У той же самий час дослідниками зазначено, що через низький рівень організаційно-технічного керівництва підземними дільницями, через недостатнє використання техніки немало шахт Донбасу не виконувало виробничих планів, недостатньо швидко освоювало проєктну потужність, на деяких шахтах і дільницях продуктивність праці була низькою [34, с. 616].

Радянськими істориками визначено, що на основі подальшого розвитку машинобудівної промисловості визначних успіхів досягла Україна у

піднесенні і реконструкції всіх галузей економіки, в підвищенні рівня механізації основних і найбільш трудомістких процесів виробництва: здійснювалось вдосконалення техніки в промисловості, транспорті, будівництві, впроваджувались у виробництво автоматика, телемеханіка, радіотехніка, електроніка. В республіці створені нові типи енергетичного, хімічного і металургійного устаткування, устаткування для механізації трудомістких робіт на вугільних шахтах, в рудниках і будівництві. Машинобудівники України створили ряд нових типів важких металорізних верстатів, як наприклад копіювальні верстати високого класу для обробки турбін та інших двигунів, освоїли випуск нових видів гідравлічних пресів великої потужності. За роки п'ятирічки в УРСР освоєний випуск потужних гідротурбін, тепловозів, вугільних комбайнів, сталі підвищених марок, складних профілів прокату, великих блоків цегли залізобетонних виробів, ковальсько-пресового устаткування, електричних швейних машин, телевізорів, холодильників, потужних силових трансформаторів, електроустаткування для важкої промисловості [34, с. 617].

Великий акцент радянськими істориками зроблений на змалюванні посилення зв'язків науки з виробництвом, яка проявлялась у таких різноманітних формах як виїзні наукові сесії відділів і кафедр інститутів у промислових центрах, на окремих заводах, проведення засідань учених рад інститутів з новаторами та інженерно-технічними працівниками підприємств, обговорення методів праці на засіданнях учених рад інститутів з участю новаторів виробництва, республіканські й обласні наради передовиків виробництва разом з ученими по впровадженню нової технології, раціоналізаторських пропозицій, винаходів та інше [39, с. 220].

Так, дослідник О. Кудлай навів приклад вдалої та ефективної співпраці науки з виробництвом: У післявоєнні роки колектив Інституту електрозварювання Академії наук СРСР, очолюваний академіком Є. Патоном, здійснив плановий перехід (у різних галузях промисловості) від ручного до автоматичного і напівавтоматичного зварювання під флюсом. У тісній

співдружності з заводами виконано великий обсяг робіт по впровадженню автоматичного зварювання під флюсом у промисловість України та СРСР. Розроблено нові системи плавлених флюсів і електродного дроту для зварювання вуглецевих низьколегованих сталей, а також сталей підвищеної міцності. Принципове значення для зварювання мала розробка флюсів неплавких, так званих керамічних, а також безкисневих. Науковець приходив до висновків, що Інститут виконав усі ці завдання, здійснив поглиблене вивчення умов плавки електродного і основного металу, формування швів, їх структури і властивостей при зварюванні сталей різних марок, розробив технологію зварювання вуглецевих, високолегованих, низьколегованих сталей, сталей підвищеної міцності і двошарових. Автоматичне зварювання під флюсом докорінно змінило технологію виробництва в багатьох галузях промисловості, підвищило продуктивність праці, збільшило випуск масової продукції, докорінно вдосконалило технічний процес у багатьох галузях промисловості. Автоматичне зварювання під флюсом спричинило справжню технічну революцію [39, с. 225].

На думку історика, укріпленню співдружності науки з виробництвом великою мірою сприяла робота Української ради науково-інженерно-технічного товариства (УНІТТ) та його обласних відділень, в яких працювали кращі наукові сили. Науково-технічні товариства розглядали і затверджували винахідницькі та раціоналізаторські пропозиції, пропагували і впроваджували у виробництво нову технологію і передові методи праці, допомагали виробничникам консультаціями з технічних питань, провадили науково-технічні конференції, сесії, дискусії з питань нової технології і кращої організації праці, організовували читання лекцій, доповідей з найважливіших питань науки і техніки, активно співпрацювали на міжреспубліканському рівні: так, лише в 1953 р. вчені науково-дослідних інститутів АН УРСР брали участь у нарадах по проблемах нафтобудування в Баку, гідрології і гідротехніки в Узбецькій РСР, розвитку цукрової промисловості в Латвії, Молдавії. Разом з вченими Білоруської РСР українські науковці вирішили

питання розвитку продуктивних сил Полісся. Діловий зв'язок з науковими співробітниками ряду республік тримав Український інститут цукрової промисловості. Для надання конкретної допомоги підприємствам цукрової промисловості працівники інституту виїжджали у Вірменію, Латвію, Молдову [39, с. 232].

В досліджуваний період з'явилися вузькопрофільні монографічні дослідження, присвячені аналізу окремих галузей промисловості Української РСР. Це такі роботи як «Тяжёлая индустрия – основа могущества СССР» [52], «Харчова промисловість України» [53], «Газова промисловість УРСР в семиріччі» [54], «Энергетическое строительство СССР за 40 лет (1917–1957 гг.)» [55], а також роботи, присвячені розвитку індустріального сектору окремих регіонів «Донбасс индустриальный» [56] та найважливіших стратегічних підприємств [57; 58].

Наступним ключовим напрямом в радянській історіографії розвитку промисловості Української РСР у повоєнне двадцятиріччя (1946–1965 рр.) став аналіз стану українського радянського робітництва: культурно-технічний рівень, зміни в соціальній структурі, чисельності і складі робітників української промисловості, шляхи підвищення продуктивності праці, підготовка висококваліфікованих кадрів – ось не весь перелік тем, які розроблялися радянськими істориками, економістами, соціологами у вказаний період. Це в першу чергу монографії З. Астаповича [59], О. Губарева [60], О. Денисенка [61], О. Мітюкова [62], П. Москатова [63–65], знакові колективні монографії «Рабочий класс и технический прогресс. Исследование изменений в социальной структуре рабочего класса» [66], «Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность» [67], захищені дисертаційні проєкти О. Мітюкова «Рост творческой активности рабочего класса в промышленности Украины (1956–1961 гг.)» [68], В. Стадника «Повышение материального благосостояния и культурного уровня рабочего класса Украины (1953–1960 гг.)» [69], Н. Суценка «Рост культурно-технического уровня рабочего класса Украины в 1956–1961 годах» [70], В. Хмелевської

«Подъём культурно-технического уровня рабочего класса» [71], В. Юрчука «Борьба Коммунистической партии Украины за восстановление и дальнейшее развитие народного хозяйства республики в послевоенный период (1945–1952 гг.)» [72], ціла низка збірників конференцій [73–77], наукової періодики [78–85] та інших праць [86–97].

Вказаними дослідниками підраховано, що лише за 1959–1961 рр. в Українській РСР побудовано більше ніж 200 великих промислових об'єктів, більше 100 підприємств легкої та харчової промисловості, серед них такі потужні підприємства, як високопродуктивний листовий стан в Донбасі, два гірничозбагачувальні комбінати в Наддніпрянщині, найбільша в Європі доменна піч у Криворізькому металургійному заводі ім. Леніна, найбільші підприємства хімічної промисловості – Черкаський завод штучного волокна, Дніпропетровський шинний завод.

Істориками відзначено підвищення питомої ваги виробництва найважливіших видів промислової продукції України у загальносоюзному їх випуску. У 1961 р. виробництво чавуну в республіці становило 52% загальносоюзного випуску, сталі – 40%, прокату – 42%, залізної руди – 57%, коксу – 53%, вугілля – 34%, газу – 34%, електроенергії – 19%, металургійного обладнання – 41%, тепловозів магістральних – 91%. У той же час зазначено, що незважаючи на виконання та перевиконання виробничих планів в цілому промисловістю України, багато промислових підприємств не повністю використовували можливості та резерви для більш успішного виконання плану, у ряді випадків працювали неритмічно, не домоглися систематичного підйому продуктивності праці, не забезпечили зниження собівартості та підвищення якості продукції [62, с. 24].

Досліджуючи зміни у складі робітничого класу, названі радянські історики пов'язували їх насамперед із зростанням його лав. Так, за їхніми підрахунками, чисельність робітничого класу, зайнятого у промисловості України за п'ять років, із 1957 по 1961 рр. збільшилась на 30%. У цей час загальна чисельність робітників і службовців, зайнятих в економіці

Української РСР збільшилася на 22%, а чисельність промислово-виробничого персоналу – на 28%. Таким чином, темпи зростання робітничого класу перевищували як темпи зростання загальної чисельності робітників і службовців республіки, так і темпи зростання промислово-виробничого персоналу.

Це, на думку історика О. Мітюкова стало першою та головною особливістю змін у складі робітничого класу. Основними джерелами збільшення кадрів робітництва промисловості України в даний період стали підготовка робітників училищами та школами професійно-технічної освіти, а також щорічне збільшення робітничих кадрів промислових підприємств за рахунок випускників загальноосвітніх шкіл з виробничим навчанням. Історики в даний період історії позитивно оцінили реформу освіти і прийнятий в грудні 1958 р. Верховною Радою СРСР Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та подальший розвиток системи народної освіти в СРСР». Так, на їхню думку, досвід роботи загальноосвітніх шкіл Української РСР свідчить про те, що розбудова роботи школи на основі поєднання навчання з виробничою працею сприяла підготовці високоосвічених кадрів промислових робітників. За їхніми підрахунками у 1959–1961 рр. понад 295,7 тис. юнаків та дівчат, які закінчили середні школи України та отримали атестат зрілості, влилися до лав промислових робітників [62, с. 27]. Зазначимо, що в подальшому, після «державного перевороту» та приходу до влади Л. Брежнєва, дану реформу буде скасовано, радянські історики піддадуть її результати жорсткій критиці.

Іншою особливістю змін у складі робітничого класу в промисловості України, як зазначили радянські дослідники, стали зміни у її галузевому розподілі. Вчені дійшли висновків, що чисельність окремих загонів робітничого класу України в період, що розглядається, змінювалася нерівномірно, вона залежала від темпів розвитку окремих галузей промисловості та темпів здійснення технічного прогресу в кожній з них. Найбільший приріст чисельності робітничого класу спостерігався в тих

галузях промисловості, які розвивалися найбільш прискореними темпами. З іншого боку, важливе значення зміни темпів зростання рядів робітничого класу у бік їх зменшення мали технічний прогрес, механізація трудомістких робіт у окремих галузях промисловості. Про це, зокрема, свідчить зниження темпів зростання робітників паливної промисловості України [62, с. 27].

Радянські історики об'єктивно приходять до висновків, що одним із шляхів ліквідації ручної праці як на основних, так і допоміжних операціях є комплексна механізація та автоматизація всіх виробничих процесів в даний період. Цей процес автоматизації на підприємствах здійснюється в основному в трьох напрямках: 1) часткова автоматизація існуючих і нових верстатів та іншого обладнання, впровадження різного роду автоматичних пристосувань; 2) застосування автоматизованих або напівавтоматизованих багатоінструментальних та багатопозиційних спеціальних та агрегатних верстатів, що відрізняються високою концентрацією та сповіщенням ліній, що складаються з ряду агрегатних верстатів, автоматів або напівавтоматів та іншого автоматичного обладнання; 3) застосування верстатів із програмним управлінням. У той самий час, дослідниками зазначено, що технічний прогрес не зводиться до вдосконалення знарядь праці та технології виробництва, а включає також вироблення раціональніших методів організації виробництва, включення у виробничий процес нових видів сировини і матеріалів, зокрема і синтетичних. Одним із найважливіших напрямів технічного прогресу, на якому акцентували увагу історики та економісти в даний період стала хімізація виробництва, яка передбачає перехід до масового використання високоефективних хімічних, синтетичних матеріалів та пластичних мас. Хімізація виробництва докорінно змінює технологію виробництва. Так, на місце складної техніки обробки деталей приходять лиття та штампування деталей із пластичних мас без подальшої механічної обробки. Прийняття синтетичних матеріалів дозволило радянській промисловості у цей період значно інтенсифікувати виробничі процеси, знизити собівартість продукції та поліпшити її якість [66, з. 99].

Підсумком досліджень радянських істориків та економістів цього десятиліття у питанні розвитку українського робітничого класу та технічного прогресу, вчені дійшли висновків, що впровадження нової техніки, здійснення комплексної механізації та автоматизації виробництва поступово докорінно змінюють зміст праці, профіль працівників матеріального виробництва та виконуваних ними функцій. Комплексна механізація і особливо автоматизація виробництва дозволяють поступово ліквідувати важку некваліфіковану монотонну фізичну працю, а також механічні функції діяльності працівників розумової праці. У той же час, істориками зроблено акцент на тому, що з кожним новим етапом у розвитку техніки підвищуються вимоги до культури та виробничої кваліфікації працівників. Дедалі важливішим стає високий рівень знань техніки, фізики, хімії, математики. Створювати високопродуктивні автоматизовані машини на основі застосування радіоелектроніки, кібернетики та інших досягнень науки та керувати ними можуть лише люди великої ерудиції, здатні до спілкування та творчого застосування знань, навичок та досвіду. Відповідно до цього найважливішим напрямом зміни соціальної структури промислового підприємства став на думку радянських дослідників всебічний розвиток мобільності працівників, що допомагає усунути шкідливі як для процесу виробництва, так і для розвитку особистості наслідки впливу залишків старого поділу праці, що зберігаються [66, с. 290].

Істориками зазначено, що стосовно груп робітників, виділених у роботах радянських авторів за ознакою механізації праці мобільність проявляється у таких формах:

1. Найбільш численна група робочих (підсобні некваліфіковані робітники, що виконують ручні роботи з транспортування, підйому, знімання, перенесення, складування, прибирання приміщень) у міру механізації промислового виробництва скорочується. Робітники цієї групи переходять до інших груп на більш кваліфіковану роботу.

2. Група основних спеціалізованих виробничих робітників, що обслуговують конвеєр (вручну або за допомогою найпростіших машин і механізмів), напроти, не тільки зберігається, але навіть дещо збільшується. Однак у зв'язку з подальшою механізацією виробництва праця робітників цієї групи вдосконалюється. Якщо при переході до цехів і заводів-автоматів спостерігається розрив між досконалою технологією та недостатньою кваліфікацією робітників, то на конвеєрах, де застосовується розділена поопераційна робота, у ряді випадків намічається зворотне явище.

3. Група основних спеціалізованих виробничих робітників, що працюють поодиночці або бригадами у машин (оператори) також зберігається, але їхня праця значно вдосконалюється. При переході до напіваавтоматичного та автоматичного циклу робіт у зв'язку із застосуванням різних автооператорів, маніпуляторів робітники-оператори поступово перетворюються на наладчиків, машиністів.

4. У групі основних виробничих робітників, які обслуговують напіваавтомати та автомати, істотно змінюється зміст праці. Зокрема, з'єднуються функції оператора, наладчика та частково ремонтних робітників, для чого потрібне значне розширення професійного та загальнотехнічного кругозору.

5. Група робітників так званих наскрізних професій (наладчиків, слюсарів, електромонтерів) також зазнає змін. Вони переходять до обслуговування всіх машин цього технологічного процесу [66, с. 291].

Таким чином, підбиваючи підсумок цієї підтеми радянські історики дійшли висновку, що розвиток мобільності безпосередньо впливає на зміну соціальної структури підприємства: при все більшому розмаїтті машин і постійному вдосконаленні технологічних процесів зростає потреба в професіях не стільки широкого, скільки глибокого профілю. Відбувається значне скорочення професій фізичної праці. Водночас неминуче зростає спеціалізація у різних галузях розумової праці – глибока професійна спеціалізація за певного рівня загальної професійної підготовки є умовою

формування мобільних робочих колективів промислових підприємств [66, с. 293].

Історик В. Романцов досліджуючи зміни у структурі промислово-виробничого персоналу промисловості УРСР у повоєнне двадцятиріччя акцентував увагу на тому, що в роки першої повоєнної п'ятирічки відбувалося швидке зростання промислово-виробничого персоналу в промисловості Української РСР, причому швидше зростала чисельність виробничого персоналу (ІТП та особливо робітників), значно повільніше збільшувалася чисельність службовців. Це, на його думку, і зумовило поліпшення структури персоналу промисловості у бік збільшення питомої ваги виробничих категорій з 83,3% в 1946 р. до 89% в 1950 р. [74, с. 40].

У той самий час, за підрахунками В. Романцова роки семирічки 1959–1964 рр. з усіх категорій персоналу промисловості темпи зростання ІТП були найвищими. Якщо за попередні 8 років темпи зростання ІТП перевищували темпи зростання робітників у 1,15 рази, то за роки семирічки – в 1,68 рази. Дослідник приходить до висновку, що якісно новою характерною особливістю покращення структури персоналу промисловості, яка не зустрічалася в попередні періоди, стало те, що це покращення відбувалося за рахунок збільшення питомої ваги ІТП. При цьому зростання ІТП відбувалося не тільки за рахунок скорочення частки допоміжного персоналу, але і внаслідок скорочення частки робітників.

Аналіз радянською історичною наукою змін у структурі промислово-виробничого персоналу показує, що протягом всього повоєнного періоду у 1946–1965 рр. в промисловості Української РСР чисельність персоналу безперервно зростала. З усіх категорій персоналу промисловості темпи зростання виробничих категорій випереджали темпи зростання допоміжного персоналу, що забезпечувало поліпшення структури персоналу підприємств у напрямку зростання питомої ваги робітників та ІТП та скорочення питомої ваги допоміжного персоналу. Таким чином, зростання питомої ваги ІТП, підвищення кваліфікації робітників до рівня ІТП і скорочення питомої ваги

малокваліфікованих робітників стало, на думку радянських істориків, нібито яскравим доказом процесу стирання відмінностей між розумовою і фізичною працею, процесу, спрямованого на побудову суспільства повної соціальної однорідності [74, с. 42].

Наступною підтемою, яка висвітлювалась в радянській історичній науці у вказане десятиріччя стала напівнаукова, напівпропагандистська тема участі промислових підприємств України в розвитку районів цілинних земель Казахстану – одному з «культових» проєктів радянської епохи. Так, істориком Д. Юхновичем підраховано, що майже тисячу різних назв машин, верстатів, приладів та інших важливих видів промислової продукції виготовили заводи України для цілини Казахстану. У 1954–1955 рр. понад 90 підприємств республіки виготовляли машини, двигуни, плуги, матеріали для цілинних радгоспів і МТС, надіслали 15 тис. тракторів марки «ДТ-54» і 11,5 тис. «Беларусь». Акцентована увага на виникненні нових форм співдружності робітників України і цілинного краю в спорудженні промислових об'єктів, житлових будинків і приміщень для тваринницьких ферм. Так, до липня 1961 р. десять раднаргоспів України прислали цілинникам 12 будівельних поїздів з усією необхідною технікою і кваліфікованими спеціалістами. Колектив кожного поїзду виконував на 400 тис. крб. будівельно-монтажних робіт: харків'яни будували біля Цілинограда завод по виробництву збірного залізобетону, луганчани споруджували хлібоприймальний пункт у Кустанайській області, поруч з ними працювали робітники Одеси, дніпропетровці будували елеватор на станції Піски, Кокчетавської області, івано-франківці спорудили на Кенській і Костичевській будівельних ділянках Цілинного краю підсобний корпус, дві дизельні електростанції, зерносклад, бетонний вузол та інші об'єкти на загальну суму виконаних робіт 183 тис. крб. при плані 130 тис. крб. [85, с. 62].

Величезним пластом радянського історіографічного наративу хрущовської доби стала тематика соціалістичного змагання, руху раціоналізаторів та участь у цих процесах, а також у промисловому

виробництві в цілому радянської молоді – звісно ж під «чутким» керівництвом комуністичної партії та ВЛКСМ – профільної ідеологічної структури. З цього напрямку світ побачила просто неймовірна кількість праць, серед величезної кількості яких маємо виділити хоча б наступний ряд: це наукові (з поправкою на час та специфіку теми) та науково-популярні монографії та брошури В. Бойченка «Бойові помічники партії» [98], Л. Гладкої «Комсомол України – бойовий загін ВЛКСМ» [99], Г. Доброва «Молодь засвідчує вогні» [100], В. Дрозденка «Молоді будівники комунізму» [101], Ю. Єльченка «Дорогою великих звершень» [102], Ю. Ємельянова «Молодь України на будівництві комсомольських шахт» [103], І. Зеніна «Живі паростки комунізму» [104], С. Кирилової [105–107], М. Кириченка «Провісники комунізму» [108], Б. Корольова «Боротьба партії за відбудову і розвиток соціалістичного народного господарства в післявоєнний період (1945–1953 рр.)» [109], О. Кудлай «Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці» [110] та інших [111–123], знакові фундаментальні збірники документів [124–126] та низка статей в науковій періодиці [127–137]. Дані праці рясніють величезною кількістю цифрових даних, імен передовиків виробництва та переліком досягнень і перевиконань виробничих планів, втім головною метою даного наративу було завдання показати єдність та цілковиту підтримку з боку робітничих колективів промислових підприємств політики правлячої партії та радянської влади в цілому.

В канві цих же взаємовідносин влади та історичної науки йшло висвітлення реформи по децентралізації управління промисловістю, утворення так званих раднаргоспів (рад народного господарства), перехід з вертикальної підпорядкування до горизонтального територіального планування й управління промисловістю в межах новоутворених економічних адміністративних районів. На території Української РСР створено 11 таких районів. Забігаючи наперед, дана реформа виявилася невдалою і після приходу до влади Л. Брежнєва вона була згорнута. Втім, всі роки перебування при владі М. Хрущова історична та економічна науки змушені були всіляко її

рекламувати та «піарити». У той же час заради справедливості треба відмітити, що радянські історики та економісти намагалися об'єктивно висвітлити прорахунки даної реформи, вказавши на їх причини та передумови, робили спроби як покращити процес реформування. Серед цілого каскаду робіт в першу чергу треба назвати роботи Г. Александренка «Раднаргоспи економічних адміністративних районів Української РСР» [138], П. Ващенко «Нові економічні райони Радянської України» [139], О. Вікентьєва «Совнархозы в действии. Первый опыт работы совнархозов» [140], О. Єфімова «Перестройка управления промышленностью и строительством в СССР» [141], В. Стецюри «Раднаргоспи України в боротьбі за виконання семирічки» [142], а також праці, присвячені розгляду роботи окремих економічних районів: Львівського [143; 144], Придніпровського [145], Чорноморського [146], Станіславського [147], Одеського [148] та іншим. Також традиційним для радянської історіографії наративом стала поява цілого каскаду мемуарної літератури, написаної від імені робітників-ударників праці, раціоналізаторів, новаторів виробництва. Не дивлячись на бравурний тон та пропагандистську мету видання переважної більшості цих споминів, їх не можна не включати в історіографічний наратив періоду, адже саме вони задають колорит та певний «дух» досліджуваної епохи. Це ціла низка мемуарів шахтаря М. Мамаєва [149–154], М. Галина [155], В. Гургаля [156; 157], збірники споминів «В сім'ї вільній, новій» [158], «Дорогою батьків» [159] та інші [160–163].

Отже, можемо зробити проміжний підсумок стосовно особливостей навколонаукових умов, в яких розвивалася радянська історична наука в друге повоєнне, «хрущовське» «відлигове» десятиріччя.

Головною особливістю періоду стало те, що історична наука змушена була коментувати і підтримувати політику радянської влади. Для цього надавалася можливість спиратися на партійно-державні рішення та офіційну статистику, яка мала б підтверджувати правильність і успішність даного курсу. Само собою, що дані для цих підтверджень та обґрунтувань підбиралися тенденційно, показуючи лише позитивні зрушення та прогресивні

показники, оминаючи та відправляючи в закриті спецфонди показники, які йшли у розріз з офіційною «картиною світу» радянської дійсності.

У висвітлюване десятиліття мобілізуються колосальні дослідницькі кадри, підготовлені задля вивчення історії сучасності. Від них радянська влада вимагала не лише наукового обґрунтування правильності «стратегічної політики партії» на розгорнуте та швидке будівництво комунізму, а й практичних рекомендацій щодо його тактичного наповнення. Насправді перед істориками ставилися не властиві їм завдання: досліджувати не минуле, а сучасне.

Виконуючі ці поставлені завдання радянські історики, граючи за встановленими правилами, продемонстрували високі кількісні показники. Світ побачили численні праці, в яких у позитивному ключі трактувалося вирішення соціально-економічних та зовнішньополітичних проблем. Виходили численні статті, брошури, монографії, в яких розповідалося про хід та результати розвитку промислового потенціалу країни, історію фабрик і заводів, удосконалення структури управління промисловістю, підвищення заробітної плати та покращення матеріально-побутових умов робітництва.

На зміну масовому цитуванню праць Сталіна приходить цитування М. Хрущова, цитування рішень партійних з'їздів та пленумів, з'явився термін «велике десятиліття», що визначав розгляд історії сучасності в дусі неухильного руху до «сяючих висот комунізму». Після «державного перевороту» жовтня 1964 р. загальноприйнятою стала критика цієї дефініції. Проте, з погляду, за всієї кон'юктурності виділення даного історичного відрізка у вказаному терміні досить точно визначено сутність цього десятиліття, його відмінні риси від попереднього та наступних періодів історії радянської держави.

Вивчення повоєнної радянської історії взагалі та історії промислової відбудови зокрема мало політизований, кон'юктурний характер, зумовлений наявністю ідеологічного замовлення з боку партійно-державного керівництва, вузькістю джерельної бази, слабким кадровим потенціалом, адже для

дослідження історії сучасності не вимагалося особливих спеціальних знань, володіння іноземними мовами, специфічного методологічного інструментарію, які були необхідні для вивчення давньої історії та історії зарубіжних країн.

2.3 Аналіз особливостей історіописання другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр.

Важко переоцінити вплив та значення «державного перевороту» жовтня 1964 р., в результаті якого М. Хрущов був звільнений від посад першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради міністрів СРСР на всі сфери суспільно-політичного, економічного, культурного-духовного, та, що найголовніше в контексті нашого дослідження, наукового життя країни Рад. Де-факто в СРСР відбувся державний переворот – змова та незаконне зміщення із займаної посади голови уряду та першої людини в комуністичній партії Радянського Союзу. До речі, хоча б декількома словами треба акцентувати увагу на тому, що безкровність цього заколоту була передумовлена самим М. Хрущовим та тією політикою лібералізації та демократизації суспільно-політичного життя в СРСР, яку хоча б і в достатньо урізаному, дозованому та суб'єктивно вигідному в першу чергу для себе варіанті започаткував і впроваджував саме він.

Ці потрясіння неминуче вплинули на всю систему радянської історіографії, зокрема на коло дослідників, які займалися проблемами повоєнного періоду в розвитку радянського суспільства, процесами відбудови, розвитком промисловості та економіки, а також соціальним становищем радянського робітничого класу.

Слід одразу зазначити, що оцінки радянських науковців щодо хрущовської епохи загалом змінювалися досить швидко: відповідно до офіційного дискурсу, історики почали характеризувати її як кінець епохи

«волютаризму, суб'єктивізму, свавілля та грубості» і вбачали в цьому причину звільнення Микити Сергійовича.

Знаковими стали останні, заключні слова, які пролунали на Пленумі ЦК КПРС 14 жовтня 1964 р. про те що, М. Хрущов розвінчав культ Сталіна після його смерті, а зараз було розвінчано культ М. Хрущова ще за його життя. З 1964 р. Л. Брежнєв брав активну участь у організації усунення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС. Після відходу М. Хрущова 14 жовтня 1964 р. Л. Брежнєв змінив його на цій посаді. Тоді ж проголошено повернення до «ленінських принципів колективного керівництва».

В нову епоху «брежнєвського застою» рішення жовтневого пленуму ЦК КПРС 1964 р. розглядалися радянськими істориками як методологічні засади наукових досліджень. Знову забігаючи наперед, треба відзначити, що в добу перебудови, звільнення М. Хрущова від займаних посад буде трактуватися як класичний «палацовий переворот» (безкровний – завдячуючи запроваджуваній М. Хрущовим політики десталінізації) з метою реваншу та повернення до вже неосталінізму.

Слід зазначити, що партійно-радянське керівництво, яке усунуло Хрущова, досягло відносної стабілізації соціально-політичної системи шляхом послідовного зміцнення номенклатури. У цей період остаточно утвердилася класична модель партійної бюрократії як домінуючого соціально-політичного прошарку Радянської держави.

Паралельно відбувся фундаментальний перегляд інтерпретацій ключових фаз радянської історії попередніх десятиліть, зокрема сталінської та хрущовської епох. Їх розуміння дедалі більше базувалося не на логіці протиставлення, а на ідеї певної історичної спадкоємності. Такий підхід створив умови для радянських вчених інтерпретувати цю політику в наступні роки як частину процесу десталінізації. Водночас результати так званого «хрущовського десятиліття» свідомо применшувалися у вищих партійних колах, намагаючись звести системні, структурні та глибинні кризові явища до проявів суб'єктивізму та волютаризму особистості Микити Сергійовича

Хрущова. Засідання ідеологічної комісії ЦК КПРС, що відбулося в листопаді 1965 р., присвячене питанням розвитку суспільних наук, визначило нові пріоритети історичних досліджень, розпочало створення опорних конструкцій розуміння «хрущовського періоду», які виходили з негативістського ставлення до культивованого в період «славного десятиліття» його образу.

На жаль мусимо констатувати, що з середини 1960-х рр. організація радянської науки послідовно посилювала риси жорсткої ієрархії, управлінського централізму, монополізації та утилітарного практицизму. Це супроводжувалося стійкою тенденцією до перетворення наукової діяльності на бюрократичну форму роботи. Науковий відділ ЦК КПРС поступово перетворився на масштабний адміністративно-бюрократичний апарат, керівництво та персонал якого зосереджувалися переважно на збереженні власних владних позицій. За цих умов пріоритет надавався не сприянню науковим дослідженням, а запобіганню будь-яким змінам, які могли б загрожувати усталеній системі. В результаті процеси наукової стагнації та виникнення глибокої системної кризи проявилися протягом дуже короткого часу.

Слід враховувати певну наступність у підході найвищого партійно-державного керівництва до історії як науки. Для нього було характерне утилітарне ставлення, можливість зміни концепцій, фактичного ряду залежно від політичної кон'юнктури. Такої позиції дотримувалися як М. Хрущов, так і Л. Брежнєв та їх оточення. При цьому формально наголошувалась певна незалежність історичної науки.

З кожним роком діяльність істориків дедалі більше обмежувалася політичними та ідеологічними, джерельними та цензурними перешкодами, що суттєво заважало можливості розробки неупередженої та науково обґрунтованої картини повоєнної історії XX століття. За цих умов об'єктивний аналіз соціально-економічних процесів був значною мірою підпорядкований зовнішнім регуляторним органам, що обмежувало можливості для незалежної інтерпретації.

Водночас часто недооцінюється важливий фактор у сучасній історіографії: падіння Хрущова позитивно вплинуло на розвиток нових дослідницьких підходів у промислових дослідженнях. Критичне ставлення до явищ і процесів, які раніше трактувалися переважно однобоко, посилилося, а в деяких випадках вперше стало чітко очевидним. Це стосується, зокрема, історії радянського сільського господарства, перебудови системи управління за принципом партійного виробництва, хронічної та систематичної відсталості окремих галузей промисловості тощо. У деяких випадках цей перегляд був суто опортуністичним і зводився до суто механічного зсуву в оцінках – від апологетики до безжального «викриття». Однак навіть у такій формі це являло собою певний прогрес у розвитку історичної науки.

В академічній спільноті так званий опортунізм дедалі більше критикувався. Це розумілося, по-перше, як зміна поглядів істориків, що не ґрунтується на об'єктивних наукових даних, а радше під впливом суб'єктивних факторів соціально-політичного життя, змін влади в політичних подіях та інших позаакадемічних обставин; по-друге, як навмисне замовчування або ігнорування фактів, що не відповідають «офіційній» доктрині, з одночасним акцентуванням лише на тих матеріалах, які її підтверджували; і по-третє, як тенденційне виключення певних постатей з історичних оповідей та невинуватене піднесення інших. По-четверте, довільний вибір або видалення тем дослідження на основі неправильно інтерпретованої або ситуативно сконструйованої релевантності.

Необхідно також враховувати, що наукова еліта використала можливості, відкриті зі зміною політичного керівництва для зведення рахунків, просування по кар'єрних сходах. Як арбітри у суперечках та конфліктах, що виникали між знаними вченими виступали вищі партійні інстанції. У справі організації наукових досліджень часом мали форми доносів. Формами контролю та нагляду за наукою стали практика попереднього призначення секретаріатом ЦК КПРС академіків-секретарів

відділень АН СРСР; видання постанов, в яких фактично містилися політичні звинувачення проти істориків та ін.

Водночас значна частина науковців прагнула вирішити дискусійні питання за допомогою сигналів до партійних органів. Обстановка партійного диктату турбувала навіть цілком лояльних комуністів. Само собою що така ненормальна атмосфера в навколо науковій сфері не могла не призвести до систематичної стагнації радянської історичної науки.

У доповіді ХХІІІ з'їзду КПРС наголошувалося на необхідності вийти за рамки сприйняття суспільних наук як простого інструменту пропаганди, що служить лише для пояснення та ілюстрації вже усталеної практики. У ній наголошувалося, що теорія повинна випереджати практику та спрямовувати її розвиток, а розгляд фундаментальних наукових проблем, нерозривно пов'язаних з практикою комуністичного будівництва, знову проголошувався одним з головних завдань радянських вчених. Водночас наголошувалося, що «розвиток суспільних наук та практичне впровадження їхніх рекомендацій відіграють таку ж важливу роль, як і використання досягнень природничих наук у сферах матеріального виробництва та розвитку інтелектуального життя народу» [1, с. 86].

Тим часом, як і в попередні роки, розвиток історичної науки залишався жорстко визначеним рішеннями вищих партійних органів. Так, у листопаді 1966 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС, присвяченому аналізу стану ідеологічної роботи, Л. Брежнєв визнав, що за десятиліття до Жовтневого Пленуму в цій галузі було допущено щонайменше не менше помилок, ніж в інших, а в деяких випадках навіть більше.

Висловлювалися побоювання, що у ряді наукових праць, літературних творів, кінофільмах, друкованій науковій та науково-популярній літературі відбувається розвінчання історії партії та народу. Ю. Андропов, який на той момент був секретарем ЦК КПРС, зазначив, що період, що передував Жовтневому пленуму ЦК, наніс величезні збитки партії і народу та в галузі ідеологічної роботи. Констатувалося, що М. Хрущов ніби то використовував

ідеологію в особистих цілях, з метою самореклами, його не цікавили інтереси партії, інтереси держави.

Було поставлено завдання написати новий підручник з історії партії, який би «переконливо захищав марксизм-ленізм та партію від усіляких псевдо- та антимарксистських інтерпретацій» [2, с. 103]. Спроби усунути опортуністичні елементи попереднього етапу, однак, мали зворотний ефект: під виглядом боротьби з черговими «ідеологічними спотвореннями» на дослідників дедалі більше тиснули, щоб вони уникали прорахунків та недоліків. В результаті в історіографії тоді ще недавнього минулого 1950-х та першої половини 1960-х рр. з'являлися нові «білі плями». Імена провідних партійних та державних діячів цього періоду поступово зникали з наукових публікацій, а сама історіографія зазнала помітного спрощення та стандартизації.

Значною в цьому контексті є стаття В. Голікова та його співавторів «За ленінську партійність у висвітленні історії КПРС», опублікована в журналі «Комуніст» у 1969 р. У ній автори закликали істориків виходити з передумови, оцінюючи помилки соціалістичного будівництва, що це не помилки в стратегічному курсі, а лише недоліки в практичному здійсненні «правильної, науково обґрунтованої генеральної лінії партії» [3, с. 69]. Під безпосереднім впливом партійного та державного керівництва радянські історики таким чином швидко змінили свій підхід і керувалися політичними директивами. Розпочався концептуальний перегляд попередніх оцінок як сталінської епохи, так і інтерпретацій так званого «славного десятиліття» хрущовської епохи, що супроводжувалося критичною переоцінкою всіх ініціатив колишнього першого секретаря та постійним акцентом на «історичній ролі» Жовтневого пленуму ЦК 1964 р.

У серпні 1967 р. Центральний Комітет КПРС ухвалив постанову «Про заходи щодо подальшого розвитку суспільних наук та підвищення їх ролі в комуністичному будівництві». У ній проголошувалося, що партія вже «...висловила фундаментальні закони та рушійні сили розвитку

соціалістичного суспільства та встановила основні завдання та умови поступового переходу від соціалізму до комунізму» [4, с. 242–246]. Цей документ закріплював у нормативній формі уявлення про завершеність теоретичного осмислення суспільного розвитку та фактично проголошував відсутність потреби в альтернативних наукових підходах.

По суті, цю постанову можна розглядати як своєрідну «офіційну» відправну точку для інституціоналізації механізмів, що гальмували розвиток вітчизняних суспільних наук та передбачали їх повне підпорядкування партійному та державному апарату. Вона прямо доручала вченим проводити свою дослідницьку діяльність виключно в рамках заздалегідь сформульованих теоретичних орієнтирів, закріплених у партійних документах, та виключати будь-які спроби критичного осмислення чи концептуального оновлення. Безсумнівно, значення цієї конкретної постанови в рамках усього корпусу рішень ЦК КПРС з ідеологічних питань не слід оцінювати в абсолютному вираженні. Водночас це дозволяє нам чітко задокументувати подальше посилення та інституціоналізацію тенденції, яка зародилася набагато раніше в радянській історіографії та сформувала специфічні характеристики взаємовідносин між владою та суспільними науками.

Розширення спектру досліджень та зростаюча диференціація дослідницьких напрямків сприяли поглибленню спеціалізації історичних науково-дослідних інститутів та вдосконаленню їхньої організаційної структури. У 1968 р. Президія Академії наук СРСР своїм указом ініціювала створення самостійних науково-дослідних інститутів з історії СРСР та всесвітньої історії. Наступного року Центральний Комітет КПРС прийняв спеціальну постанову, що визначила основні напрямки дослідницької діяльності цих інститутів. Інституту історії СРСР було доручено зосередити свої дослідження на розвитку марксистсько-ленінської концепції вітчизняної історії, проблемах побудови соціалізму в СРСР, історії радянського робітничого класу, селянства та інтелігенції, процесах комуністичного

будівництва у повоєнний період, а також на вивченні національної політики Леніна та питань державотворення.

Подальший розвиток нової авторитарної структури керівництва за Л. Брежнєва чітко відобразився в його ставленні як до недавнього минулого, так і до власної ролі в ньому, а також у положенні та значенні його колег у партійному та радянському керівництві. На початку 1970-х рр. фаза декларованої демократизації остаточно завершилася, і навіть зовнішній фасад розділення партійної та радянської влади зник. Фактична влада була зосереджена в руках Л. Брежнєва, а повернення посади «Генеральний секретар ЦК КПРС» однозначно продемонструвало політичні амбіції нового лідера партії та його прагнення до ролі беззаперечного лідера.

Показовою для особистого ставлення Л. Брежнєва до М. Хрущова та створеного ним соціально-політичного середовища була заява, зроблена новим Генеральним секретарем у грудні 1971 р. під час наради з підготовки доповіді до 24-го з'їзду КПРС. У ній зазначалося: «XX-й з'їзд партії перевернув увесь ідеологічний фронт з ніг на голову. Ми досі не можемо його поставити на ноги. Там говорилося не стільки про Сталіна, скільки була зганьблена партія, уся система... І ось уже п'ятнадцять років ми ніяк не можемо це виправити» [5].

Таким чином, поступово формувалося усвідомлення поступово розгортаючихся процесів неосталінізації, а точніше, переходу до неосталінізму. Значною в цьому контексті була ще одна програмна теза Л. Брежнєва, яку він виклав у доповіді ЦК КПРС на XXIV-му з'їзді партії. Він зазначив, що «...дехто намагався звести різноманіття сьогоденної радянської дійсності до проблем, які безповоротно відсунуті у минуле внаслідок роботи, зробленої партією з подолання наслідків культу особистості. Інша крайність, що також мала місце серед окремих учених, – це спроби вибілити явища минулого, які партія піддала рішучій і принциповій критиці, законсервувати уявлення та погляди, що йдуть урозріз з тим новим, творчим, що партія внесла у свою практичну та теоретичну діяльність

останніми роками. По суті ж і в тому, і в іншому випадку мали місце спроби применшити значення того, що вже зроблено партією та народом, відвернути увагу від проблем сьогоденного життя, конструктивного курсу партії та творчих справ радянських людей» [6, с. 113–114]. Наведені вище твердження чітко окреслювали існування певного допустимого «коридора», в межах якого історики, зокрема, повинні вести свою роботу, одночасно даючи зрозуміти, що порушення встановлених ідеологічних меж у будь-якому напрямку є небажаним і потенційно небезпечним.

Водночас, зміна політичної ситуації призвела до певної переорієнтації дослідницьких тем і напрямків радянських істориків, спектр яких значно розширився. Термін «велике десятиліття», який раніше часто використовувався для характеристики хрущовської епохи, швидко зник з академічного дискурсу. Як і раніше, соціально-економічні питання залишалися центральними в дослідженнях. Водночас аналіз проблем промислового розвитку став більш систематичним і все більше переплітався з реалізацією п'яти- та семирічних планів, що відповідало новим ідейним та методологічним орієнтирам історичної науки.

Швидко встановлення неосталінського авторитарного режиму в країні вимагало більш детального обґрунтування, заснованого на конкретному історичному матеріалі, тези про зростання «керівної та спрямовуючої ролі КПРС» у всіх сферах суспільного життя – суспільно-політичній, соціально-економічній та культурно-інтелектуальній. Після відповідної постанови Інституту історії Академії наук СРСР у 1967 р. дослідження процесів у радянській промисловості, а також історії робітничого класу, його чисельної та якісної динаміки, джерел формування та соціальної структури значно активізувалися. Масштаб цих досліджень вражаюче демонструє той факт, що лише з 1975 по 1979 рр. опубліковано понад 43 000 наукових праць з історії промисловості та праці.

У цей період в СРСР склалася відносно впорядкована та ефективно функціонуюча система організації наукової діяльності. Це дозволило

спрямувати дослідницькі зусилля у правильному напрямку – насамперед на обслуговування ідеологічного порядку денного відповідної соціально-політичної системи та її інститутів. Найважливіші фундаментальні дослідження з історичних питань проводилися в науково-дослідних інститутах Академії наук СРСР, у спеціалізованих інститутах та філіях Академії, у наукових центрах Академії наук Української РСР та на історичних факультетах провідних університетів союзного й республіканського підпорядкування. Загалом у СРСР на той час налічувалося близько 40 000 професійних істориків. Тільки між 1975 і 1979 рр. 639 дослідникам присвоєно докторські ступені наук, а кандидатами наук стали 4349 осіб [7, с. 81].

Важливо виділити один із центральних суб'єктивних факторів, без якого трансформації та процеси в особистому житті істориків під час «фази застою» неможливо адекватно зрозуміти та оцінити. Цей фактор полягає у багатогранності людського існування, властивому кожній людині, включаючи професійних істориків. Вибір цього кар'єрного шляху означав занурення у специфічні ідеологічні рамки, де партійна приналежність мала вирішальне значення та чітко визначала межі того, що вченому дозволялося робити в радянських умовах.

Рівень та характер підготовки також суттєво обмежували можливості дослідника, оскільки вони базувалися переважно на догматичних положеннях марксистсько-ленінської теорії та методології історичного матеріалізму. Щоб досягти будь-яких значущих результатів у дослідженні проблем радянського суспільства, історик, як правило, мав бути членом КПРС, що автоматично означало роботу в межах суворо регламентованої сфери партійної дисципліни та ідеологічного контролю. Обов'язок дотримуватися усталених концепцій, сформованих на основі офіційних партійних оцінок та висновків, природно звужував обсяг наукової свободи та суттєво обмежував можливості для незалежних досліджень.

У 1970-х – на початку 1980-х рр. відбулася сепарація теоретичної діяльності партії від науково-дослідної роботи вчених-суспільствознавців.

Авторами нових концепцій були, зазвичай, вчені – працівники апарату ЦК КПРС, його друкованих органів, і навіть співробітники наукових, навчальних закладів, функціонуючих при ЦК.

Відмінною рисою історіографії так званого «застійного» брежнєвського двадцятиріччя став вихід низки фундаментальних праць, зокрема як проблемного характеру, так і фундаментального, узагальнюючого характеру, які стали вершиною радянської історичної науки, результатом титанічної багаторічної праці істориків, архівістів, джерелознавців, краєзнавців, економістів. Збільшений потенціал радянської історичної науки використовувався головним чином на жаль кон'юнктурно, для все того ж обґрунтування концепції «розвиненого соціалізму».

На початку 1980-х рр., в умовах наростання економічних проблем і відчутного «пробуксування» в їх вирішенні, від науки знадобилося більш глибоке проникнення в тканину радянської економічної історії, що дозволило б уникнути штамів і стереотипів сприйняття і знайти ключ до вирішення сучасних економічних проблем.

В цей час світ побачили такі фундаментальні роботи як «Історія Української РСР. У 8-ми томах 10-ти книгах» [8; 9], «Історія Української РСР. Короткий нарис» [10], «История Украинской ССР» у двох томах [11], «Краткая история СССР» [12], «Экономика Советской Украины 1945–1975 гг.» [13], «Історія міст і сіл Української РСР» у 26-и томах [14]. Також вийшли друком ґрунтовні колективні монографії, присвячені повоєнній історії українського робітництва: «Історія робітничого класу Української РСР» [15], «Краткая история советского рабочего класса. 1917–1967» [16], «Рабочий класс СССР (1951–1965 гг.)» [17], «Рабочий класс СССР (1938–1965 гг.)» [18], «Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма» [19], «Советский рабочий класс. Краткий исторический очерк (1917–1973)» [20], «Партия и рабочий класс в условиях строительства коммунизма» [21], «Борьба партии и рабочего класса за восстановление и развитие народного хозяйства СССР (1943–1950 гг.)» [22], «Відбудова і розвиток соціалістичної індустрії

Української РСР (Період будівництва розвинутого соціалізму)» [23], «Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967 гг.» [24], «Економічний розвиток Радянської України. 1917–1970» [25], «Індустріально-колгоспна Україна» [26], та інші [27–34].

В зазначених роботах наголошується, що у п'ятій та шостій п'ятирічках у розвитку промисловості та розміщенні виробництва відбулися подальші прогресивні зрушення, що полягали у вдосконаленні галузевої та територіальної структури виробництва, які здійснювалися шляхом створення нових великих галузей та виробництв. Зокрема, вказується на створення автомобільної промисловості, налагодження виробництва унікальних прокатних станів, турбогвинтових літаків. Реконструйовані та знову введені в експлуатацію заводи та фабрики освоїли випуск нових видів машин та обладнання для різних галузей економіки, мінеральних добрив, штучних волокон та іншої промислової продукції.

Радянські історики констатують, що у 1951–1960 рр. в Україні проводилося будівництво великої кількості нових підприємств та об'єктів різних галузей промисловості: значну їх частину споруджено в Південно-Західному економічному районі, особливо в його західних областях. У цей період здійснювалося подальше освоєння мінерально-сировинних ресурсів України, почалося більш раціональне використання трудових ресурсів, введено в дію та реконструйовано понад 1,5 тис. промислових підприємств. Найважливішими новобудовами, що сприяли піднесенню продуктивних сил та комплексному розвитку окремих територій, стали Кременчуцька ГЕС, Бурштинська ГРЕС, теплові електростанції. Введення в дію останніх та будівництво ліній електропередач сприяло створенню Південної та Західноукраїнської енергосистем, що дозволили докорінно покращити електропостачання багатьох районів України; у Донбасі введено в дію десятки великих вугільних підприємств, розпочалося будівництво шахт у Львівсько-Волинському вугільному басейні. Великого значення для успішного розвитку та розміщення продуктивних сил мало освоєння видобутку нафти та газу в

Донецько-Придніпровському нафтогазоносному районі та будівництво мережі нафто- та газопроводів; у Прикарпатті, в районі багатих родовищ самородної сірки та калійних солей побудовано Роздольський гірничо-хімічний та Новостебніковський калійний комбінати; вступили в дію заводи хімічного волокна у Черкасах та Чернігові, шинний завод у Дніпропетровську. Дослідники акцентують увагу на тому, що суттєві зміни у розміщенні промисловості внесло створення великих машинобудівних підприємств: Кременчуцького заводу вантажних автомобілів, автобусного та заводу автонавантажувачів – у Львові, мотоциклетного – у Києві, автоскладального – в Одесі, верстато- та приладобудівних заводів, підприємств легкої та харчової промисловості. При розміщенні цих підприємств робилася орієнтація на використання наявних трудових ресурсів, наявність сировини й споживачів готової продукції. Дослідники приходять до висновків, що зростання продуктивних сил, розвиток міжреспубліканських виробничих зв'язків зумовили значне зростання вантажообігу транспорту, прискорення темпів розвитку залізничного та особливо автомобільного транспорту, зросли обсяги морських, річкових та авіаційних перевезень [13, с. 326].

Оцінюючи тенденції та напрями вдосконалення розміщення продуктивних сил на території республіки в 1961–1965 рр. зазначені дослідники фіксують значно зрослу роль Української РСР у загальносоюзному територіальному поділі праці, чому сприяв розвиток нових прогресивних галузей та виробництв: електронно-обчислювальної та керуючої техніки, радіотехнічних виробів, легкових автомобілів, нових видів приладів та засобів автоматизації, реконструкція діючих та будівництво нових підприємств. Зростання сільськогосподарського виробництва дозволило збільшити обсяг продукції легкої та харчової промисловості, сприяло розвитку переробних підприємств, більш раціональному їх розміщенню на території із врахуванням наявності сировини, трудових ресурсів та інших факторів.

Виробництво електроенергії за зазначений період збільшилося в 1,76 рази, нафти – у 3,5, газу – у 2,7, сталі – у 1,4, мінеральних добрив – у 1,9,

хімічних волокон – у 3,1, цементу – у півтора, цукру – у 1,7, м'яса – в 1,2, тваринного масла та молока – у півтора [13, с. 327].

У той же час, дослідники відзначають ряд недоліків і серйозних проблем, що постали перед подальшим розвитком промисловості: так, наприклад, перед електроенергетичною галуззю названо забезпечення безперебійного постачання електроенергією всіх галузей економіки, підвищення надійності енергетичного обладнання, прискорення темпів освоєння нововведених енергоблоків, подальший розвиток і розширення масштабів тепло- та нових методів отримання електроенергії, розробка та впровадження методів захисту навколишнього середовища [12, с. 123].

Характеризуючи територіальну структуру промислового виробництва Української РСР, дослідники наголосили на низці наступних складових: 1) наявність певних відмінностей у рівнях індустріального розвитку окремих областей, районів, міст; 2) зосередження фондо- та металомістких галузей промисловості (чорна та кольорова металургія, видобуток залізної та марганцевої руд, електроенергетика, вугільна промисловість, важке, транспортне, тракторне та сільськогосподарське машинобудування) в основному в окремих областях Донецько-Придніпровського економічного району, а також у Миколаївській, Одеській та Херсонській областях (суднобудування та судноремонт) Південного економічного району; 3) недостатній розвиток трудомістких галузей промисловості, зокрема машинобудування, особливо таких його видів, як засоби автоматики, телемеханіки, електроніки; 4) інтенсивна територіальна концентрація промисловості, слабкий розвиток індустріального виробництва у більшості малих та середніх міст; 5) наявність недоліків у комплексному розвитку промисловості, зокрема у взаємозумовленому розвитку основних, допоміжних та обслуговуючих виробництв [12, с. 332].

Оцінюючи розміщення продуктивних сил на території Української РСР, радянські історики та економісти акцентували увагу на комплексі факторів та умов, які надавали на нього вирішальний вплив: 1) подальше вдосконалення

загальносоюзного територіального поділу праці між республіками та окремими регіонами; 2) прогресивні зміни у галузевих та міжгалузевих пропорціях виробництва, що здійснюються на основі використання досягнень науково-технічного прогресу; 3) швидке зростання галузей, що визначають науково-технічний прогрес та підвищення ефективності виробництва (електроенергетики, хімічної, нафтохімічної, машинобудівної промисловості); 4) подальше покращення використання сировини, матеріалів, палива та електроенергії, економія дефіцитних та дорогих матеріалів та заміна їх новими, більш ефективними; 5) покращення використання земельних та водних ресурсів, охорона навколишнього середовища; 6) інтенсифікація виробництва (зростання продуктивності праці, зниження трудових, матеріальних та фінансових витрат на одиницю продукції); 7) комплексний розвиток промисловості в окремих регіонах та УРСР загалом, удосконалення територіальної організації виробництва; 8) подальша концентрація та спеціалізація промисловості, удосконалення управління виробництвом, організація великих економічних комплексів та об'єднань; 9) подальша інтенсифікація сільського господарства та пов'язаних з ним галузей обробної промисловості, розвиток таких нових форм управління сільським господарством, як міжгосподарські та аграрно-промислові комплекси; 10) вирішення завдань подальшого піднесення матеріального та культурного рівня життя населення [12, с. 333].

Отже, оцінюючи зрушення в галузевій структурі промисловості Української РСР, радянські дослідники відмітили, що у структурі основних виробничих фондів республіки зросла питома вага електроенергетики, кольорової металургії, паливної промисловості, зокрема вугільної, хімічної і промисловості будівельних матеріалів; скоротилась питома вага чорної металургії, машинобудування і металообробки, лісової, деревообробної і паперової промисловості; стабільною протягом всього періоду залишалася питома вага основних виробничих фондів таких галузей, як газова, легка, м'ясна, молочна, скляна, фарфоро-фаянсова. Автори монографії «Відбудова і

розвиток соціалістичної індустрії Української РСР (Період будівництва розвинутого соціалізму)» констатували, що в досліджуваний період неухильно розширювались масштаби впровадження нової техніки у всіх галузях промисловості, значно підвищився рівень механізації виробничих процесів: механізація важких робіт, найбільш трудомістких виробничих процесів була основним напрямом відбудови і реконструкції підприємств усіх галузей промисловості у повоєнний період [23, с. 127].

В умовах функціонування економічної системи, в якій визначальне місце належало адміністративним методам керівництва, увага дослідників не могла пройти повз здійснення відповідними органами контрольних функцій та їх ефективності з погляду розвитку промисловості.

Загалом в каскад робіт розглядалася діяльність партійних організацій, партійно-державного та народного контролю з питань зниження собівартості продукції промисловості, економії енергетичних ресурсів, удосконалення керівництва виробництвом, зміцнення державної дисципліни тощо.

З величезного наративу досліджень історико-партійного аспекту промислового розвитку УРСР насамперед необхідно виділити монографії «Организаторська робота партії у промисловості України (1952–1958 рр.)» [35], «Руководство КПСС восстановлением и развитием промышленности в послевоенный период» [36], «По пути социализма: Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской ССР (1939–1950 гг.)» [37], «Комуністична партія України – організатор трудової активності робітничого класу» [38], «Трудовой подвиг рабочего класса в строительстве социализма и коммунизма» [39], «Руководство Компартии Украины деятельностью общественных организаций по развитию трудовой активности рабочего класса республики» [40], «Деятельность КПСС по развитию активности рабочих в управлении производством в период развитого социализма» [41], «Коммунистическая партия и повышение культурно-технического уровня рабочего класса» [42], «Вопросы теории и

практики партійного строительства. Партийное руководство экономикой» [43].

Також у цей період вийшов цілий каскад робіт, присвячених історії обласних та республіканської партійних організацій, на сторінках яких автори обґрунтовували незаперечну роль комуністичної партії та її функціонерів в організації та управлінні повоєнною промисловістю України, замовчуючи прорахунки та навпаки приписуючи собі успіхи робітничих колективів та проривні досягнення робітників та інженерів – передовиків виробництва [44–66].

Початок 1950-х років оцінювалося радянськими істориками слідом за партійно-державними діячами як час завершення процесів успішного відновлення промисловості, ліквідації наслідків війни та початок нового етапу економічного розвитку – завершення процесу побудови соціалізму та переходу до комуністичного будівництва.

У працях, опублікованих у 1950-х – на початку 1960-х рр., визнавалися певні негативні тенденції при загальному позитивній оцінці динаміки зростання радянської промисловості. Дані висновки ґрунтувалися і підтверджувалися публікаціями статистичних відомостей про промисловий розвиток СРСР у цілому та республік зокрема, стан справ безпосередньо в промисловості.

Широкого поширення набуло твердження, що з кінця 1950-х – початку 1960-х рр. н. розпочалася стадія розвиненого соціалізму. Цей кордон визначався рішеннями XXI з'їзду партії про досягнення остаточної перемоги соціалізму та Програмою КПРС, прийнятої на XXII з'їзді. Ряд авторів вважав, що формування зрілого соціалістичного суспільства в СРСР протікало протягом 1960-х рр., що вступ в період розвиненого соціалізму не одноразовий акт, а тривала дія. При цьому історичних робіт з розвиненого соціалізму практично не було, а проблеми про його сутність, критерії, історичну місію, навпаки, активно обговорювалися в узагальнюючих історіографічних роботах.

На XXIV–XXVI з'їздах перед вченими гуманітарного профілю ставилися завдання вивчення розвиненого соціалізму. У руслі рішень з'їздів

визначалися актуальні проблеми, які потребують пильної уваги істориків. Насамперед у канві вивчення розвитку радянської промисловості, до найактуальніших тем також зараховували вивчення історії виникнення та розширення НТР, особливостей її здійснення, її впливу на вигляд класів та соціальних груп, на покращення їхнього побуту та підвищення культурно-технічного рівня.

Після XXV з'їзду увага істориків зверталася на важливість не лише викладу та коментування постанов партії в галузі історичної науки, а й на показ історичних передумов виникнення та визначення завдань істориків. За задумом ідеологів, це мало сприяти всебічному розкриттю керівної ролі партії у розвитку соціалістичного суспільства.

На розробку концепції розвиненого соціалізму кинуто значні наукові сили та ресурси. За 1971–1984 рр. з проблем історії КПРС періоду розвиненого соціалізму захищено 121 докторську та 2172 кандидатські дисертації [67]. Серед досить масивного дисертаційного пласта насамперед необхідно виділити дисертаційні проекти А. Андрєєва [68], В. Бачинського [69], И. Божка [70], Я. Глогуса [71], М. Голованя [72], А. Горелика [73], Г. Дем'янова [74], П. Доброва [75], Г. Ковальчака [76], А. Козлова [77], А. Кондрацького [78], А. Кудлая [79], В. Левченка [80], В. Поліщук [81], Н. Улаєва [82], А. Уманця [83], Б. Хвана [84], Л. Шевченка [85], В. Шевчука [86], М. Шепети [87].

У дисертаційних роботах автори прагнули висвітлити передусім діяльність партійних організацій щодо розвитку певних галузей промисловості у загальносоюзному, республіканському та регіональних аспектах.

Їхня тематика охоплювала насамперед питання партбудівництва, внутрішньопартійної та ідеологічної роботи, партійного керівництва промисловістю, транспортом, прискоренням науково-технічного прогресу, творчою активністю робітничого класу, соціалістичним змаганням на підприємствах Української РСР. Значну питому вагу займали роботи з

партійного керівництва культурним будівництвом, підвищенням добробуту робітників, зміцненням дружби народів. Дисертації присвячувалися також партійному керівництву розвитку промисловості, профспілками, комсомолу, соціалістичному змагання. Притаманна радянському суспільству міфологізована свідомість вимагала створення конструкції, що заміщає схему форсованого переходу до комунізму. Для істориків, які тяжіли до концепції розвиненого соціалізму, це був певний крок вперед, оскільки відкривалися нові можливості з теоретизування та організації емпіричного матеріалу. У той же час слід враховувати одну обставину. Після написання численних дисертаційних робіт у другій половині 1960-х – на початку 1970-х років, присвячених соціально-економічній проблематиці в хронологічних рамках п'ятої, шостої п'ятирічок та семирічки дана тематика втратила свою актуальність.

Лінія на всебічне використання досягнень НТР вимагала обґрунтувань, у тому числі історичних. Невипадково значна частина робіт також присвячується даній проблематиці. НТР, що розгорнулася в 1950-ті рр. в СРСР сприймалася як один з етапів ленінської стратегічної лінії використання досягнень науки і техніки у промисловому розвитку при соціалізмі.

Одним із напрямів досліджень радянської економіки в післявоєнний період стало вивчення ролі та місця науково-технічного прогресу, науково-технічної політики радянського суспільства з другої половини 1950-х рр. У цей час були прийняті партійні документи, в яких проголошувався вступ країни в період науково-технічної революції, ставилося завдання подальшого підйому промисловості та всього народного господарства у зв'язку з проблемами технічного прогресу та покращення організації виробництва. У цій ситуації природно відразу ж виявилася тенденція до вивчення радянськими істориками, економістами, суспільствознавцями цієї проблематики. У роботах другої половини 1950-х – у першій половині 1960-х рр. робилася спроба перегляду існуючої точки зору на науку як на джерело непогрішних істин.

Наука починає розглядатися як різновид соціальної діяльності, спрямованої на прискорення науково-технічного прогресу.

У центрі уваги дослідників перебувала ідея вступу країни в пору нового технічного перевороту, нової технічної революції, яка спирається на досягнення науки та виробництва.

Для 1970-х – 1980-х рр. характерний відхід дослідників від розгляду цієї проблематики в хронологічних рамках п'ятирічок та семирічки та перехід до аналізу більш широкого матеріалу.

Поряд з позитивними моментами дана тенденція означала, по суті, відмову від поглибленого вивчення особливостей прояву науково-технічного прогресу в 1950-ті – першій половині 1960-х рр., що зумовлювалося як значною мірою втратою актуальності даного періоду історії, так і відсутністю у істориків нового фактичного матеріалу, який розкривав би позитивний факт.

У 1960-х – 1980-х рр. вийшла ціла низка досліджень, присвячених ходу науково-технічного прогресу. Насамперед це монографії «Влияние научно-технического прогресса на изменение структуры рабочего класса СССР и совершенствование профессиональной подготовки рабочих» [88], «НТР, рабочий класс, интеллигенция» [89], «Социалистическое соревнование и научно-технический прогресс» [90], «Робітничий клас УРСР і науково-технічний прогрес» [91], «Промышленность и рабочий класс СССР в условиях НТР» [92], «Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1951–1958» [93], «Рабочий класс и индустриальное развитие СССР» [94].

Зміст численних праць дозволив дослідникам перейти до нового етапу – теоретичного узагальнення фактичного матеріалу та створення спеціальних робіт про науково-технічну політику КПРС. У 1970–1980-ті рр. велика увага в дослідженнях із соціально-економічної проблематики зверталася на необхідність впровадження досягнень науково-технічної революції. При цьому особливо наголошувалося, що цей процес не йде стихійно, а потребує постійної уваги та турботи з боку партії та держави. В основі технічного відставання деяких галузей називалися такі причини: 1. Обмеженість

матеріальних і фінансових ресурсів реалізації одночасної і на високому рівні технічної реконструкції підприємств і виробництв. 2. Недоліки планування та недостатнє використання зарубіжного науково-технічного досвіду. 3. Спрямованість зусиль створення машин і механізмів на основних виробничих операціях, тоді як механізація інших ланок технологічного процесу здійснювалася повільно. Одна з основних причин – загалом слабка сприйнятливність радянської економіки без відповідних адміністративних заходів до здобутків НТР – не називалася. Проте вказувалося, що дієвості технічної політики на новому етапі сприяло виділення питань удосконалення технічної бази радянської економіки вперше за всю історію соціалістичного планування у спеціальний розділ державного плану.

В радянській історіографії активно обговорювалися сюжети, присвячені хронологічним рамкам НТР та її сутності. В роботах дослідників в ролі сутності НТР виступали автоматизація виробництва та управління, розвиток кібернетики, використання атомної енергії для проникнення людини в космічний простір, «космізація виробництва».

Історики вважали, що найбільш повно суть НТР проявляється у зміні функцій людини у промисловому виробництві. Чітких критеріїв відбору таких рис не було. Потім дослідники переходять від характеристики сутності НТР шляхом перерахування окремих рис цього процесу до аналізу механізму злиття в єдиний потік революції в науці та техніці, а також до дослідження ролі людини та суспільства загалом у цьому процесі.

Серед дисертаційних досліджень інтерес становлять проєкти Л. Кеменя [95], М. Плюща [96], А. Лихолата [97], в яких автори виходили з того, що НТР вже формує новий етап великого машинного виробництва, який значно відрізняється від нинішнього. Ця констатація видається тим більш важливою, оскільки в роботах попереднього десятиліття ще не було згадки про НТР, не говорилося про науку, появу ЕОМ, про ракетну та космічну техніку, не розглядалося питання про екстенсивний та інтенсивний типи розширеного відтворення.

Однією з перших конкретно-історичних досліджень, характеризуючих процес розгортання НТР у СРСР в 1950-ті рр. стала монографія В. Лельчука та Є. Бейліної «Промышленность и рабочий класс СССР в условиях НТР» [92]. У ній автори розглядали зміни у темпах приросту промислової продукції, продуктивності праці, впровадження нових форм організації та управління науково-технічним прогресом в країні, перші кроки в галузі автоматизації, широке використання атомної енергії та освоєння космосу, зростання загальноосвітньої та спеціальної підготовки робочих кадрів та посилення інтелектуалізації їхньої праці. Вони дійшли висновку, що ці чинники представляли новий етап у розвитку промисловості та робітничого класу, нерозривно пов'язані з початком розгортання НТР.

Надалі історики почали розглядати такі аспекти цієї проблеми, які раніше не знайшли достатнього висвітлення в історіографії як суперечливість розробки науково-технічної політики, складності її реалізації, пов'язані з механізмами, що існували тоді, властивими командно-адміністративній системі управління, особливості проведення регіональної науково-технічної політики, роль Академії наук СРСР у цьому процесі. У вказаних роботах прозвучали твердження про те, що в середині 1950-х – середині 1980-х років економічна політика партії виявилася нездатною кардинально прискорити науково-технічний прогрес, оскільки не містила принципово нових політико-економічних підходів і зводилася до еволюціонування адміністративно-командної системи управління, «очищеної» від найбільш одіозних нашарувань сталінізму.

Радянські історики цього періоду дійшли висновку, що наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х рр. відбувся поворот до перегляду деяких народногосподарських пропорцій, взятий курс на прискорений розвиток найбільш перспективних галузей промисловості, вичерпали себе методи управління промисловістю та будівництвом, система планування та матеріального стимулювання, що склалися в період прискореної індустріалізації. Дослідники постаралися показати, як високий рівень

централізації управління, виправданий в екстремальних історичних умовах, перетворився на командно-адміністративну, бюрократичну машину гальмування ініціативи народу, стагнації науково-технічного та соціального прогресу.

Радянські дослідники зазначили, що не випадково період відлиги збігся з НТР, що розгорнулася у світі. Науково-технічна політика у ці роки стала першою спробою планомірного розгортання НТР за умов соціалізму. Однак в умовах адміністративно-командної системи управління, та ще й з тими елементами волюнтаризму у вищих ешелонах влади, що посилювалися в першій половині 1960-х рр., наука все частіше залишалася незатребуваною, поступаючись у науково-технічній політиці місцем «здоровому глузду», інтуїції, імпровізації.

В історіографії даного періоду склалося уявлення про те, що науково-технічна політика КПРС, яка сформувалася в основному в період індустріалізму і яка не зазнала згодом серйозних коректив, продовжувала орієнтуватися на жорстке державне регулювання економіки, яке здійснювалося командно-бюрократичними методами і в декількох ударних секторах промисловості. Тоді як в епоху науково-технічної революції, що розгорнулася в 1950–1960-ті рр. необхідним було комплексне і збалансоване зростання всіх галузей та сфер економіки. Факторами, що завадили усвідомленню та реалізації цього нового науково-технічного курсу, стали небажання керівництва партії перевести економіку на економічні методи управління, монополізм окремих наукових колективів та вчених у розробці найважливіших напрямів досліджень, недосконалість системи матеріального заохочення науковців.

Наступним одним із ключових напрямів радянської історіографії післявоєнного розвитку промисловості було вивчення проблем генези індустрії та управління економічним розвитком як у рамках створення єдиного народногосподарського комплексу, так і в плані розвитку окремих галузей та регіонів. Для обґрунтування економічних реформ середини 1960-х рр.

необхідно було розкрити низку больових проблем та недоліків у галузі розвитку промисловості. І в першу чергу йшлося про невдачу реформу з реорганізації управління промисловістю у 1950-ті рр. Наростає критика валових показників економічного зростання, які загальмували ефективне використання економічного потенціалу, що є в країні. Історики починають відзначати недоліки в промисловому розвитку країни в роки семирічки, зокрема, розширення виробництва, що намічалось, в окремих галузях не завжди було узгоджено з реальними можливостями, що в свою чергу було наслідком суб'єктивізму і «волютаризму» М. Хрущова.

У літературі, що виходила в першій половині 1980-х рр., кризові ситуації у процесі господарювання та управління були предметом особливої групи досліджень, у яких давалася розгорнута критична оцінка змін у системі управління і окреслювалися певні лінії їх перебудови. У той же час, наприклад, дослідник І. Остапенко називав надмірну централізацію управління галузями та посилення відомчих тенденцій недоліками системи управління промисловістю. Історик заперечив твердження вчених попереднього історіографічного періоду про вичерпаність можливостей галузевої системи управління промисловістю до другої половини 1950-х років. Він звернув увагу на об'єктивну необхідність подолання неправильного підходу з боку міністерств з управління промисловим виробництвом шляхом широкого використання економічних важелів в управлінні, позбавлення промислових підприємств від дріб'язкової опіки.

Автор дійшов висновку, що практика управління промисловістю показала неможливість раціонального галузевого управління з урахуванням лише територіальної організації виробництва. Перехід від галузевого принципу управління до територіального, а також численні перебудови та реорганізації органів управління, що відбувалися наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр., стосувалися організаційних форм управління та планування та не торкалися основної ланки виробництва – підприємства [98, с. 49]. На думку І. Остапенка реформи 1957 та 1965 рр. вилилися в процес

формальних організаційно-структурних та планово-економічних перетворень, які часто не узгоджені між собою і не відповідали дійсним потребам економічного розвитку. Заміна системи територіального управління промисловістю у раднаргоспівській формі системою галузевого управління у міністерській формі не дала очікуваних результатів.

Традиційною для радянського наративу, присвяченого розвитку промисловості у повоєнне двадцятиріччя стала ціла низка напрямів, серед яких одне з провідних місць займав показ допомоги робітників промисловості працівникам сільського господарства. Цьому напрямку присвячені монографії Б. Ковалевського [99], О. Малька [100], П. Снитка [101], М. Шепети [102], І. Шульги [103], дисертації І. Алексеєнка [104], В. Васильєва [105], Б. Ковалевського [106], Л. Кучкіної [107], О. Малька [108], ціла низка статей в науковій періодиці [109–118].

Великого значення радянська ідеологічна машина надавала змалюванню допомоги з боку підприємств УРСР та всього СРСР промисловості західноукраїнського регіону, який останнім був «інкорпорований» до «сім'ї братніх народів» [119–128]. У той же час паралельно активно висвітлювались так звані інтернаціональні зв'язки – участь підприємств УРСР та українського робітництва з промисловими виробництвами інших республік СРСР та країн «соціалістичного табору» [129–136].

Значна увага в досліджуване двадцятиріччя приділялася висвітленню змін в соціальній структурі українського робітництва, кількісним та якісним змінам в соціальній структурі працівників української промисловості [137–166], продовжувався ідеологічний рупор пропаганди стосовно рекламування позаекономічних стимулів праці в промисловості у вигляді «соціалістичного змагання» [167–175], характеризувався розвиток окремих галузей промисловості [176–180] та окремих регіонів [181–183], традиційно в канві ідеології правлячого режиму світ побачила низка нової мемуарної літератури представників українського робітництва [184–193].

Отже, стабілізація внутрішньополітичного курсу, і навіть більш-менш сприятлива соціально-економічна ситуація кінця 1960-х – початку 1970-х рр. сприяла зміцненню та подальшому розвитку науково-організаційної бази історичної науки. Визначальною тенденцією у сфері організації науки у 1960–1980-ті рр. була лінія на створення широкої мережі академічних, навчальних закладів, у рамках яких виникали сектори, відділи, кафедри та інші структурні підрозділи, що займалися дослідженням історії радянського суспільства. Саме тоді було створено нові великі дослідницькі центри, в яких з'являлися й інститути науково-історичного профілю. Активізації досліджень у галузі вітчизняної історії сприяло виділення у 1969 р. зі складу Інституту історії АН СРСР спеціалізованого інституту історії СРСР, у якому сформувався колектив дослідників радянської історії післявоєнного періоду.

Основні дослідні сили були зосереджені в Москві та Ленінграді, в інституті історії АН СРСР, науково-методична лабораторія при ЦК КПРС, провідних вишах. Водночас українські дослідники зуміли розробити низку важливих історичних проблем розвитку України: дослідити особливості реалізації науково-технічної політики, зміни у соціально-економічній структурі, що насамперед стосуються розвитку промисловості. Розширились можливості дослідження соціально-економічних аспектів історичного процесу. Склалася розгалужена організаційна структура науки. З'явилися можливості більш об'єктивних досліджень, критичного розгляду окремих аспектів тематики промисловості. Зусиллями українських істориків були виявлені найважливіші тенденції у розвитку радянського робітничого класу, кількісні та якісні зміни у соціальній структурі по мірі створення індустріального суспільства, що трактувалося тоді у термінах переходу від соціалізму до комунізму. Детально розглянуті проблеми вдосконалення методів соціалістичного господарювання, капітального будівництва та підвищення технічної озброєності промисловості, темпи та пропорції промислового зростання, розвиток електроенергетики, хімічної, паливної

промисловості, машинобудування, металургії, легкої та харчової промисловості.

Відповіддю на запит вищого керівництва із боку історичної та економічної наук стало розширення проблемних досліджень, в яких не просто у традиційному ключі трактувалися партійно-державні рішення та перебіг їх реалізації, а робилися спроби комплексного вивчення соціально-економічних проблем, протиріч, які зустрічалися при реалізації партійної економічної політики. У численних дослідженнях економістів та істориків розглядалися проблеми розвитку основних галузей промисловості, підвищення їх технічної озброєності, організації праці в промисловості, поєднання галузевого та територіального планування, спеціалізації та кооперування у промисловості. Спільно дані роботи доводили правильність здійснюваної соціально-економічної політики, доводили переваги створеної в країні індустріальної економіки, демонстрували конкретні результати її функціонування.

2.4 Наукова література періоду перебудови (1985–1991 рр.)

У другій половині 1980-х рр. історична наука все також продовжувала використовуватися радянською владою як інструмент, що забезпечує зміну політичного курсу. М. Горбачов продемонстрував еволюцію поглядів від «стримано-консервативних оцінок», які прозвучали в доповіді до 40-річчя Перемоги через тезу «помилки були неминучими» (XXVII з'їзд КПРС) – до практики реабілітації жертв сталінізму і до думки про те, що в історичній науці не повинно бути «білих плям».

На XXVII з'їзді КПРС стан суспільних наук було оцінено критично, відзначався їх відрив від життя, недооцінка вченими-суспільствознавцями гостроти назрілих проблем, схоластика та споглядальність у дослідженнях. Перед суспільствознавцями ставилося завдання навчитися здобувати уроки з минулого для сьогоdnішніх і майбутніх справ. За рішенням ЦК партії

розгорнулася робота зі створення «Нарисів історії КПРС», в яких «з науковою чесністю та об'єктивністю, на строго документальній основі має бути відтворена правдива картина життя та боротьби партії». У «Правді», «Комуністі», «Известиях ЦК КПРС», інших виданнях, зокрема у збірниках і монографіях історики прагнули відповісти на багато складних питань історії КПРС, а водночас і країни [1]. Здавалося, з'явилися умови повернення в науку духу творчості, перегляду сухих і нежиттєздатних схем і конструкцій. Однак з'ясувалося, що радянська історична наука виявилася не готовою до такого повороту, коли потрібно було вийти зі знайомого русла і торувати нові шляхи. Невипадково на перший план виходять публіцистичні роботи, у яких з відтінком сенсаційності проголошувалися істини із західної радянології і емігрантської літератури 1950-х – 1970-х рр., що стосувалися подій післясталінського десятиліття.

На думку Р. Девіса до 1985 р. перелічені «органи влади» не виявляли ініціативи, були готові виконати будь-який наказ [2, с. 69]. Р. Девіс не згадує як мінімум один ще досить впливовий та важливий інструмент – партійні органи та організації, до яких входили вчені-історики. Водночас зводити все до сліпого підпорядкування та виконання наказів навряд чи є правомірним. Історична наука не стояла на місці, формулювалися нові ідеї, але існували кордони, вихід за які не допускався. Архівні документи свідчать, що у 1986 р. при обговоренні проєкту постанови ЦК КПРС «Про стан та завдання історичної науки» видатними радянськими істориками О. Нарочницьким, О. Сахаровим вносилися пропозиції про необхідність критичного перегляду висвітлення історії радянського суспільства, особливо періоду 1960-х – 1980-х рр. на основі оцінок XXVII з'їзду КПРС. Зазнавав критики описовий, безконфліктний, безликий метод висвітлення подій, що, на їхню думку, принижувало можливості історичної науки впливати на реалізацію стратегії прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Потенціал реагування історичної науки на зміни, які відбувалися у суспільстві у другій половині 1980-х рр. було обмежено низкою об'єктивних

чинників: зміст радянської історіографічної традиції, яка визначала у всього покоління істориків цілком стійке уявлення про критерії науковості, – наявність внутрішньої самоцензури; орієнтація на дотримання партійних установок та документів як останнього слова в галузі науково-теоретичної думки; багаторічна ізоляція радянських істориків від основних напрямів світової історичної думки XX ст. при відчутті власної переваги; неможливість вільного доступу до історичних архівів та наукової інформації; відсутність культури діалогу та ведення наукової полеміки. У той же час захоплення частини істориків новою актуальною тематикою післясталінського десятиліття означало рух історичної думки, оскільки нове концептуальне осмислення вимагало введення в науковий обіг нових фактів та їх інтерпретації. При цьому рішення про публікацію у березні 1989 р. секретної доповіді М. Хрущова «Про культ особи» дещо запізнилося і не зіграло тієї ролі, на яку розраховували вищі партійні інстанції. Справа була в тому, що на той час ситуація в суспільстві змінилася і пріоритетні позиції набирала ідея відмови від соціалістичного вибору. У цьому конкретно-історичному контексті публікація цього документа об'єктивно сприяла не ідеї зміцнення очищеного від деформацій соціалізму, а навпаки дискредитації самої соціалістичної ідеї та її реального втілення.

Становище стало змінюватися в міру наростання кризи перебудови, як прагнення до очищеного від будь-яких нашарувань і деформацій соціалізму. У середовищі істориків також розгорнулася гостра боротьба, як аргументи в якій використовувався стан справ в історичній науці та переглядалися основоположні принципи та висновки радянської історіографії.

У другій половині 1980-х рр. зароджується процес звільнення історичної науки від жорстких ідеологічних догм та методологічно заданих параметрів. Початком реальних зрушень в історичній науці прийнято вважати 1987 р. На хвилі гласності відкриваються сторінки недавнього минулого. Доходить черга і до періоду 1950-х – 1960-х рр. Політичне керівництво країни надавало великого значення історичному обґрунтуванню концепції перебудови. Аналог

було знайдено у післясталінському десятилітті, яке стало іменуватися першою перебудовою.

1988–1989 рр. позначилися небувалим піднесенням інтересу до історії. Виконуючи політичне замовлення в численних публікаціях післясталінське десятиліття починають протиставляти «застою», що послідував за ним. Увага публіцистів та істориків зосереджується на проблемах політичної історії. З лінією ХХ з'їзду пов'язують можливість побудови гуманного соціалізму. У реформаторській діяльності М. Хрущова вбачають витoki перебудови. Боротьбу «сталіністів» та «антисталіністів» у середині 1950-х рр. розглядають через призму боротьби «реформаторів» та «консерваторів» у роки перебудови. Боротьба, що розгорнулася в роки перебудови між «консерваторами» і «реформаторами», знайшла відображення в історичній науці. Постать М. Хрущова і проведені ним реформи стали об'єктом уваги політиків, публіцистів, істориків. Багато авторів побачили в історії радянського суспільства після смерті Сталіна невдалу спробу повороту, який міг би забезпечити прогрес радянського суспільства, а перебудову – другою спробою такого повороту. Дослідникам пропонувалося звернутися до причин, характеру, факторів, проявів волюнтаризму, суб'єктивізму у практиці «соціалістичного будівництва», еволюції характеру партійного керівництва від політичного до адміністративного, боротьби з культом особистості Сталіна, причин її непослідовності та незавершеності. Тим самим у постановці основних напрямів досліджень вже проглядалися кінцеві результати, з погляду ясності концептуальних підходів на той час.

Будучи у роки перебудови важливим інструментом політики гласності історична публіцистика, а частково і історична наука в руслі нових політико-ідеологічних підходів зайнялися формуванням нової «картини світу» у свідомості сучасників про події недавнього минулого. Цей шквал публікацій, безумовно, впливав на суспільну свідомість.

Важливою віхою стала, проведена у 1990 р. у Москві міжнародна наукова конференція істориків «Росія, СРСР у ХХ столітті», у роботі якої

взяло участь понад 40 зарубіжних учених. Одна з секцій була присвячена обговоренню історії радянського суспільства в 1950-ті – у першій половині 1980-х рр. У звіті про наукову та науково-організаційну діяльність Відділення історії АН СРСР за 1990 р. зверталася увага на важливість цієї події, наголошувалося, що фактично відбувся перший у СРСР конгрес радянологів світу, на якому учасниками виступили в однаковій мірі і радянські і зарубіжні історики. Наступний перебіг подій у галузі вітчизняної історичної науки показав, що сприятливе до нових підходів, концепцій поле вітчизняної історіографії радянського періоду стало швидко заповнюватися конструкціями, центральне місце серед яких мала тоталітарна концепція.

Якщо у 1988–1989 рр. з'явився плюралізм думок, який виявлявся в основному в рамках марксизму і суперечки йшли між прихильниками соціалістичних ідей, то надалі плюралізм вийшов за межі марксистського вчення і з осені 1991 р. переважно обернувся проти нього. Офіційного визнання отримує концепція тоталітаризму, у межах якої повоєнне двадцятиліття сприймається як етап регресії тоталітарного режиму, його переростання в авторитаризм. При аналізі розвитку повоєнної промисловості, окрім констатації явних досягнень, почала приділятися велика увага явищам, які свідчили про початок неминучої кризи соціалістичної моделі командної економіки.

В умовах перебудови, гласності, спроби системного реформування радянської економіки при збереженні партійної надбудови, штовхали радянських істориків до пошуку глибинних причин кризи і пошук приводив їх щоразу в попередні періоди радянської історії. Так, дослідниця І. Радіонова підкреслює, що післявоєнний розвиток промисловості в умовах адміністративної системи характеризувався насамперед появою нових ланок в організаційній структурі управління. Кожна зі структур з метою виправдання свого існування реалізовувала себе у низці функцій: прийняття рішень, творчість нормативних актів, присвоєння доходу, розподіл ресурсів. Здійснення цих функцій тією мірою, якою вони були об'єктивно обумовлені,

призводило до відхилення економічних форм від свого дійсного змісту. Це виявлялося у реалізації відносин власності, розподілу, порядку ціноутворення. В даний період прийшло усвідомлення того, що наявність монополістичних структур, засилля апарату управління стало причиною відсутності нормального ринку, що функціонує, появи всіляких дефіцитів. Такою самою мірою ці структури у повоєнне двадцятиріччя остаточно деформували і суспільні зв'язки, що особливо проявилось у довільних планових завданнях, нормативах розподілу доходів, що створювало обстановку соціальної нестабільності та несправедливості [3, с. 10]. Стало очевидним, що суспільство не могло досягти трудової активності та зростання ефективності виробництва на основі зрівняльності: одноманітності форм господарювання, організації праці та оплати, потреб та способів їх задоволення [3, с. 157].

Однією із найзначніших публікацій другої половини 1980-х рр., присвячених проблемам реорганізації управління промисловістю у 1950-ті рр. стала монографія Ю. Веденєєва, яка є історико-правовим дослідженням реформ державного управління промисловістю СРСР у 1950 – 1980-х рр. [4]. Автор критично трактує як недооцінку, так і переоцінку історичного досвіду раднаргоспів. Ю. Веденєєв вважає, що обидві ці позиції невірні по суті. Реформа управління 1957 р. від початку мала обмежений характер. Вона була суто адміністративною, не вносила якісних змін до економічних умов господарювання, планування, управління виробничою діяльністю промислових підприємств. Весь попередній досвід господарювання та вихідна, офіційно прийнята ідеологія організації управління економікою виключали постановку проблеми поєднання централізованого планового керівництва та економічної самостійності промислових підприємств. Ю. Веденєєв доводить, що фактично мала місце не реформа системи державного управління промисловістю в цілому та її основних інститутів, а формальна, організаційно-структурна перебудова апарату державного управління. У реформу 1957 р. було закладено ідею адміністративної децентралізації – переміщення функцій оперативного керівництва до рівня

спеціально утвореної реалізації управлінської надбудови від імені рад народного господарства.

Ця обставина дозволила автору кваліфікувати цю реформу як переважно адміністративну. Насправді вона звелася до серії формально-структурних реорганізацій. Реформа 1957 р., на думку автора, дозволила виявити прояв організаційної логіки формально-адміністративного підходу до державного управління у сфері господарських відносин. Головна причина кризи системи раднаргоспів полягала у непослідовній політиці проведення адміністративної реформи. Таким чином, доводить Ю. Веденєєв, основне завдання реформи – забезпечення єдності в управлінні промисловістю – фактично так і не була виконана.

Дослідник Р. Білоусов не настільки категорично оцінює цю реформу: історик вважає, що організація виробництва та управління за територіальним принципом мала певні та позитивні сторони: покращилися поділ праці та його кооперація в рамках економічного регіону, швидше почала формуватися виробнича та соціальна інфраструктура, повніше стали використовуватися місцеві ресурси, скоротилися перевезення. У регіонах створені міжгалузеві виробництва з виготовлення заготовок, лиття, інструменту, кріплення, ремонту обладнання. Так, з ініціативи Львівського раднаргоспу, утворено нову форму об'єднання дрібних підприємств одного профілю – фірми, що дозволило підняти технічний рівень виробництва та знизити витрати. Хоча і цей автор все ж погоджується зі згаданими колегами, що раднаргоспи багато в чому нагадували за ознакою організаційної структури управління аналогічні структури початку 1920-х рр. Оскільки умови та завдання господарського будівництва суттєво змінилися, територіальний підхід не міг забезпечити великих масштабів і високих темпів науково-технічної революції, що почалася. В умовах територіальної роздробленості управління було дуже складно проводити технічну політику, підкріплену відповідними капітальними вкладеннями та пов'язану зі спеціалізацією та реконструкцією підприємств. Щоб якісно змінити цю сферу, була потрібна кардинально інша

господарська реформа, що було пов'язано з новим етапом розвитку системи наукового управління економікою [5, с. 288].

Оцінюючи динаміку промислового розвитку у післявоєнні десятиліття, дослідник Д. Черніков акцентував увагу на тому, що для різних етапів розвитку характерні різні співвідношення між екстенсивним та інтенсивним типами розширеного відтворення. У два післявоєнні десятиліття в СРСР здійснювався переважно екстенсивний тип на основі значного залучення в економіку трудових ресурсів, масового нарощування виробничого апарату шляхом будівництва підприємств. Одночасно підвищувалася ефективність громадського виробництва, насамперед систематично зростала продуктивність живої праці. У той самий час на цьому етапі економічного розвитку чітко ще не виявилася тенденція до зниження фондомісткості виробництва та матеріаломісткості продукції. В результаті поліпшення використання живої праці досягалось шляхом додаткових витрат, а ефективність суспільного виробництва зростала повільніше порівняно з кількісним збільшенням факторів виробництва. Дослідник дійшов важливих висновків, згідно з якими забезпечення високих темпів економічного зростання шляхом форсованого нарощування виробничого апарату призвело до величезних масштабів введення в експлуатацію основних фондів та загальмувало процес їхнього вибуття. Це неминуче зумовлювало фондомісткий характер науково-технічного прогресу, у якому продуктивність праці зростала повільніше його фондоозброєння. Д. Черніков вказує, що внаслідок незначних масштабів вибуття основних фондів та заміщення засобів праці більш ефективними фондозберігаючий науково-технічний прогрес, що забезпечує швидке зростання продуктивності праці порівняно з його фондоозброєністю, виявлявся дуже слабо [6, с. 10]. Саме цим радянські історики пояснюватимуть системне уповільнення темпів економічного зростання, що намітилося в 1950-х – на початку 1960-х рр.

Історик Л. Опенкін [7] зробив спробу дослідити історичний досвід політики КПРС у сфері науки та технічного прогресу, показати витоки

зародження механізму гальмування науково-технічного прогресу в умовах складання адміністративно-бюрократичної системи управління, фактори його вкорінення за часів політичного лідерства М. Хрущова та Л. Брежнєва. Автор довів, що у середині 1950-х рр. зроблена спроба прискорення науково-технічного прогресу в економіці, в першу чергу в промисловому розвитку, було досягнуто ряду успіхів, але старі методи вирішення нових завдань не дозволили повністю вирішити цю проблему. Основною причиною такого становища називалося те, що зробивши спробу зруйнувати адміністративно-командну систему управління економікою, що склалася у 1930-ті – 1940-ті рр., партія не змогла запропонувати натомість принципово нову, ефективнішу систему господарювання, засновану на економічних методах. Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. ані система адміністративного керівництва, ані економічні методи господарювання не забезпечували задовільного вирішення завдання широкого використання в промисловості нової техніки та технологій. В результаті відбулося послаблення впливу науково-технічного прогресу на якісні показники розвитку промисловості.

На відміну від дослідників попереднього періоду Л. Опенкін більш об'єктивно спробував розібратися у проблемах вироблення та здійснення науково-технічної політики в хрущовську добу. Він зазначив, що в тій ситуації вирішення багатьох питань розвитку науки залежало в першу чергу від позиції М. Хрущова, який зробив чимало для виведення радянської науки на якісно новий рівень розвитку, але поспішними, непродуманими рішеннями нерідко ускладнював поступальний розвиток наукової думки. У той самий час автор приділив недостатньо уваги з'ясуванню власне ролі М. Хрущова у формуванні науково-технічної політики середини 1950-х – 1960-х рр.

У дослідженнях зазначеного періоду, націлених на розкриття механізму планомірного функціонування радянської промисловості у повоєнне двадцятиріччя, можна виділити дві групи питань. По-перше, співвідношення централізму та самостійності у плановому управлінні, виявлення функцій та завдань центру, функцій та прав підприємств у плануванні. По-друге,

організація та принципи взаємовідносин між центром та підприємствами, способи, методи, важелі централізованого планового впливу на підприємства, розробка системи економічного стимулювання підприємств, що зацікавлює визначені плани, та пов'язане з цим вирішення питань про оцінку результатів їх господарської діяльності, про економічну відповідальність за ці результати. Так, дослідник В. Мау констатує той факт, що в середині 1950-х рр. радянські економісти зосередили увагу насамперед на стимулюванні підприємств до прийняття та виконання напружених планів. Основну причину неузгодженості інтересів вони бачили не в конкретних недоліках того чи іншого показника, а саме у формах планування та економічного стимулювання. В результаті пропозиції, що висувалися ними, стосувалися не зміни окремих показників, а передбачали вироблення та впровадження системи стимулів і санкцій, що забезпечують реальну єдність, односпрямованість економічного планування та стимулювання. Крім того, заходи щодо подолання зайвої централізації в плануванні та управлінні означали в основному зменшення кола продукції при збереженні вельми жорсткої регламентації, по суті справи, всіх інших параметрів господарювання на підприємствах (собівартість, показники по праці, організація постачання та збуту, використання основних виробничих фондів), що не дозволяло збільшувати суспільних потреб у вивченні та використанні у своєму виробництві досягнень науково-технічного прогресу. Історик В. Мау приходить до висновків, що цьому не сприяла і система оцінки та заохочення підприємств, заснована на ступені виконання плану за різними параметрами. Впровадження досягнень науково-технічного прогресу, що потребує постійного оновлення технічної бази виробництва та номенклатури продукції, не може супроводжуватися постійною односпрямованою зміною всіх параметрів господарювання на даному підприємстві [8, с. 100].

Таким чином, радянські історики другої половини 1980-х рр., досліджуючи головне протиріччя розвитку повоєнної промисловості, приходять до висновків, що підприємства не мали достатніх інтересів, прав та засобів, щоб змінювати план, зупиняти випуск застарілих виробів, замінювати

їх на нові, йдучи назустріч споживачам. У такій ситуації виконання «спущених» планів зростання обсягів виробництва не супроводжувалося підвищенням ступеня задоволення конкретних потреб, що, в свою чергу, послаблювало стимули і, отже, знижувало темпи промислового розвитку [9, с. 24].

Вершиною радянської історичної науки стали комплексні ґрунтовні академічні монографії, присвячені історії як республіки в цілому, так і конкретних галузей економіки, які побачили світ в другій половині 1980-х рр. В першу чергу це «Історія Української РСР» у десяти томах [10], «Історія народного господарства» [11; 12], «Історія радянського робітничого класу» [13; 14] та ряд інших монографій з тематики нашого дослідження [15–21]. Дисертаційні дослідження, захищені в цей період, мали вже якіснішу джерельну базу, більш ґрунтовне та глибоке охоплення предмету дослідження на відміну від дисертаційних проєктів попередніх десятиріч [22–26]. Каскад наукової періодики традиційно присвячений партійному, ідеологічному аспектам, соціалістичному змагання робітництва, шляхам його кадрової підготовки, інтернаціональним зв'язкам всередині ССРСР та з країнами соціалістичного табору [27–36].

Отже, в період другої половини 1980-х рр., в епоху демократизації всіх сфер суспільно-політичного, соціально-економічного, культурно-духовного життя, перебудови та гласності, історики прагнули уникнути усталених стереотипів, догматичних, кон'юнктурних нашарувань, дати аналіз соціально-економічним, політико-ідеологічним та іншим проблемам. Поява вищезазначених робіт позначала перехід до нового етапу перебудови в історичній науці, коли акцент робився на виявленні «білих» і «чорних» плям в історії радянського суспільства на основі відмови від догм і стереотипів, що вкорінилися, введення в науковий обіг нових джерел. Головним його змістом став конструктивний пошук нової концепції радянського суспільства через пізнання сутності, соціальної природи державної влади, механізму її

реалізації, можливості альтернативних варіантів розвитку економіки, насамперед – промисловості.

Висновки до розділу 2

Дослідивши процес зародження та перші кроки становлення радянської історіографії промисловості Української РСР необхідно відмітити на рівні з певними позитивними моментами, такими як створення праць одночасно із становленням самого процесу конкретно-історичного дослідження – «по гарячим слідам» або як би зараз сказали в режимі он-лайн, намагання охопити всі існуючі аспекти теми, залучити до створення робіт не лише професійних істориків, але й журналістів, публіцистів, письменників, робітників, останні з яких безпосередньо задіяні у виробничому процесі, радянське історіописання перших повоєнних років увібрало в себе весь той негатив пізньосталінської тоталітарної диктатури, на послаблення якої так сподівалися прості люди, які тільки вчора перемогли нацизм. Гіперболізація і без того культу особи Сталіна у перше повоєнне десятиліття вийшла на максимально можливий рівень, коли не лише перемога у війні напряду пов'язувалася з іменем «батька народів», але й стратегічне планування та специфіка повоєнної відбудови та подальшого промислового розвитку, створення нових галузей виробництва, механізація та автоматизація всіх промислових процесів теж зводилася до «геніального передбачення» особисто Сталіна.

За таких умов, головною метою усіх праць, не дивлячись на те, чи це наукова стаття, брошура, монографія, розвідка, ставилося не стільки об'єктивне розкриття завдань, скільки змалювання внеску Сталіна, його оточення та партійно-бюрократичної номенклатури в процес відбудови та подальшого промислового розвитку. Пронизані культом особи, ці праці неправдиво відтворювали внесок робітників, інженерно-технічних кадрів, цілих науково-дослідних інститутів неправомірно приписуючи наприклад

вдалі інженерні рішення напряму «батьку народів». Окрім цього, низький професіоналізм і подекуди хибність обрання стратегічних напрямків розвитку цілих галузей ставало зрозумілим не відразу. Так, красномовним підтвердженням цього стало приділення надвеликою уваги побудові гідроелектростанцій, що було підхоплено історико-партійною та публіцистичною літературою, що, у свою чергу, викликало значне перебільшення ролі Південно-Українського, Північно-Кримського каналів та в цілому гідроенергетиці, у той же час недооцінюючи велике значення теплових електростанцій, у тих місцевостях, де варто було будувати саме їх. Даний непрофесіоналізм призведе у подальшому до економічних втрат та розуміння необхідності створення єдиної енергетичної системи Української РСР із поєднанням гідро- та теплоелектростанцій.

До недоліків та прорахунків радянського історіописання перших повоєнних років також слід віднести приділення дуже незначної уваги матеріально-побутовому становищу робітників, підвищенню їх освітнього, професійного, культурного рівня, майже відсутність праць, присвячених відбудові легкої, харчової, місцевої промисловості.

Хрущовська відлига за всієї її короткочасності створила сприятливі умови для істориків. Однак перманентна залежність історичної науки від радянської концепції суспільного розвитку все одно не дозволила науковцям вийти за рамки партійної доктрини. На наш погляд, слід враховувати, що дані деформації були певною мірою неминучими, але в той же час залишали місце для накопичення справжніх наукових знань про радянську епоху. До того ж професійний корпус істориків, який працював тоді над проблемами історії радянського суспільства та історії партії, не тільки внаслідок ідеологічного диктату згори, але також через свою методологічну підготовку, світоглядну позицію, партійність, інформаційне середовище навряд чи був спроможний на генерування принципово інших, відмінних від встановлених радянською владою підходів.

У той самий час в досліджуваний історіографічний період склалася основа організаційного «каркасу» історичної науки, що дозволяла широким фронтом вести дослідження новітньої вітчизняної історії і тематика промислового розвитку стала однією з ключових та домінуючих. Основу цього «каркасу» склали відповідні структурні підрозділи в АН СРСР та АН УРСР, кафедри історії радянського суспільства та історії КПСР в провідних закладах вищої освіти, конференції з актуальних проблем «комуністичного будівництва» та розвитку промисловості і становища робітництва, що проводилися на базі провідних наукових та навчальних закладів країни.

В другій половині 1960-х – у першій половині 1980-х рр. розширилися рамки досліджень, виділилися та сформувалися основні напрямки. Один із них стосувався проблем партійного керівництва різними галузями економіки як в загальносоюзному, так і в регіональному аспекті, висвітлювалися конкретні форми і методи партійного керівництва промисловістю. Дослідники тенденційно аргументували тезу про зростання керівної та спрямовуючої ролі партії, висвітлювали основні напрями економічної політики, перебіг її реалізації. Наукову цінність представляв здійснений аналіз форм та методів партійного керівництва економікою в галузі промисловості. У той же час був відсутній серйозний критичний підхід до проблематики, що вивчалася, що пояснювалося як політичною доктриною, в рамках якої творили історики, так і обмеженою джерельною базою. Створено новий напрямок наукових досліджень: вивчення історії єдиного промислового комплексу СРСР та його складових частин. Послідовно проводилася думка про динамічний розвиток радянської промисловості Української РСР у післявоєнний період. Оцінюючи результати змін у галузі промисловості у 1950-ті – на початку 1960-х рр., автори методологічно ґрунтувалися на партійних рішеннях, прийнятих після усунення М. Хрущова. Глибинна наступність радянської промислової політики та методи її реалізації ґрунтувалися на ідеї високої ефективності планового управління економікою країни. Розглядалися проблеми розвитку промисловості, транспорту, зв'язку, зміни у паливно-енергетичній базі,

підбивалися підсумки, що включали як позитивні, так і негативні моменти, властиві радянській індустрії до середини 1960-х рр. Широко використовувався матеріал державних та партійних архівів, дані конкретно-соціологічних досліджень, наукова періодика.

Спроби неупередженого аналізу повоєнного розвитку української промисловості у другій половині 1980-х рр. ставали більш системними, вчені почали вказувати на глибинні проблеми та прорахунки, аргументуючи це досить серйозною доказовою базою. Хоча необхідність залишатися в радянській ідеологічній пропагандистській парадигмі не давала можливості для максимально об'єктивного аналізу. Тільки падіння радянської держави та якісно нова, насамперед суспільно-політична обстановка та нові умови наукової роботи дали можливість розпочати зовсім інший, уже суверенне, незалежне вітчизняне історіописання української промисловості повоєнного двадцятиріччя.

Зміст означеного розділу висвітлено в таких публікаціях автора: [72; 73; 78].

РОЗДІЛ 3

ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

3.1 Промисловість УРСР (1946–1965 рр.) в оцінці західної радянології

Окремим, вкрай важливим наративом історіографічних джерел є пласт робіт представників західної науки: в першу чергу істориків, економістів, соціологів, політологів США, Великої Британії та інших країн умовного Заходу.

В нашому дисертаційному дослідженні зосереджується увага на найбільш вагомих та ключових позиціях, концептуальних підходах зарубіжних дослідників радянської промисловості повоєнного двадцятиріччя. У дисертації найбільша увага приділена працям провідних фахівців, представників, перш за все, британської та американської історіографії, чиї наукові, методологічні позиції як правило визначали основний зміст відповідної літератури та слугували певним як науковим, так і свого роду ідеологічним орієнтиром.

Перш ніж приступити до характеристики основних історіографічних джерел, якими є роботи провідних західних дослідників, необхідно хоча б загально вказати на те, як розвивалася західна радянологія в цілому, які були внутрішньонаукові, об'єктивні і навпаки, позанаукові, суб'єктивні мотиви вивчення історії радянської держави.

Офіційне визнання Сполученими Штатами Радянського Союзу в 1933 р. спонукало виведення досліджень з історії СРСР на рівень державного завдання. Розвиток співробітництва двох держав під час «великої депресії» у всіх сферах, особливо в галузі важкої промисловості, металургії та машинобудування, спонукало до необхідності підготовки великої кількості фахівців, знання російської мови, менталітету та – хоча б в загальних рисах –

історичного розвитку країни Рад. Американський політиком потребував аналітичного матеріалу про перебудову, що відбувалася в Радянському Союзі. Втім західні вчені виявилися не готовими до оцінки стрімких змін у житті СРСР 1930-х років. І цей інформаційний пролом спочатку заповнили журналісти і публіцисти. Тобто можна констатувати, що ненаукова, за своєю суттю, публіцистична радянологія починалася з плюралізму думок і концепцій. У довоєнний період інтерес до радянської держави серед американських вчених стримувався не лише труднощами мовного бар'єру і відсутністю джерел, а й тим, що в американському науковому світі загалом панувала думка, що радянська держава не може бути предметом об'єктивного дослідження та викладання. Дуже багато щодо СРСР змінила Друга світова війна. Опинившись «по один бік барикад» в антигітлерівській коаліції, американському уряду, збройним силам, спецслужбам знадобилися сотні фахівців та експертів з Радянського Союзу для координації сил та співпраці у всіх сферах. Однак таких фахівців виявилось дуже мало. А підготувати велику кількість потрібно було у максимально короткі терміни. До того ж, умови війни вимагали великої кількості перекладачів і, відповідно, різкого розширення вивчення багатьох іноземних мов. Однією із перших у списку значилася російська. З січня 1942 р. запроваджено надінтенсивний курс вивчення російської мови. Але вивчати і зрозуміти просто одну мову без ознайомлення хоча б на базисному рівні з культурою, традиціями та звичаями, історією країни було неможливо.

Для вирішення цієї задачі за фінансової підтримки фонду Рокфеллера заснована Російська програма (Russian Area Program), а за нею і перший у США науково-дослідний центр вивчення СРСР – Російський інститут Колумбійського університету (Нью-Йорк). З жовтня 1943 р. професор Геройд Робінсон протягом 18 місяців вів переговори з фондом Рокфеллера про можливість фінансування такого інституту, доводячи його необхідність для Америки. На початку 1945 р. фонд погодився на п'ятирічний грант. Робота

інституту розпочалася з вересня 1946 р., спочатку під керівництвом професора Робінсона, а з січня 1951 р. – професора Філіпа Мослі.

Приклад Колумбійського університету наслідував Стенфорд (Каліфорнія), який створив аналогічний інститут у 1946 р. У 1956 р. створено його вашингтонське відділення. А через два роки у 1948 р. заснований Російський дослідницький центр у Гарвардському університеті, який в подальшому мав найбільший вплив на формування концептуальних підходів в американській радянології.

Ці вище перелічені наукові центри з вивчення радянської історії, економіки та СРСР загалом насамперед стали геополітичним результатом Другої світової війни, як і загалом вся американська радянологія. Бертіл Нугрен, дослідник історії радянології в США, вказує на три причини військової природи зародження і розвитку даного наукового напрямку саме в зазначений період: «...вона з'явилася з участі самих Сполучених Штатів у другій світовій війні і особливо з діяльності розвідслужб, з усвідомлення США нової для себе ролі світового лідера і з потреб американських спецслужб у різнобічній інформації про свого колишнього союзника, який став відразу ж після війни основним противником» [1, с. 45].

Таким чином, можна констатувати, що початок системного вивчення радянської історії та сучасності покладено в період Другої світової війни та ще активніше продовжилося після її закінчення. Однак вивчення колишнього союзника з антигітлерівської коаліції почалося як вивчення екзистенційного ворога та суперника. І якщо Друга світова війна по суті заснувала радянологію як науку, то епоха Холодної війни, що прийшла їй на зміну, визначила методологію та напрямки радянологічних досліджень у США.

Знаковим і нажаль вкрай деформуючим з точки зору впливу на радянологію стало таке явище американської повоєнної історії як «маккартизм», яке отримало свою назву на честь сенатора-республіканця Джона Маккарті, виступ якого 9 лютого 1950 р. в жіночому республіканському клубі Вілінг в Західній Вірджинії поклав початок небачній

до цього в американській історії політиці нетерпимості до своїх політичних конкурентів. Подібний наступ на самі основи політичного плюралізму призвів до того, що під санкції можна було потрапити, будучи лише підозрюваним у симпатіях до комуністичної доктрини або до СРСР. Само собою за таких умов, представники американської радянології автоматично потрапляли в таку «зону ризику» і могли бути звинуваченими, будучи абсолютно лояльними до уряду США.

За підрахунками вже сучасних американських істориків, за всі роки вказаної політики маккартизму з держустанов США звільнено понад 10 тисяч осіб [2, с. 154]. Основний удар припав на комуністичну партію США, яка змушена була піти у підпілля і більше вже ніколи після цього не оговталася. Початок широкої антикомуністичної кампанії поклав у своїй промові в Сенаті 26 березня 1947 р. директор ФБР Едгар Гувер, який визначив компартію як «п'яту колону», яка «організована набагато краще, ніж нацисти» [2, с. 119] та метою якої є повалення американського уряду. Засоби масової інформації заповнилися статтями кореспондентів, заявами державних діячів, що проєктували радянські жахи 1930-х на повоєнну Америку, лякали пересічного американця силою Радянського Союзу і крихкістю та вразливістю американської демократії. Не меншим був і опосередкований вплив чисток. «Звільнені за мотивами неблагонадійності, як вороги американської демократії, ці люди втрачали колег і друзів. Побачивши людину з «чорного списку», знайомі переходили на інший бік вулиці, щоб уникнути вітання з ним. Ворожість автоматично переходила на членів їхніх сімей. Страждали рідні та близькі. У будинках «червоних» били камінням вікна, кидали динаміт. За своєю суттю це була справжня практика «соціального остракізму» у високорозвиненій країні в середині XX століття» [2, с. 199].

Атмосферу, що склалася внаслідок цього у США, дослідник А. Майєр назвав «не інакше, як національна істерія» [3, с. 129]. Кожен, хто брався за вивчення Радянського Союзу чи марксизму, відразу потрапляв під підозру в нелояльності. І не лише з боку влади, а й студентів [3, с. 129].

Як зазначає дослідник Д. Нефьодов, основні «чистки» у закладах вищої освіти США пройшли в 1952–1954 рр., у результаті чого звільнено понад 100 професорів, ще більш ніж 200 звільнені за результатами розслідувань ФБР. «Загалом близько 600 професорів і викладачів втратили роботу та були вимушені шукати нове місце роботи, емігрувати в Канаду, Великобританію, Францію. Ментальний результат відповідних подій – нагнітання атмосфери навколо «Холодної» війни, антирадянський і антикомуністичний психоз – мав дуже негативний вплив на всю американську науку і, в першу чергу, на радянологію, що зароджувалася в цей період [4, с. 238].

На жаль, подібна практика вела вчених до самоцензури, до певних стереотипів у мисленні, до прагнення виробити особливі категорії, моделі та методи вивчення Радянського Союзу, відокремивши тим самим радянологію від інших наук. Ця істерія визначила світосприйняття і картину світу для цілого покоління американців і наклала свій негативний слід на події періоду Холодної війни та її ідеологічних «бійців» – насамперед істориків, соціологів і політологів.

Подібна обстановка антикомуністичного та антирадянського психозу кінця 1940-х – першої половини 1950-х рр. не могла не накласти свого негативного відбитка на формування усієї американської науки та радянології, зокрема.

Холодна війна вторглася в радянологію як політично, так і інтелектуально. Вона визначила розвиток наукових установ у напрямі, коли можна використовувати науку насамперед у політичних інтересах США, ніж чисто академічних.

З самого початку встановилося, за образним зауваженням Стівена Коена, «планове співробітництво» між фондами Рокфеллера і Карнегі та університетською професурою в розумінні того, що важливість цих досліджень релевантна питанням національної політики. У такому політичному, вкрай заангажованому напрямі і почала розвиватися американська радянологія. Вказані фонди фінансували дослідження на

мільйони доларів. Федеральний уряд, у тому числі і ЦРУ (приклад Гарвардського проекту інтерв'ювання близько трьох тисяч радянських політичних емігрантів), також надав максимально можливу фінансову підтримку. Геополітична обстановка та спонсори вимагали досліджень із заздалегідь заданою метою, що докорінно виключало відповідність головному принципу науки – принципу об'єктивності та, власне, науковості. В результаті академічні дослідження Радянського Союзу з моменту свого повоєнного зародження не могли не стати вкрай політизованими, як і сама професія радянолога.

Перед західними вченими було поставлено конкретне завдання – показати переваги вільного демократичного світу на противагу тоталітарному комуністичному ладу в СРСР. І слід визнати, що перше покоління радянологів із нею успішно впоралося. Було вироблено концепцію так званої тоталітарної моделі у вивченні СРСР, в яку «не допускали прорадянські налаштованих дослідників» [6, с. 121], і на основі саме цієї методології було проведено перші наукові дослідження та видано перші роботи з історії, соціології, політики, ідеології, економіки Радянського Союзу.

Водночас була сформована мережа як наукових, так і навчальних закладів, у яких розпочався процес цілеспрямованої підготовки майбутніх фахівців із історії Радянського Союзу. Цього вимагала «велика політика», геополітичні обставини, що змінилися після Другої світової війни, гостра потреба в наукових знаннях з СРСР, фахівців для державної служби, бізнесу, журналістики, викладання. Цьому не зміг завадити навіть маккартизм.

Підготовку фахівців почали проводити цілеспрямовано та методично. З майже 300 студентів та аспірантів чотирьох університетів (Колумбійський, Гарвардський, Індіанський, Вашингтонський) 84 навчалися для подальшої викладацької роботи, 53 – для наукової, 50 – для урядових досліджень, 112 – для роботи в урядових установах [7, с. 61]. Поглиблювався змістовний компонент навчальних курсів. Приходило розуміння того, що майбутній радянолог повинен не тільки освоїти фактичний матеріал за своєю

дисципліною, а й отримати комплексні знання про історію СРСР, культуру та звичаї народів, що населяли Радянський Союз, їх національні особливості, ідеологію і, звичайно ж, історію.

Пропонувалося критично переосмислити пояснення науковою об'єктивністю і відсутністю упередженості у підходах та оцінках ту ситуацію, за якої більшість самих викладачів університетських програм з історії СРСР ніколи не були в цій країні, не знали її мови, не мали знання про її дореволюційну історію та функціонування інститутів влади. Дуже проблематичним на початковому етапі розвитку радянології виявилось питання з навчальною та науковою літературою, комплектуванням відповідних бібліотечних фондів. Його вирішенню сприяли вже згадуваний перший проєкт перекладів, організований в 1943 р. Американською радою наукових товариств, що дав більше сорока репринтних і перекладних наукових робіт про Радянський Союз, а також засновані в роки Другої світової війни періодичні видання «Review» та «The American Slavic and East European Review». До цієї роботи активно підключилися фонд Форда та Державний департамент. Відділ Державного департаменту бібліотек періодично публікував бібліографію всіх найбільш визначних матеріалів про Радянський Союз, доступних англійською мовою, а відділ розвідувальних досліджень готував роботи з різних аспектів життя в СРСР на основі інтерв'ю з колишніми радянськими громадянами. Доступними для американських радянологів ставали й монографії колишніх радянських вчених, що видавалися мюнхенським Інститутом вивчення історії та установ СРСР.

Поразка фашистської Італії, Японії та нацистської Німеччини у другій світовій війні поставила крапку в історії цих двох антилюдських, тоталітарних режимів. Водночас Радянський Союз не тільки залишився на міжнародній арені, але й значно зміцнив свої позиції. Але оскільки СРСР був зарахований до однієї з Італією та Німеччиною, протилежної західним демократіям групи для наукових досліджень, то ідеологія та методологія тоталітарного спрямування сфокусувалася переважно на вивченні Радянського Союзу.

Американська радянологія у свій перший період становлення формувалася саме як тоталітарна радянологія. Далі до майбутньої схеми тоталітарної школи додався пункт про ленінські джерела сталінізму як прояви тоталітаризму. До рівності фашизм – націонал-соціалізм – сталінізм додалася рівність ленінізм – сталінізм – тоталітаризм.

Вже наприкінці 1940-х – початку 1950-х рр. паралелі між сталінізмом та фашизмом знову активно використовуються в рамках теорії «тоталітарних режимів». Класичне визначення тоталітаризму дано у книзі З. Бжезинського та К. Фрідріха «Тоталітарна диктатура та автократія», вперше опублікованій 1956 р., а обґрунтування тоталітарності радянського режиму з історичної точки зору – у книзі професора М. Фейнсода «Як керують Росією» (перше видання – 1953 р.). М. Фейнгод, зокрема, порівнюючи СРСР і нацистську Німеччину зазначав, що вибори у Радянському Союзі, «як і плебісцити при Наполеоні та Гітлері», покликані продемонструвати, що «радянський народ і режим становлять єдине ціле» [8, с. 78]. Подібним чином оцінювали природу радянського режиму А. Улам, Ф. Боркенау, Б. Вольф, Р. Деніелс та інші радянологи тоталітарної школи.

В умовах розгортання «Холодної війни», до слів та робіт радянологів прислухалися на найвищому рівні державного управління. Насамперед це стосувалося питань зовнішньої політики. Так у 1960 р. Гарвардський центр з міжнародних відносин під керівництвом Роберта Бові, у минулому керівника групи планування політики Державного департаменту, у складі Збігнева Бжезинського, Вільяма Еліота, Раперта Емерсона, Мерла Фейнсода, Карла Фрідріха, Бенджаміна Шварца, Стенлі Хофмана та деяких інших підготував для сенатської комісії з міжнародних зв'язків 82-сторінкову доповідь «Ідеологія та міжнародні справи». Рекомендації радянологів зводилися до необхідності розширювати «людський обмін» з країнами «комуністичного табору», що мало «підштовхнути еволюцію радянської системи зсередини». Але для цього потрібні були інтенсивні контакти не на рівні простих

радянських людей, а з «інтелектуалами та політиками середньої та вищої ланки», щоб вплинути «насамперед на їхні ідеологічні установки» [9, с. 2].

Вперше радянологів як експертів для вироблення політики стали використовувати президенти США Вільсон і Рузвельт. Це особливо посилювалося у роки Другої світової війни і стало певною традицією у післявоєнні десятиліття. Сферою практичного застосування знань про Радянський Союз для радянологів ставали блискучі політичні кар'єри у вигляді високих посад у державних органах – насамперед консулів та дипломатів, включаючи американське посольство у Москві.

Американська радянологія, взявши на озброєння поняття «тоталітаризм», так і не виробила чіткого трактування його змісту. Звідси така багатовекторність у створенні різних поєднань з урахуванням невизначеної термінології: тоталітарний синдром, тоталітарна модель, теорія тоталітаризму, логіка тоталітаризму та інші. І всі вони з різним змістом.

З цієї причини – тому, що так і не було вироблено загального методологічного підходу до «тоталітаризму», навіть до 1960-х рр. не було досягнуто консенсусу в характеристиці радянського суспільства.

Радянський лад розвивався і на зміну сталінському тоталітаризму прийшов хрущовський авторитаризм. Називаючи складові тоталітарної системи, що склалася в американській радянології «карикатурою», оскільки жодне суспільство точно підігнати під ці жорсткі рамки неможливо, Альфред Мейер прийшов до висновків наприкінці 1960-х рр.: «Я приєднуюся до критиків тоталітарної концепції» [3, с. 130]. Для нього радянське суспільство було не тоталітарним, а лише бюрократичним, тобто можна констатувати, що даний радянолог розгледів всі метаморфози змін, які відбувалися після смерті Сталіна у всіх сферах життя радянського суспільства і держави.

Загалом концепція післявоєнної американської радянології визначалася не стільки істориками, як політологами. Останні були дуже тісно пов'язані із прикладною політикою. Як фахівці з Радянського Союзу їх намагалися активно залучити до безпосередньої політики чи щонайменше залучити до

вироблення політики щодо СРСР. І в таких геополітичних умовах історикам та політологам було надзвичайно важко залишитись політично нейтральними у своїх наукових дослідженнях. Отже, радянологія 1950–1960-х рр. виявилася заручницею політики, а самі радянологи – її «тіньовими політиками».

Основною причиною такої надмірної політизації науки стало те, що в США в цілому для радянологів існував на той час своєрідний «політичний ринок», а сама сфера радянських досліджень визначалася як «ідеологічна», в якій на той момент панувала тоталітарна концепція історії СРСР.

Вихідною точкою початку дослідження тоталітаризму як методології науки стало фундаментальне дослідження Фредеріка Флерона «Вивчення комунізму та суспільні науки», опубліковане в 1967 р. Визначивши методологію як «філософію науки або логіку дослідження: правила, відповідно до яких проводиться дослідження» [10, с. 197], автор показав, що саме цього й не було вироблено радянологами тоталітарної школи, і тому кожен із них йшов своїм власним шляхом, а над усіма ними тяжіла лише «логіка тоталітаризму».

Відсутність міцної методологічної основи різко виявилася відразу після смерті Сталіна, коли на тлі перших, вкрай обмежених і строго дозованих, але в той же час все-таки демократичних перетворень радянологія стала наповнюватися новою термінологією: неофеодалізм, державний авторитаризм, збанкрутілий тоталітаризм, інституційний плюралізм, екстремальний комуністичний консерватизм, російський національний більшовизм [12, с. 108].

Центральним питанням у суперечках перших критиків тоталітарної радянології зі своїми колегами стало їхнє неприйняття трактування попередниками природи сталінізму як безпосереднього породження та продовження ленінізму та більшовизму. Критики тоталітарної концепції з-поміж американських радянологів, насамперед Роберт Такер і Стівен Коен, пояснювали це не стільки об'єктивними, скільки суб'єктивними чинниками. «Що зробило тенденцію історичної реальністю – то це не характер СРСР і не

природа більшовизму, – писав професор Такер в 1963 р., – то була природа Сталіна. Його особистість стала найбільш важливим фактором, який визначив історію сталінського періоду» [13, с. 47].

Професор Ноув виводив сталінізм із «нового покоління практичних партійних секретарів», які не тільки «служили Сталіну», але також і «створили його» [14, с. 301]. У питанні вивчення сталінізму він виробив як би власну методологічну концепцію, що укладається в дві нерівності: пояснювати – не означає виправдовувати, і необхідність не є неминучість. Причому перше, спроба пояснити – це не спроба виправдати – стала основною відмінністю британської радянології від американської, де між цими двома поняттями нерідко ставився знак рівності внаслідок її надмірної політизації.

Відсутність єдності в американській радянології показали вже 1960–1970-ті роки. Представники першого покоління американської радянології висловлювали сумнів у дослідницьких здібностях своїх молодих колег, за якими незабаром закріпиться поняття «ревізіоністи» та які стануть їх науковими опонентами.

У західній радянології ревізіонізм як методологічна платформа почав складатися паралельно із затвердженням у ній позицій саме історичної науки та самих принципів науковості, які відвойовували собі гідне місце у боротьбі з політологією, що панувала у радянології з перших повоєнних років. Починаючи з 1970-х років молоде покоління професійних істориків звернулося до методології своєї дисципліни для того, щоб досліджувати СРСР з наукової точки зору, без політичних надбудов. Спільність підходів до радянської історії об'єднала професійних істориків Шейлу Фіцпатрік, Роберта Маннінга, Арча Гетті, Габора Ріттерспорна, Роберта Серстона, Девіда Хоффмана, Хіроакі Куромія, Вільяма Чейза, Ліні Віолу, Пітера Соломона та інших. Поступово склалася ціла школа істориків, чиє ставлення до Радянського Союзу було набагато симпатизуючим, ніж їхніх попередників.

Ревізіоністи 1980-х рр., як і їхні попередники так званого «в'єтнамського покоління», заперечували основний постулат, сформований радянологами

періоду «Холодної війни» – про тоталітарний характер радянського суспільства. Але одночасно вони були набагато радикальнішими, ніж їхні попередники. І не лише в самій критиці тоталітаризму, а й у висуненні нових, на перший погляд, здавалося б, абсолютно неприйнятних підходів. Їхні роботи помітно, як вважає Роберта Маннінг, відрізняються від робіт «першого покоління ревізіоністів» (Коен, Левін, Такер), тому що останні стали займатися радянськими дослідженнями в той час, коли тоталітарна модель «панувала незаперечно» на десятиліття вперед поставивши всі питання, запропонувавши методи [15, с. 407].

Безсумнівною заслугою радянологів першого покоління було те, що вони «ретельно описали» тоталітаризм. Але за цим не було іншого, більш важливого, – пояснення. Тоталітаризм, будучи всебічно описаний, виявився «погано пояснений». Що справедливо навіть щодо таких корифеїв тоталітарної школи, як Фрідріх і Бжезинський, які наголошували в описі режимів на їхньому «простому ідеологічному фанатизмі». Але недоліки і навіть глибинні прорахунки тоталітарної американської радянології, на які вказують ревізіоністи, зовсім не означають того, що тоталітарна модель програла у боротьбі з ревізіонізмом. У зіткненні з тоталітарною школою ревізіоністи програли чи принаймні не виграли. Але це не виключає їхнього позитивного впливу всю американську радянологію у частині вироблення нових методологічних підходів і звернення переважно до соціальної історії, тоді як їхні попередники концентрували свою увагу лише на політиці та ідеології.

Таким чином, становлення радянології як науки відбувалося в умовах крайнього загострення відносин між СРСР і США, розгулу антикомунізму на Заході, Холодної війни. Це, безумовно, позначилося максимально на характері тодішньої радянології, надавши їй яскраво виражену антикомуністичну спрямованість. Проте цей період, за визнанням самих радянологів, був найкращим, відзначеним максимальним її фінансуванням, як з урядових, так і

приватних фондів, заснуванням найбільших радянологічних центрів, наукових періодичних видань, підготовкою десятків та сотень фахівців-радянологів.

Можна з усією впевненістю констатувати той факт, що до середини 1950-х рр. радянологія як наука сформувалася. Вона вже мала мережу академічних закладів, у яких готувалися майбутні наукові та викладацькі кадри, спеціалісти для урядових установ, де студентам пропонувалися різні навчальні курси з історії СРСР, економіки, політики, культури, мови. Радянологія мала достатню фінансову підтримку як із боку федеральної влади, так і приватних фондів. Визначились стратегічні напрями досліджень, системно сформувалася методологія науки, зміцнювалась матеріально-технічна база, розширювалися бібліотечні фонди першоджерел, розвивалася власна видавнича діяльність, створювалася мережа періодичних наукових видань. З відходом у минуле політики маккартизму зі сфери радянології йшов і страх як у викладачів, так і у студентів.

Оцінюючи наукову літературу про історію економічного розвитку СРСР, політику радянського керівництва воєнних та перших повоєнних років, слід зазначити взаємовплив радянської та зарубіжної історіографії. Так само як і радянські історики, західні автори об'єктивно вказують на грандіозні здобутки Радянського Союзу у відновленні повоєнної економіки, і насамперед промисловості. Як очевидний і стратегічно важливий успіх оцінювалося у західній історіографії дуже швидке відродження промисловості практично «з нуля». У перший рік мирного відновлення промисловості, як вважає Дж. Кіп, воно здійснювалося повільними темпами – раптове завершення програми ленд-лізу та нестача кваліфікованої робочої сили породжували проблеми. Однак, починаючи з 1946 р. прогресуючий процес відновлення вражаюче прискорився, дослідник констатує досягнення значних успіхів [16, с. 22].

Ряд зарубіжних дослідників позитивно оцінюють той факт, що війна, поряд з централізацією управління, не лише не обмежила використання інших нецентралізованих форм, а й надала більш широкі можливості для прояву ініціативи як сміливим, компетентним воєначальникам на фронті, так і

господарським, ефективним менеджерам у тилу в промисловості. Збільшена в роки війни ступінь централізації економіки та мілітаризації робочої сили поступово послаблювалася, вважає Дж. Міллар [17, с. 287]. Вчені акцентують увагу на цьому досвіді, який міг бути використаний у післявоєнний період. Водночас, так само, як і в радянській історіографії, у західній літературі традиційно наголошувалося на наступності воєнної та післявоєнної економічної політики.

У зарубіжній історіографії перше повоєнне десятиліття 1946–1953 рр. зазвичай сприймається як єдине ціле і такий підхід не позбавлений підстав, оскільки типологія промислового розвитку та економічної політики, а також їх найбільш характерні прояви у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. у багатьох аспектах не змінювалися. Закінчення процесу відновлення зруйнованої війною економіки дало можливість розпочати вирішення нових завдань, проте вони теж повністю вписувалися в традиційну логіку сталінської командної системи. Політичний режим, методи контролю держави над суспільством та економічної мобілізації мас, способи вирішення найважливіших господарських проблем, пріоритети у структурній політиці залишалися на початку 1950-х рр. практично такими ж, як і в 1946–1950 рр. У поданні багатьох зарубіжних авторів (Дж. Міллар, Ш. Фітцпатрік, Дж. Хаф, Т. Данмор, А. Ноув, Н. Верт, Дж. Хоскінгс) останні роки життя Сталіна стали уособленням консерватизму в економічній політиці, періодом, коли основні риси сталінської адміністративно-командної системи знайшли своє класичне вираження.

Описуючи радянську економічну політику післявоєнного періоду, західні дослідники традиційно наголошують на домінуванні насильства та примусу. Командні засади в управлінні радянською економікою, констатує Т. Данмор, були виражені найяскравіше якраз у перше повоєнне десятиліття. [18, с. 97]. Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. зберігалася впевненість, що система планування, що тільки склалася, найкращим чином виражає суспільні інтереси і здатна вирішувати стратегічні завдання. Це не могло не

позначитися на виробництві. Адміністративно-командна система, яка спочатку вважалася придатною лише для надзвичайних воєнних умов, стала нормою. В економічному плані надцентралізація під час війни була першою та необхідною умовою концентрації всіх сил та засобів країни для досягнення перемоги. Проте збереження подібної системи й у повоєнні роки явно не відповідало цілям подальшого розвитку економіки, особливо негативно позначалося на розвитку сільського господарства, галузях легкої та харчової промисловості, всієї системи сервісу та послуг [18, с. 99].

Однією з найважливіших тез західної історіографії є твердження про наступність довоєнної та післявоєнної економічної політики. У період відновлення, впливу «Холодної війни» та гонки озброєння, вказує А. Ноув, економічна політика та організація промислового виробництва залишилися у передвоєнному стані. У Радянському Союзі, зазначає дослідник, економічний розвиток спирався на модель індустріалізації, що ґрунтувалася на принципах так званого накопичення, яке застосовувалося Сталіним починаючи з 1929 р. Система централізованого авторитарного планування, і навіть повна відсутність зацікавленості у прибутку із боку промислових підприємств діяли так, що додана вартість, отримана у сільському господарстві, реінвестувалась у промисловість. Базові сектори останньої були пріоритетними. Такий же розвиток сталінської моделі економічного зростання продовжився і в післявоєнний час [19, с. 289]. Перемога у війні, приходять до висновку зазначені радянологи, призвела до відновлення того ж підходу до розвитку економіки, який визначився ще у довоєнні 1930-ті рр. – пріоритет важкої, переважно оборонної промисловості, збереження колгоспного ладу як джерела коштів на вирішення економічних проблем країни. Повторення пройденого – курсу на розвиток важкої промисловості – не лише мало вплив на соціальну політику, на життєвий рівень населення, а й передбачало відтворення довоєнних технологій у основних сферах виробництва. На десятиліття вперед зберігся курс на домінуючий розвиток важкої промисловості. Більше того, після закінчення війни її питома вага

збільшилася. Що в результаті призвело до відставання СРСР у сфері науково-технічного прогресу.

У той самий час слід пам'ятати, що, як зазначалося вище, деякі західні фахівці з економічної історії СРСР поділяють висновок про помітну еволюцію радянської економічної системи у роки війни у напрямку раціоналізації, посилення ринкових засад і поступового обмеження ролі командно-мобілізаційних методів. У багатьох випадках відзначають не лише консервативні, а й реформістські аспекти соціально-економічного досвіду війни. Ключовий акцент робився у тому, що війна не лише стимулювала сталінський абсолютизм і диктаторський стиль управління: перемога у війні допомогла вижити і зміцнити сталінському режиму, але й водночас сприяла формуванню переконань у необхідності ліквідації найбільш репресивних елементів системи, що було здійснено невдовзі після смерті Сталіна. До таких висновків приходять Ж. Сапір [20, с. 282]. Головна ідея, яку проводить Т. Данмор у дослідженні, присвяченому післявоєнному періоду сталінської економіки, полягає в тому, що навіть коли командна економіка СРСР досягла свого апогею, реальна економічна поведінка підприємств далеко не завжди і не в усьому визначалася командно-адміністративними директивами «зверху» [18, с. 112].

Недоліки та прорахунки централізованого планування, які стали очевидними у пізніший період, пише Дж. Кіп, були менш помітні під час відбудови, коли увага фокусувалася на досягненні обмеженої кількості пріоритетних цілей [16, с. 22]. У 1950-х рр., коли завдання планування стали складнішими і багатокомпонентними, зазначає А. Ноув, система, що базувалася на кількох ключових пріоритетах, не могла працювати так ефективно [19, с. 358]. Особливо критикується те, що в продовження традицій військового часу економіка СРСР була орієнтована на першочергову відбудову та розвиток важкої промисловості, яка протиставлялася виробництву предметів споживання.

Сталінська адміністративно-командна система, вважає Д. Боффа, встановила такі критерії та орієнтири у процесі відбудови радянської промисловості, які неминуче призводили до деформацій, диспропорцій та розвиток продовжувався за ще довоєнними стратегіями. Як і до війни, виконання планів мало односторонній характер. Методи системи управління економікою, що укоренилися з часів війни, а також післявоєнні труднощі загострили становище. Все більш чітко вбачалися ознаки кризи, що наростає [22, с. 323–324].

Аналогічні міркування висловлює І. Верт. Однак, на відміну від італійського, французький дослідник бачить у вибухоподібному зростанні інвестицій не вирішальний фактор успіху, а причину таких проблем, як збільшення обсягу незавершеного будівництва, інфляція, дефіцит ресурсів, труднощі в оплаті праці, невиправдано великий приплив некваліфікованої робочої сили в промисловість, що призвело до кризи в організації праці [23, с. 299–300]. Широкий розмах будівництва, освоєння нових промислових потужностей спричинив дефіцит робочої сили та зростання кількості працюючих. Ця система не тільки призводила до екстенсивного зростання виробництва, а й породжувала руйнівні сили на місцях: апатію, безініціативність, безвідповідальність, неробство і тим самим створювала умови, що підривали її існування в принципі [23, с. 303].

Таким чином, у вивченні економічних питань історії війни та післявоєнного часу західні радянологи досягли відомих успіхів. Західні вчені, на відміну радянських фахівців, значно частіше зверталися до вивчення інших, неекономічних реалій у дослідженні історії післявоєнної промисловості СРСР. У той самий час слід зазначити використання іноземними вченими підходів і трактувань радянської історіографії. Справа не лише у широкому використанні радянських офіційних статистичних даних. Зарубіжні дослідники, відповідно до традицій радянської історіографії, нічим не обмежену роль відводили політичним чинникам, абсолютизували владні рішення. Першорядну увагу, яка далеко не завжди спиралася на серйозні

джерела, приділяли західні автори особистій позиції тих чи інших радянських діячів. Положення, що висувуються в західній історіографії в цей період різні, іноді внутрішньо суперечливі.

Досить негативно оцінюється в західній радянології практика використання досягнень науково-технічного прогресу в економічній політиці СРСР у повоєнні роки через відставання економічних мотивів, незацікавленість керівників промислових підприємств, об'єктивну несприйнятливість командно-адміністративної системи до науково-технічного прогресу. Підкреслюється відставання СРСР у сфері технічного прогресу і якості промислової продукції [19, с. 168]. СРСР робив безуспішні спроби, починаючи з 1928 р., наздогнати й перегнати капіталістичні країни не тому, що радянська наука виявилася безсилою, а тому, що не було організовано роботу по впровадженню наукових досягнень у виробництво [24, с. 29]. Оцінки західних вчених стану справ у царині науково-технічного прогресу привели до висновку про неефективність науково-технічної політики в рамках радянської командно-адміністративної системи. Радянологи доводили, що прогрес був відсутній або що він був неповноцінний. Рушійна сила науково-технічного прогресу, на думку Г. Шварца, полягала в прагненні радянського керівництва скопіювати, придбати або викрасти технології Заходу [25, с. 85]. Розвитку останнього положення, проблемі запозичень, по суті плагіату західних технологій радянськими вченими, присвячена книга шведського дослідника М. Сандберга [26]. Посилаючись на видатних радянських учених, західні дослідники пишуть про те, що недовіра до радянських інженерів була головною причиною того, що внесок Радянського Союзу в розвиток принципово нових технологій був настільки незначним. Не рівень знань і таланту радянських учених, вказують радянологи, був тому причиною, а соціальні та політичні умови, в яких вони працювали. Ідеї радянських інженерів не отримували належної підтримки доти, доки вони не підтверджувалися західним досвідом.

Вельми плідним є дослідницький пошук у царині історії повоєнної економіки Радянського Союзу, розпочатий британським дослідником М. Харрісоном [27], що наслідує традиції школи А. Бергсона, і німецьким – К. Зегберсом. Вагомий внесок у вивчення радянської економіки повоєнного часу зробив англійський вчений Т. Данмор [18; 28]. Вивченню промисловості СРСР, зокрема повоєнного періоду, присвячені публікації американського дослідника М. Вейцмана, французьких учених Є. Залеського, Ж. Сапіра. Автори опублікованих у СРСР книжок Д. Боффа, Г. Вернадський, Н. Верт, М. Геллер, А. Некрич, Д. Хоскінг представляють власні судження і відтворюють поширені положення західної історіографії щодо низки сюжетів відновлення радянської промисловості в повоєнне двадцятиріччя. Заслужують на серйозну увагу праці американської дослідниці С. Лінц, яка вивчає питання впливу Другої світової війни на СРСР. Вона виступила редактором книги «Вплив Другої світової війни на Радянський Союз», яка представляє великий інтерес для вивчення економічних аспектів воєнної та повоєнної історії СРСР, з широким і авторитетним колом співавторів. Серед авторів антології – Ш. Фіцпатрік, Р. Гантер, В. Леонт'єв, А. Ноув, Дж. Міллар, Р. Слассер [29].

Швидкісна гонка озброєнь із найскладнішою і вкрай дорогою зброєю в економіці Заходу створили сприятливі умови для виникнення гігантського ВПК, що постійно прагнув знищити обмеження для свого розвитку. У зарубіжній історіографії, представники якої значно раніше за радянських учених звернулися до проблеми радянського ВПК, вельми негативно оцінюється його масштабний розвиток у повоєнні роки, економічні наслідки цього процесу [30; 31; 32]. Не беручи до уваги характер міжнародної обстановки в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр., економіст Г. Шварц пише про підпорядкування радянської економіки цілям політики експансії, про підготовку до війни, яка є вищою метою економіки СРСР [25, с. 131].

Одразу після війни, як підсумовують західні дослідники, у радянській промисловості почалося постійне непропорційне перекачування ресурсів у військовий сектор, бо біполярна світова система, що виникла, вимагала глобалізації великодержавних і військових інтересів обох наддержав. СРСР «занадто рано» став грати роль «світової держави»: виснажений у війні, він просто не мав у своєму розпорядженні потрібних для здійснення цієї мети коштів. Витрати Радянського Союзу на оборону, що почалися з Другої світової війни, С. Лінц вважає непропорційними. За контрастом з економікою США, де продовження витрат на оборону в повоєнний період створювало робочі місця, забезпечувало додатковий національний дохід, тягар зростання витрат на оборону в радянській економіці (де рівень доходу фіксований на заданий планом період) в першу чергу проявився у витісненні продовольчих і споживчих товарів. Дослідник вказує також на високу економічну ціну початку «Холодної війни» для всіх радянських людей, підкреслює довготривалий характер (аж до 1980-х рр.) негативного впливу економічних наслідків Другої світової війни та явищ, пов'язаних з гонкою озброєнь, на виробництво споживчих товарів у радянській економіці [29, с. 34–35].

У той же час, у західній історіографії робляться спроби іншого підходу до проблеми створення радянського ВПК у повоєнні роки. Створення атомної бомби, вказує британський учений Д. Холловей, виявилось завданням, до вирішення якого сталінська командна економіка підходила якнайкраще. Цей проєкт нагадував найбільші будівельні проєкти 1930-х рр. Це була «героїчна мета», на яку потрібно було мобілізувати ресурси всієї країни, включно з найкращими інженерами, керівниками виробництва, а також ув'язненими таборів. Проєкт став своєрідною комбінацією найкращого і найгіршого в радянському суспільстві – сповнених ентузіазму вчених та інженерів, які здобули освіту за радянської влади, та ув'язнених, які жили в нелюдських умовах. Автор використав раніше невідомі архівні документи, свідчення учасників описуваних подій. Розробляючи атомну бомбу, зазначив Д. Холловей, радянські вчені йшли слідами американців, а працюючи над

водневою, вони йшли власним шляхом. У книзі містяться різноманітні відомості про історію створення радянської атомної промисловості, шанобливо згадуються керівники радянського військово-промислового комплексу: Б. Ванніков, А. Завенягін, В. Малишев, М. Первухін. Автор із певним ступенем розуміння констатував, що грандіозний розмах робіт і шалені темпи призводили неминуче до того, що не шкодували ні коштів, ні людей, ні тим паче природи. Командно-адміністративна система, здатна мобілізувати ресурси у величезному масштабі та спрямовувати їх на першочерговий проєкт, виявилася ефективною при створенні атомної індустрії. Створення атомної промисловості британський учений вважає чудовим подвигом, особливо для країни, економіка якої була зруйнована світовою війною і лежала в руїнах. Тим більше, як підкреслює радянолог, це був не єдиний високотехнологічний проєкт, що розроблявся в Радянському Союзі на той час [33, с. 19].

У радянологічній літературі природно й далі обговорювалася проблема мілітаризації радянської економіки, «радянська військова загроза», неминучий вихід суперництва двох наддержав у відкритий космос. Дослідницький інтерес становлять праці, які ставали доступними обмеженому колу користувачів у СРСР. У них можна було знайти судження, які частково підтверджують ту політичну лінію, що здійснювалася на даний момент у країні. Водночас західні дослідники, відносно вільні з точки зору методологічних позицій, були залежні від джерел і користувалися часто офіційними радянськими джерелами, пропонуючи свою інтерпретацію. Однією з перших спроб вивчити історію радянських космічних програм здійснив американський дослідник-мігрант М. Данилов [34]. На думку радянських рецензентів цієї, перекладеної у 1973 р. російською мовою для обмеженої кількості читачів книги, автор прагнув принизити роль СРСР як провідної науково-технічної держави, кинути тінь на авторитет радянських учених і керівників космічних програм, використовував другорядні та нетипові факти з історії космічних досліджень у СРСР, доводив, що основна мета радянської космічної програми – розвиток

та вдосконалення військового потенціалу, а не інші напрямки, зокрема й наукові. Однак оцінюючи дану працю із сучасних позицій, можна стверджувати, що у цій книзі немає жодної крамоли стосовно радянських учених і радянського політичного режиму того часу. Автор вважав, що, перебуваючи при владі, М. Хрущов використовував радянські досягнення в космосі, щоб більш красномовно довести правоту своїх суджень. Він доводив, що космічні перегони розпочалися після запуску першого супутника в 1957 р., коли М. Хрущов постарався нажити собі політичний капітал на результатах цього досягнення, форсував діяльність у космосі, використовуючи свій авторитет і політичний натиск.

На основі обмеженого кола джерел, але за уважного їхнього вивчення західні дослідники висловлювали судження, незвичні для радянської історіографії, про справжню сутність і значення промислового сектора економіки. Так, інший колишній радянський учений А. Каценелінбойген, який емігрував до США, зробив низку висновків щодо ролі військового сектору економіки в СРСР у сталінський і післясталінський час:

1. У системі пріоритетів радянського керівництва військовий чинник посідає друге місце після політичної стабільності.
2. Радянським керівникам доводиться ухвалювати рішення про розвиток військової сфери в умовах обмеженості ресурсів, труднощів щодо вдосконалення механізмів функціонування різних сфер радянського суспільства за створеного жорсткого політичного режиму.
3. У країні вдалося розвинути потужну мережу з проєктування і створення сучасної зброї, налагодити у сфері проєктування конкурентний механізм.
4. Обмеженість ресурсів і способи управління суспільством призводять до труднощів: невідповідності між проєктованою військовою технікою і багато в чому відсталими технологіями з її виробництва.
5. Радянська виробнича система побудована так, щоб забезпечити швидке перемикавання з випуску мирної на військову продукцію, що призводить до великих непрямих військових витрат у мирний час.
6. У післясталінський час зменшилася питома

вага непрямих військових витрат завдяки відмові від підготовки до війни за світове панування і за рахунок збільшених масштабів виробництва [35, с. 88].

3.2 Українська повоєнна промисловість в роботах істориків діаспори

Окремою, доволі специфічною і у той же час вкрай важливою частиною історіописання української повоєнної промисловості є українська діаспорна історіографічна традиція.

Багатостраждальна історія української нації нового та новітнього періодів породила цілу низку міграційних хвиль, в результаті яких за межами України утворилась стійка діаспора з представників українського етносу, які ментально не розірвали зв'язків зі своєю Батьківщиною, а як матеріально, так і морально продовжували (і продовжують) залишатись частиною українського світу.

Країнами найбільшого зосередження українських мігрантів традиційно стали США та Канада, на території яких протягом другої половини ХХ ст. відродились або утворились наново Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка, Українська вільна академія наук, Український вільний університет, Українське історичне товариство. В зазначений період активно утворюються українознавчі кафедри та студії у Гарвардському, Альбертському, Оттавському, Торонтському, Манітобському Саскачеванському, Стенфордському, Колумбійському університетах США та Канади [1, с. 266]. На чужині українські мігранти стикалися із системними проблемами та труднощами як науково-організаційного, так і навколо наукового характеру. Знаковими в цьому плані і висновки дослідника О. Яся, який наголосив, що тривалий та складний процес інтеграції українських учених до західного середовища обумовлений цілим комплексом причин: еміграційний статус української науки, конфронтація різних науково-організаційних традицій,

постійна зміна соціокультурних умов побутування, відмінні інтеграційні можливості, система мотивацій та світоглядних цінностей у різних поколінь дослідників, перманентна актуалізація ідеологічних та національно-патріотичних стереотипів та ін. На думку науковця, виняткову роль в ідеологізації та деформації науково-дослідної і науково-організаційної діяльності на еміграції та в діаспорі відігравало перенесення невирішених соціокультурних проблем України в еміграційне середовище: незавершеність процесів модернізації та формування української ідентичності у першій третині ХХ ст., існування субрегіональних форм національної свідомості – наддніпрянці та галичани, відсутність повноцінної Української держави як джерела легітимацийної мотивації національно-державних устремлінь тощо [2, с. 357]. І у той же час, не маючи доступу до радянських архівів, користуючись лише тими джерелами, які були у відкритому доступі, українські діаспорні науковці, знаходячись у вільному світі змогли створити альтернативну радянській історіографічну традицію.

Серед переліку праць науковців української діаспори, в першу чергу треба виокремити монографії Б. Винара «Економічний колоніалізм в Україні» [3], «Українська промисловість. Студія Советського колоніалізму» [4], «Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1964)» [5], Д. Солов'я «Політика ЦК КПСС у плануванні розвитку промисловості та промислових кадрів на Україні» [6], «Фінансовий визиск України» [7], К.. Кононенка «Колоніальний визиск – основа советської індустріалізації» [8], «Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960» [9], І. Коропецького «Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки» [10].

Оцінюючи реформи по децентралізації управління радянською промисловістю, українські діаспорні історики виділяли два етапи у розвитку цього процесу: 1) до 1957 р. і 2) після 1957 р. За їх розумінням, для першого етапу основним питанням було реформування взаємовідносин між адміністративними органами союзної і республіканської промисловості, тоді

як на другому – основну роль відігравали вже раднаргоспи і набагато більшого значення набирала проблема не так розмежування організаційно-адміністративного порядку, скільки сама природа змін та їх оцінка з позицій оперативного-економічного та політичного керівництва. Дослідник Б. Винар констатує, що в СРСР практично реалізовано принцип єдності політичного та господарського керівництва, при чому державні органи управління радянською промисловістю явно підпорядковані політичним вимогам КПРС та її центрального апарату. Оскільки КПУ була тільки обласною організацією КПРС без жодних автономних прав, то таке становище безпосередньо впливало і на взаємовідносини між керівними органами української і російської промисловості. Таким чином, дослідник приходить до висновку, що централізаторські напрями радянської економічної політики здійснювалися за безпосередньою допомогою адміністративного апарату управління радянською промисловістю і що її організаційна побудова повністю відповідала її основним принципам та вимогам [4, с. 99].

На думку Б. Винара, при здійсненні своїх програмних завдань, радянська економічна політика вважала українську промисловість та весь господарський простір України невід'ємною та інтегральною частиною загальносоюзного комплексу, що призводило до того, що: а) діючі територіальні органи управління українською промисловістю (раднаргоспи) виконували свої функції не з точки зору українських промислових інтересів як певної органічної й історичної категорії, а діяли в інтересах цілого СРСР та його диспозиційного осередку, що знаходився поза межами України (ЦК КПРС, Верховна Рада СРСР, Рада міністрів СРСР); б) республіканські органи управління українською промисловістю характеризувалися відсутністю сили, оскільки організаційна структура раднаргоспів та їх статутні зобов'язання не дозволяли їм впливати на майбутній обсяг та профіль промислового виробництва в Україні і тим самим займатись такими важливими питаннями для розвитку промисловості як наприклад питання повного перспективного планування (у виробничому і географічному аспектах), визначення величини

капіталовкладень в українську промисловість, розподіл доходів з української промисловості, її фінансування [4, с. 101].

Оцінюючи специфіку капіталовкладень в українську повоєнну промисловість історик Д. Соловей зазначає, що вони склалися: а) із втрат економіки України на користь РРФСР від систематичного недодавання капіталовкладень в українську промисловість; б) із штучного (внаслідок політики недодавання капіталовкладень в промисловість УРСР та штучного гальмування в ній багатьох галузей виробництва) звужування в Україні ринку праці та вивезення з України найкращих робітничих кадрів: робітників, інженерів, науковців, які вимушені створювати матеріальні цінності не в Україні й не для українського народу, а за її межами, переважно в РРФСР, організовуючи й розбудовуючи її господарство, створюючи їй додаткові матеріальні вартості, скріплюючи її економіку й мілітарну потужність; в) із втрат промисловості України на користь РРФСР від штучного колоніального (під фальшивим гаслом «кооперування») затримування розвитку цілої низки важливих і рентабельних промислових галузей, для яких Україна мала свою сировину, а саме: металообробної, машинобудівної, шкіряної, взуттєвої, хімічної, текстильної промисловості і різних галузей легкої промисловості. Натомість ці галузі виробництва старанням Президії ЦК КПРС широко розбудовувалися в РРФСР; г) від вивозу з України, переважно до РРФСР, а частково й на експорт, за дешевими, нерентабельними для української промисловості цінами, що їх встановлювали в Москві, сировини та півфабрикатів, і завезення в Україну, переважно з тієї ж РРФСР за високими, рентабельними для економіки РРФСР цінами виробів, що їх виготовлено з сировини й півфабрикатів, добутих в Україні [7, с. 52]. Таким чином, історик намагається довести класичний колоніальний характер розвитку повоєнної української промисловості.

Йому вторить інший діаспорний фахівець К. Кононенко, який наголошує на тому, що в повоєнний період розбудова російської промисловості в порівнянні з Україною здійснювалася більш прискореними

темпами і в ширших розмірах: за розрахунками дослідника, якщо індекс промислового розвитку України в 1958 р. в порівнянні з 1913 р. прийняти за 100, то для Росії він буде 165 [9, с. 436].

Оцінюючи реформу управління промисловістю, діаспорні вчені її головною та фактично єдиною причиною називали кризу планової системи, децентралізація ж навпаки не була її метою, вона прийшла як кінцевий підсумок змін у плануванні: відмови від галузевого планування згори і перехід до комплексного планування в укрупнених об'єктах та територіальною ознакою. Сприяла деякому підвищенню прав місцевих органів і необхідність підсилення їхньої відповідальності за виконання планів. Так, вже зазначений вище історик К. Кононенко акцентує увагу на тому, що поширення прерогатив місцевих органів не тільки не було бажаним, а навпаки, розглядалося як зло, наслідком якого треба запобігти посиленням централізації тих функцій, що не переходили до раднаргоспів: «Місцеві органи – не господарі, а лише виконавці, яким вільно вирішувати тільки про те, як краще виконати розпорядження господаря, тобто центру. Раднаргоспи безпосередньо не підпорядковувалися центрально-імперському урядові, лише через республіканські. Це, нібито, підвищувало повновладдя останніх у порівнянні з тим, що було при союзно-республіканських міністерствах, коли республіканський міністр підлягав одночасно і республіканському уряду і союзному міністру, головню останньому. Але таке підсилення ролі республіканського уряду лише уявне» [9, с. 459].

Дослідник приходить до висновків, що в справі керівництва українською промисловістю українські функціонери не є господарями, а лише виконавцями розпоряджень імперської влади. Таким чином, ні в питанні власності на промислові потужності, ні в питанні промислової розбудови країни, характеру, обсягу і змісту промислової діяльності, ні в розпорядженні майном, виробництвом і його результатами, – ні в чому з цього Україна не є суверенним суб'єктом права: «Промисловість України – це промисловість метрополії,

розташована в колоніальному терені, де діють чинники метрополії, наділені нею більшими чи меншими повноваженнями в управлінні» [9, с. 463].

Квінтесенцією діаспорної історичної науки справедливо вважається монографія канадського історика українського походження Ореста Субтельного «Україна. Історія», перше англomовне видання якої побачило світ у 1988 р. і у 1991 р. перекладена філологом Ю. Шевчуком українською мовою [11]. Надаючи оцінку рівню повоєнної відбудови української промисловості, О. Субтельний зазначає, що до 1950 р. промислове виробництво в Україні вже на 15 % перевищувало рівень 1940 р., в західноукраїнському регіоні промислове виробництво зросло на 230% і в 1950-х рр. Україна знову стала однією з провідних індустриальних країн Європи, виплавляючи наприклад більше чавуну на душу населення, ніж Великобританія, Західна Німеччина та Франція, а за видобутком вугілля майже дорівнювала Західній Німеччині. У той же час, О. Субтельний об'єктивно зазначає, що хоча українська промисловість порівняно з довоєнним періодом стала навіть потужнішою, її частка у загальнопромисловому виробництві СРСР впала, оскільки нові індустриальні центри, що виникли за Уралом, розвивалися ще швидшими темпами. До того ж, зростання промисловості не привело до підвищення життєвого рівня, легка промисловість ледве досягала 80% довоєнних показників [11, с. 422].

Характеризуючи суперечливу економічну реформу на основі раднаргоспів, О. Субтельний назвав її «...спробою перемістити центр планування економіки від московських міністерств до обласних органів з метою оминати вузькі місця бюрократичної організації та чиновництво в центрі». За підрахунками О. Субтельного, під контроль раднаргоспів України передано понад 10 тис. промислових підприємств, і під кінець 1957 р. вони наглядали за 97% заводів Української РСР (порівняно з 34% в 1953 р.). Хоча реформа М. Хрущова не виправдала пов'язаних з нею сподівань, «гідне подиву зростання валового національного продукту СРСР, що аж до 1970-х рр. перевищував показники Сполучених Штатів Америки, сприяло піднесенню

життєвого рівня й різко контрастувало з періодом сталінського правління. Так, в Українській РСР між 1951 та 1958 рр. прибутки промислового робітника в середньому зросли на 230%» [11, с. 438].

Стоять особняком в діаспорному історіографічному наративі роботи В. Свистуна [12] та І. Майстренка [13–17]. Праця В. Свистуна, українського політичного і громадського діяча, адвоката, публіциста, яка має назву «Моя друга поїздка на Україну» йде у різкий контраст з усією наявною діаспорною традицією, тому що на сторінках вказаної роботи автор виключно позитивно оцінює всі ті зміни, які відбувалися в Українській РСР за 1954–1957 рр. Так, оцінюючи реформу управління промисловістю, В. Свистун зазначає, що «...для України ці зміни корисні тим, що поширили її права і зміцнили її індустрію. Реорганізація управління індустрією за територіальним принципом безперечно дала місцевим людям кращу нагоду рости разом з ростом індустрії. Місцеві люди будуть мати більшу спроможність просуватися вперед в технічному і адміністративному напрямках, висуватися на відповідальні і провідні пости» [12, с. 23]. Також автор в цілому дуже високо оцінює загальний рівень повоєнної української промисловості, вказуючи на те, що українська індустрія «...вже сьогодні в деяких галузях займає перше місце в Європі» [12, с. 24].

Інший діаспорний історик І. Майстренко, який теж стоїть окремо від усієї усталеної діаспорної історіографії, також у позитивному ключі оцінює господарську реформу М. Хрущова, орієнтовану на децентралізацію управління економікою. Заміна існуючої зі сталінських часів галузевої системи управління з численними союзними міністерствами кожної галузі промисловості на територіально-виробничу мало позитивне значення тому, що кожна союзна республіка тепер мала свій республіканський раднаргосп, який самостійно керував промисловістю, розташованою її території. Це, на думку І. Майстренка посилювало економічну незалежність союзних республік. Галузеві міністерства в Москві були замінені Державними

комітетами, які, однак, не втручалися в управління промисловістю, а займалися тільки науково-технічними і плановими проблемами.

В результаті утворення раднаргоспів союзні республіки зосередили у своїх руках управління майже всією промисловістю, яка розташовувалася на їх території. Так, на території Української РСР 97% усієї промислової продукції виробляли підприємства, підпорядковані безпосередньо уряду УРСР [15, с. 164]. Навіть так звані місницькі тенденції І. Майстренко оцінює у позитивному світлі, оскільки, на його думку, «...місництво в національних республіках неминуче посилювало національні тенденції, зливалося з ними» [15, с. 165]. І навпаки, ліквідацію системи раднаргоспів і відновлення галузевих міністерств, що існували при Сталіні, яким було передано управління всією радянською промисловістю, крім місцевої, залишеної в розпорядження союзних республік, І. Майстренко оцінює різко негативно – як торжество централізму і великодержавного шовінізму: «Ліквідувавши децентралізацію в управлінні економікою і взагалі всією країною, партійний апарат взяв і більш рішучий курс у проведенні русифікації та асиміляції неросійських народів. Тим більше, що молоді партійні кадри іншого курсу і не знали, і самі були виховані у російському великодержавному націоналістичному дусі» [15, с. 174].

Висновки до розділу 3

Західна історіографія характеризується розвиненістю в ній об'єктивістських традицій, займає ключове становище в радянології як за широтою праць, що видавалися, так і за глибиною розробки різних проблем стосовно розвитку радянського суспільства в цілому і його промислової історії воєнного та післявоєнного періодів зокрема. Нами використано праці відомих фахівців, проведено оцінку найбільш характерних, усталених та нових підходів, положень, оцінок та суджень з часів Другої світової війни і до кінця

XX століття. Це дає можливість простежити еволюцію основних уявлень зарубіжної історіографії з конкретних проблем, пов'язаних із цілою низкою факторів, у тому числі із змінами історичних умов та міжнародної геополітичної ситуації.

Для вивчення радянської історії та пояснення функціонування промисловості СРСР у зарубіжній історіографії широко використовуються різні моделі (тоталітаризму, індустріального суспільства, політично нейтральної модернізації, командно-адміністративної системи, мобілізаційної економіки). Довгі роки після закінчення Другої світової війни у західній науковій літературі концепція тоталітаризму була домінуючою, у тому числі й на сьогодні вона зберігає своє лідируюче місце у дослідженнях СРСР. У рамках цієї концепції зроблено детальний аналіз радянської промисловості зокрема й економіки загалом, що характеризувалася наприкінці 1940-х рр. як модель «командної економіки», що стала одним із важливих положень радянології. Вся економічна платформа, весь господарський базис Радянського Союзу підпорядковувалися положенням цієї моделі.

Існування в українському діаспорному історіописанні різних, подекуди протилежних, взаємовиключних положень і навіть концепцій свідчить про загальну демократизацію суспільно-політичних, громадських умов розвитку наукової думки і саму можливість існування інакодумства, що, в свою чергу, є рушійною силою прогресу та руху до об'єктивності і пошуку історичної правди. Саме діаспорне історіописання закладе основи новітньої української історіографії повоєнної промислової тематики.

Зміст означеного розділу висвітлено в таких публікаціях автора: [74; 75; 79; 80].

РОЗДІЛ 4

АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

4.1 Становлення україноцентричної теоретико-концептуальної моделі

Здобуття Україною незалежності та державного суверенітету відкрило небачені до цього можливості вільного розвитку у тому числі наукових знань. Варто відмітити, що процеси загальної демократизації та перебудови всіх сфер суспільно-політичного та культурно-духовного життя розпочалися не в один день – вже з другої половини 1980-х рр., із початкуванням останнім секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим загальновідомих процесів «перебудови» та гласності, які згодом привели до проголошення Декларації про державний суверенітет України – стан справ в першу чергу в царині гуманітарних наук став системно змінюватись на краще. Однак все одно, ніякі директивні «покращення» не йшли в ніяке зрівняння з тим, що дала Україні, українському народові та його науковцям незалежність.

Не можемо не погодитись із влучним висловлюванням відомого історіографа, члена-кореспондента НАПНУ О. Удода який зазначив, що історіографічні рефлексії новітньої доби передбачають, як мінімум, осмислення двох взаємозв'язаних процесів – становлення української державності сучасного типу, розбудова її економічної і соціальної системи, а також формування власне історичної науки з її новим методологічним інструментарієм. Одним із найголовніших лозунгів Майдану 2013–2014 рр. стало гасло «Вчіть історію!», що адресувалось як друзям для підсилення віри в перемогу, так і ворогам – для перестороги [1, с. 105].

Дослідження розвитку промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.) в перше десятиліття після здобуття Україною незалежності йшло переважно в контексті оцінки становища українського

народу, в канві соціальної історії. У той же час об'єктивно досліджувався стан конкретно становища галузей української промисловості, їх повоєнної відбудови та подальшої трансформації як з позитивними досягненнями, так і негативними складовими. Умовно поділяючи три з половиною десятиріччя генези незалежної Української держави та відповідно суверенного українського історіописання на декілька періодів (з 1991 р. до Помаранчевої революції 2004 р.; період 2004 – 2013 рр.; новітня епоха, яка розпочалась революцією Гідності, відбиттям російської агресії – з 2013 р. по сучасну добу) у початковому періоді (1990-ті – початок 2000-х рр.) в першу чергу обов'язково варто виділити такі знакові праці як «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)» [2], «Економічна історія України: Історико-економічне дослідження» [3], «Історія України: нове бачення» [4], «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» [5; 6], «Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій» [7], «Україна ХІХ – початку ХХІ ст.: цивілізаційний контекст пізнання» [8], «Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії» [9] та інші [10–13] індивідуальні монографії В. Барана [14–16], Л. Ковпака [17], Л. Хойнацької [18], Ю. Шаповала [19], М. Шитюка [20] та інших науковців [21–26]; каскад дисертаційних досліджень [27–41], наукову періодику [42–50].

Фінальні підрахунки українських дослідників констатували жахливі цифри втрат промисловості республіки через застосування тактики «випаленої землі» обома сторонами конфлікту в роки Другої світової війни. Канонічними стали цифри вітчизняних істориків про 16 тисяч знищених промислових підприємств, 714 міст, понад 28 тисяч сіл. Було знищено, пошкоджено або вивезено до Німеччини десятки тисяч електромоторів, металорізальних верстатів, понад 35 тисяч тракторів, 24,5 тисячі комбайнів та інших сільськогосподарських машин. За підрахунками українських істориків, загальна сума втрат населення та економіки Української РСР становила фантастичну суму – майже 1,2 трлн крб. Фактично було зруйновано всю промислову базу, на відновлення якої, за оцінкою західних економістів, мало

піти 20–25 років. У 1945 р. працювало лише 19% промислових підприємств УРСР, обсяг промислового виробництва становив близько 25%, а потужність електростанцій – лише 0,4% від довоєнного рівня [3, с. 367].

Як зазначає дослідниця Л. Хойнацька, першочергова увага приділялася відбудові тих підприємств, які найменше постраждали та могли бути використані в оборонних цілях. На початку відбудовних робіт доводилося використовувати зібрані на руїнах підприємств деталі й частини різних механізмів. За цих умов великого значення набув метод «народної будови», впроваджений трудівниками України. Паралельно зі зростанням масштабів та прискоренням темпів відбудови змінювався характер і зміст відновлювального процесу – від тимчасової відбудови підприємств та пристосування всіх придатних приміщень силами робітників підприємств до капітальної, силами спеціалізованих будівельних організацій [18, с. 181].

Українські вчені констатують колосальні розміри інвестицій у відбудову Української РСР у перші повоєнні роки. Так, протягом 1946–1950 рр. обсяг капітальних вкладень у господарство України становив понад 65 млрд крб. у довоєнних цінах, це перевищувало відповідні капіталовкладення за три довоєнні п'ятирічки разом узяті. До України було перекинуто особовий склад, техніку та обладнання з Уралу, Далекого Сходу, Поволжя та інших регіонів. Водночас науковці наголошують, що цим успіхам значною мірою сприяли постійні мобілізаційні та пропагандистські зусилля сталінського режиму, які стимулювали «соціалістичне змагання» та різні «рухи прогресивних та новаторських виробників». Історики влучно зауважили, наприклад, що справжній, повсякденний ентузіазм народу, його готовність йти на подальші жертви в ім'я кращого майбутнього – все це було тісно пов'язане з формалізмом та демагогією комуністичної системи: «відбудовуючи господарство, люди відроджували в першу чергу нормальне життя для себе і своїх дітей, а радянська система списувала все насамперед на «найвищі інтереси» країни рад» [4, с. 331].

Вчені виявили, що такий механізм управління досить ефективно діяв у період, коли зусилля були зосереджені на кількох пріоритетних галузях – насамперед енергетиці, металургії, машинобудуванні та ВПК. У той час, маючи невелику кількість підприємств та відносно обмежений асортимент продукції, можна було успішно централізовано керувати економікою, тобто планувати, контролювати та розподіляти фінанси, робочу силу та матеріальні ресурси. Однак планова економіка досягла своїх меж і стала перешкодою для розвитку продуктивних сил. Навіть тоді гостро стали очевидними проблеми гіперіндустріалізації та надмірної централізації: легка промисловість, харчова промисловість та сфера послуг хронічно відставали, а завдання у чорній металургії та, зокрема, у видобутку вугілля на Донбасі залишалися невиконаними. Сучасні російські вчені приділяють особливу увагу так званій інвентаризаційній економіці. Навіть після закінчення війни почалося помітне зміцнення системи інвентаризаційного виробництва. У 1944 р. на звільненій території створено Департамент у справах виправно-трудових колоній, і знову відкрито 44 промислові колонії (з 56 до війни) та 40 сільськогосподарських колоній. Відтоді частка українців серед в'язнів ГУТАБу швидко зростала. Між 1945 і 1946 рр. загальна кількість в'язнів у таборах і колоніях СРСР зросла з 1,2 до 1,7 мільйона. Їхня праця використана в лісозаготівлі, видобутку золота та олова, залізничному та промисловому будівництві, гірничій справі та металургії, а також у сільському господарстві [3, с. 374].

Сучасними вітчизняними науковцями наголошено, що при відновленні та будівництві промислових підприємств в УРСР широко використовувалася праця військовополонених. Так, за підрахунками українських істориків, у 1943–1954 рр. органи внутрішніх справ організували у 20 областях УРСР 44 стаціонарні табори, 2 окремі табірні відділення та 43 робочі батальйони, підпорядковані союзному міністерству: так, на Запоріжсталі працювало 12 тис. військовополонених, на металургійних та коксохімічних підприємствах Ворошиловграда – 3 тис., у Каракубському вапняковому кар'єрі – 2 тис., на Єнакіївському коксохімічному заводі – 1 тис. На території

9 промислово розвинених областей півдня та сходу України організовано 180 окремих робочих батальйонів, у складі яких працювало понад 220 тис. «інтернованих та мобілізованих іноземців» – громадянських німців, угорців, румунів, громадян інших країн Центральної та Східної Європи. Їхня праця в основному використовувалася на вугледобувних та гірничо-металургійних підприємствах.

Ще одним джерелом поповнення трудових резервів стали демобілізовані з армії. Із них у промисловість УРСР пішли працювати 350 тис., на транспорт – близько 100 тис. У роки четвертої п'ятирічки кількість робітників, інженерно-технічних працівників та службовців зросла майже до 7 млн., що на 700 тис. перевищувала їх кількість у 1940 р. Ну і звичайно командно-адміністративна система управління дозволяла швидко поповнювати ряди робітників шляхом рекрутування сільського населення. Відповідно до рішень XIII-го (1946 р.) XIV-го (1949 р.) з'їздів ЛКСМУ понад 500 тис. українських комсомольців було спрямовано на найважливіші промислові об'єкти УРСР. Особливо охоче вирушала відновлення промисловості сільська молодь, тому що для позбавлених паспортів селян це була реальна можливість вирватися з жебрацького колгоспного життя.

Як констатують українські дослідники, одним із першочергових завдань стало відновлення роботи шахт Донбасу. Вже до кінця 1943 р. вдалося ввести в експлуатацію 123 великі та 506 дрібних шахт, які давали 18% довоєнного видобутку вугілля. Наприкінці війни питома вага Донбасу в загальносоюзному видобутку кам'яного вугілля зросла до 26,7%, а до 1950 р. потужність Донецького вугільного басейну досягла довоєнного рівня виробництва та становила 52 млн т. вугілля на рік. Було закладено 60 нових шахт потужністю 32 млн т., налагоджено видобуток вугілля у Львівсько-Волинському басейні. У той же час дослідники констатують дуже низьку продуктивність праці у вугільній промисловості України, яка навіть зменшилася порівняно з довоєнним рівнем: так, у 1950 р. місячний виробіток шахтаря становив 21,7 т, тоді як у 1940 р. – 25,7 т. Велика увага приділялася відновленню енергетики.

Активно розвивалися нафто- та газодобувна промисловість. Як зазначили вітчизняні дослідники, вже у 1950 р. Україна давала 25% загальносоюзного видобутку газу. Разом зі старими (Дашавське, Опарське) розпочалася розробка нових родовищ (Більче-Волинське, Угерське, Шебелинське). У 1946–1948 рр. збудовано газопровід «Дашава-Київ». Велися розвідувальні роботи на Донбасі та Прикарпатті, відкрито нафтові родовища Радченкова, Шебелинка, Долина, відновлено нафтопереробний завод у Херсоні. Відновлено гірничу промисловість Кривого Рогу та Марганцю, запрацювали металургійні комбінати Азовсталь, Запоріжсталь, Дніпропетровський завод ім. Г. Петровського, Макіївський, Сталінський, Єнакіївський, Дніпродзержинський, Краматорський, Криворізький металургійні заводи, відновили роботу 22 доменні, 43 мартенівські печі, 46 прокатних станів: якщо у 1945 р. Україна давала 18% загальносоюзного виробництва чавуну, то вже 1950 р. питома вага виробленого в УРСР чавуну становила 47,8%, сталі – 30,6%, залізняку – 53%. Наприкінці п'ятирічки обсяги виробництва залізняку і прокату чорних металів перевищив довоєнні показники, а сталі, чавуну, коксу – досягли 93–95% від рівня 1940 р. Відновили роботу машинобудівні заводи, у тому числі Горлівський завод вугледобувного обладнання, Київський завод «Більшовик», Ворошиловградський паровозобудівний, Харківський тракторний, Новокраматорський машинобудівний та інші гіганти української промисловості. У листопаді 1948 р. завершилося відновлення одного з найбільших у СРСР заводів із виробництва сільськогосподарських машин – Харківського заводу «Серп і молот». У 1950 р. Харківський завод транспортного машинобудування ім. В. Малишева розпочав серійне виробництво нових тепловозів ТЕ-2. Було збудовано нові підприємства: Вінницький інструментальний, Запорізький трансформаторний, Київський мотоциклетний (організований на базі танкоремонтного заводу, обладнання завезене з Німеччини), Львівський автобусний завод та інші. Усього до 1950 р. в Україні відновили роботу 104 машинобудівні заводи, а машинобудування республіки перевищило довоєнний рівень на 44%.

Великі капіталовкладення спрямовувались не тільки в східні області на відбудову Донбасу, Дніпрогесу, Запоріжсталі, але й в західні області з метою проведення формованої індустріалізації. За даними сучасних дослідників, у повоєнний період значні кошти спрямовані на індустріалізацію західних регіонів Української РСР: відбудовані традиційні галузі промисловості, зокрема нафтогазовидобуток у Львівській області, лісове господарство та лісопильні заводи на Закарпатті. Водночас виникли підприємства в інших секторах, зокрема приладобудування, машинобудування та обробка металу на Львівщині, а також лісове господарство та ливарне виробництво на Закарпатті. [3, с. 373].

Як зазначив історик Л. Ковпак, вже у 1946 р. у Львові запрацювали заводи сільськогосподарських машин, телеграфної апаратури, інструментальний, електроламповий, де були працевлаштовані тисячі чоловік, які були безробітними і не могли знайти роботу у передвоєнні роки. На кінець 1940-х рр. у Львові, Тернополі, Чернівцях, Станіславі, Коломиї, Ужгороді, Луцьку і ряді інших міст запрацювало близько 60 взуттєвих, текстильних, трикотажних та швейних фабрик. Вперше в історії західних областей взуттєва і швейна промисловість вийшли зі стадії дрібного ремесла і перетворились в індустріальні галузі. Однак науковець вимушений констатувати, що обсяги продукції легкої промисловості продовжували залишатися недостатніми, адже вироблені товари поставлялися й в інші області України. Окрім того, до числа дефіцитів продовжувала відноситись переважна більшість товарів першої необхідності: одяг, взуття, продукти харчування. Частка національного доходу республіки, спрямована на воєнні та зовнішньополітичні цілі, залишалася надзвичайно високою. Життєвому рівню людей приділялась другорядна увага [17, с. 38].

Історик Б. Буяк зробив спробу об'єктивно підійти до висвітлення всієї галузевої палітри промисловості західноукраїнського регіону на базі даних Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Тернопільської областей. На основі проведеного дослідження архівних документів та матеріалів подається

характеристика основних промислових підприємств переробної та видобувної сфери, а також вводиться в науковий обіг складена автором хронологічна таблиця заснування найбільших підприємств західних областей Української РСР. В дисертації зазначеного науковця прослідковуються якісні і кількісні зміни в розвитку промислового потенціалу західних областей УРСР. Автор прийшов до висновку, що в результаті поступової індустріалізації краю, відбулися суттєві зміни у галузевій структурі промисловості західноукраїнського регіону. За кількістю зайнятих робітників в лідери вийшли машинобудівна, деревообробна і легка галузі. Збільшилася питома вага промисловості будівельних матеріалів, деревообробної і паперової галузей. У той же самий час, дослідник відзначає факт того, що поруч з відносно швидкими темпами розвитку важкої та видобувної промисловості в західних областях УРСР, легка і харчова галузі помітно відставали від потреб населення, посилювалася диспропорція між важкою і легкою промисловістю. Але цьому, як на думку автора, можна знайти певне пояснення, що виражається в ряді об'єктивних і суб'єктивних причин і полягає у складності післявоєнного процесу відбудови і запланованою центральним керівництвом швидкісною індустріалізацією західноукраїнського регіону [30, с. 176].

Дослідником В. Куцевським проаналізовано розвиток суднобудівної промисловості України в повоєнне двадцятиріччя. Істориком зазначено, що розвиток та вдосконалення виробничо-технічної бази суднобудування забезпечили протягом аналізованого періоду стійкі темпи зростання валової продукції, у 1965 р. вона збільшилася порівняно з 1946 р. у 20 разів, чисельність робочих галузі збільшилася в 4 рази, виробничі основні фонди – у 6 разів. Вивчення розвитку галузі дозволило автору певною мірою показати кількісний та якісний внесок України у виконання загальносоюзних будівельних програм. За підрахунками дослідника, підприємства України у розглянутий період збудували лише для річкового сполучення близько 600 буксирів, понад 800 барж, близько 200 вантажних теплоходів, понад 250 пасажирських суден, освоєно виробництво суден для транспортного

морського флоту. Значних успіхів, як показано в дисертації, досягнуто у справі поповнення новими судами рибпромислового флоту країни. Для вирішення нових завдань у світовому океані були потрібні плавучі технічні засоби, зовсім не схожі на ті, які створювалися раніше. Тому значне місце у роботі приділено дослідженню виробництва та вдосконалення спеціальних суден. Особливу увагу В. Куцевським приділено опису процесу будівництва експедиційних суден погоди «А. І. Воєйков», «Ю. М. Шокальський». Науково-дослідне судно типу «Академік Книпович» стало першим на практиці українського радянського суднобудування судном, призначеним для вивчення нових районів океану з метою освоєння рибних ресурсів. Також у дисертації розглядається виробництво таких спеціальних суден як плавучі доки, землесоси, земснаряди, землечерпальниці [36, с. 14].

Як основний недолік у розвитку суднобудування УРСР у повоєнне двадцятиліття, В. Куцевським виділена орієнтація в основному на випуск морально застарілих парових суден малої потужності і вантажопідйомності, тоді як у річковому флоті провідних західних держав на той час парові судна вже не експлуатувалися [36, с. 7]. Дослідник робить висновок, що суднобудування України у післявоєнний період перетворилося на найважливіший центр суднобудівного комплексу всього СРСР і саме Україні належить низка пріоритетів у сфері впровадження нової суднобудівної техніки та технологій у виробництві низки суден різного призначення, які не мали аналогів у світі.

Водночас дослідники зазначали, що реконструкція підприємств, що виробляють товари народного споживання, в Україні просувалася значно повільніше. Протягом четвертої п'ятирічки розвиток промислової групи Б, як і в попередній період, значно відставав від прогресу важкої промисловості. У 1950 р. валовий внутрішній продукт легкої промисловості УРСР становив лише 79% від рівня 1940 р., при цьому виробництво бавовни зросло на 85%, вовни – на 75%, трикотажу – на 83%, текстилю – на 82%, взуття – на 67%. Валовий внутрішній продукт харчової промисловості досяг 80%: у більшості

галузей він був нижчим за довоєнний рівень. Ця ситуація ще раз продемонструвала, що в СРСР відбувався процес надмірної індустріалізації, що призвело до соціальної відсталості та низького рівня життя населення [2, с. 34]. Дослідники також влучно зазначили, що післявоєнна економічна відбудова значною мірою базувалася на екстенсивних заходах. Понад 70% робітників українських промислових підприємств виконували виробничі норми переважно завдяки ручній праці. Відсутність захисного спорядження часто призводила до серйозних травм. Під час реконструкції та будівництва об'єктів екологічні норми та норми з техніки безпеки значною мірою ігнорувалися. Ігнорування міжнародного досвіду та реалізація ідеологічних амбіцій серйозно гальмували науково-технічний та соціальний прогрес. Багато говорили про провідну роль робітничого класу в суспільстві, але мало що робили для того, щоб робітники фактично керували заводами. Примусова праця військовополонених використовувалася для відбудови промислових підприємств, що порушувало відповідні міжнародні конвенції. [4, с. 331].

Досліджуючи соціально-побутові умови життя робітників України, Л. Ковпак зазначив, що високий відтік робітників з промислових підприємств в досліджуваний період спричинявся, в першу чергу, відсутністю належних соціально-побутових умов праці і побуту, високою професійною захворюваністю, недостатнім рівнем медичного обслуговування. Невирішеність соціальних питань працівників індустрії, відсутність належного піклування про своїх робітників на підприємствах викликало плінність кадрів, негативно позначалося на виробничих показниках промисловості, гальмувало економіку Української РСР. Промисловість України, яка раніше розвивалася з перевиконанням планів, із середини 1950–1960-х рр. поступово сповільнює темпи. Таким чином, подальше просування вперед ставало неможливим без збільшення уваги до галузей, пов'язаних із задоволенням соціальних потреб людей. У зв'язку з цим, у другій половині 1950-х рр. щодо здійснення планів удосконалення соціальної сфери суспільства була проведена робота по впорядкуванню нормування праці та

заробітної плати працівників усіх галузей економіки. На підприємствах почали вводити єдині норми виробітку для однорідних робіт, застарілі тарифні ставки замінювалися новими, більш високими, зменшувався розрив між ставками вищого та нижчого розрядів, ліквідувався відомчий різнобій в оплаті однакової праці. Так, наприклад, кількість галузевих тарифних сіток скорочується з 2 тис. до 12, посадових окладів з 700 до 35. Єдиний тарифно-кваліфікаційний довідник одержали будівельні організації усіх міністерств та відомств, підприємства легкої промисловості, залізничного транспорту, інших галузей економіки [17, с. 41].

Позитивно оцінив науковець факт того, що вдосконалювалась система преміювання працівників у роботі, що сприяло підвищенню матеріальної зацікавленості працівників у результатах роботи. Провадилось скорочення тривалості робочого тижня при збереженні повної заробітної плати робітників. У 1956 р. вийшли постанови про зменшення робочого дня на дві години для робітників та службовців у передвихідні та передсвяткові дні; був відновлений скорочений робочий день для підлітків віком до 18 років; розпочалося переведення робітників та службовців на 7-годинний, а на шкідливому виробництві – на 6-годинний робочий день. Із 1 січня 1957 р. був підвищений мінімум заробітної плати для робітників і службовців: у містах по 300-350 крб., на селі до 270 крб.; заробітки низькооплачуваних робітників та службовців підвищувалися в середньому більше, ніж на третину. Відмінялася плата за навчання в старших класах середніх шкіл, а також у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах. Таким чином, зазначає історик, проведені заходи сприяли поліпшенню організації та нормування праці, підвищенню матеріальної зацікавленості працівників у результатах роботи, зростанню реальних доходів населення [17, с. 42].

Вітчизняні дослідники наголошують, що радянська промислова модель була мілітаризованою з самого початку. Це залишилося і у повоєнний період. Значні людські, матеріальні, фінансові та науково-технічні ресурси спочатку були зосереджені на розробці атомної та термоядерної зброї, а згодом і систем

її доставки. Держава виділяла на це величезні кошти. У всіх оборонних галузях промисловості швидко зростала кількість робітників і службовців, розширювалися виробничі потужності. Створені численні спеціалізовані науково-дослідні інститути, лабораторії та конструкторські бюро. Розширення оборонної промисловості йшло пліч-о-пліч зі скороченням споживчих витрат. Радянські громадяни продовжували жити з обмеженими бюджетами. В результаті в суспільстві зростали сумніви щодо ефективності системи та доцільності таких жертв у мирний час, а серед молоді розвивалося критичне мислення щодо політичної лінії керівництва держави [3, с. 408].

Оборонна політика фактично визначала динаміку економічного розвитку країни, хоча підвищити економічний рівень і рівень життя населення, одночасно протидіючи військовій могутності Сполучених Штатів, було очевидно нереально. Це пояснює суперечності у внутрішній політиці: на перший погляд, було вжито масштабних заходів для покращення добробуту населення, рівень життя якого не можна було порівняти з рівнем західних країн; потім за цим послідували скорочення соціальних програм та демократичних процесів, а також нова хвиля економічної мілітаризації. [3, с. 409].

Квінтесенцією подібних метань стали раднаргоспи. Спробу частково децентралізувати керівництво економікою та передання права планування й розпорядження місцевими ресурсами від центральних відомств місцевим радам народного господарства (раднаргоспам), українські науковці об'єктивно називають одним з найрадикальніших заходів хрущовської доби. Втім, як вірно вказується у працях істориків досліджуваного періоду, Україна хоча несподівано й отримала небачену досі економічну самостійність, до її була здебільшого неготова – готовою виявилася партійно-господарська бюрократія республіки. До того ж, ця економічна «незалежність» не означала, що Україна могла сама оперувати своїми економічними здобутками. Так, за підрахунками сучасних дослідників, тільки у 1959–1961 рр. вона віддала до загальносоюзного бюджету близько 14% свого національного доходу, які

нічим не були відшкодовані. До того ж Україна не мала змоги скористатися можливостями цієї тимчасової децентралізації, оскільки економічна система працювала в цілому за законами попереднього часу [4, с. 367].

Проаналізувавши в своєму дисертаційному дослідженні реформу управління промисловістю, О. Ворошилов, на основі вивчення матеріалів, пов'язаних з проблемою економічного районування України, прийшов до висновку, що при створенні економічних районів в республіці не були чітко визначені основні принципи, якими необхідно було керуватись при здійсненні цієї роботи. Це, на думку дослідника, призвело до того, що межі економічних адміністративних районів, які були створені в Україні в 1957 р., виявились досить далекими від науково обґрунтованих, що в свою чергу викликало цілий ряд реорганізацій в наступні роки. Ці реорганізації (розукрупнення та укрупнення економічних районів) справляли негативний вплив на роботу промислових підприємств, які досить часто на протязі короткого проміжку часу передавались з підпорядкування одного раднаргоспу у підпорядкування іншого.

В дисертації зазначається, що замість докорінних перетворень економічних відносин, партійне керівництво постійно пропонувало різні варіанти реорганізації апарату управління промисловістю, що не зачіпали глибинних постулатів адміністративно-командної системи. Більшість з цих перетворень, що були здійснені в даний період, виявились поспішними, не до кінця вивіреними і продуманими. Так, на думку О. Ворошилова, не вдалося покращити координацію діяльності раднаргоспів, а створення з цією метою Уккраннаргоспу лише ускладнило роботу підприємств, додавши ще одну ланку управління. До негативних наслідків дослідник також відносить ліквідацію промкооперації (1960 р.) і системи місцевої промисловості (1963 р.). Історик приходить до висновку, що безсистемні реорганізації управлінських закладів (міністерств, раднаргоспів, роздвоєння партійного апарату на промисловий і сільський) лише дискредитували саму ідею реформ [31, с. 19].

Історик Н. Ткачук в унісон з попередніми дослідниками відмітив половинчастий характер хрущовських реформ, які здійснювались командними методами, не виходили за межі догматичних комуністичних доктрин суспільного розвитку, не зачіпали самої тоталітарної системи. Як влучно зазначив науковець, мова не йшла про демонтаж командно-адміністративної системи і тоталітарного режиму, а по суті про їх зміцнення шляхом поточного ремонту: «Згасала відповідно до деякої міри віра людей у можливість добитись кращого життя, а у зв'язку з цим – і трудова активність. Проте в цілому, робітники підтримували партію і її керівництво, а, значить, підтримували й тоталітарний режим, хоч і пом'якшений в період відлиги. І не нам їх за це судити. Люди чесно трудилися на благо своєї власної країни» [40, с. 21].

Інший дослідник В. Желтухін також відзначив непослідовність та обмеженість хрущовських реформ щодо реорганізації управління промисловістю. Так, історик відзначив, що спроби реформування господарського механізму мали за мету здійснити поворот до демократичних принципів керівництва промисловістю, підвищити ефективність та продуктивність виробництва. Але цей процес продовжувався недовго, оскільки йому рішуче протидівав весь механізм адміністративно-командної системи. В. Желтухін констатує зрощування партійного і державного апарату, посилення контролю виконавчих органів над виборними, витіснення демократичних форм управління: «...керівництво промисловістю за своєю природою вимагало подальшої консолідації основних сил суспільства, розумного поєднання інтересів робітників із зацікавленістю інженерно-технічних працівників, господарських і державних керівників. Але бюрократична система не утрудняла себе турботою по створенню такої соціально-політичної обстановки, яка б консолідувала інтереси всіх робітників, зайнятих у промисловому виробництві» [34, с. 31].

Тоталітарний режим, таким чином, не міг відійти від командно-адміністративних методів реалізації запланованих програм відбудови. Наслідком такої політики сталінського керівництва стало продовження

авторитарно-бюрократичного курсу управління економікою у повоєнний період. Це виключало рівноправне партнерство між усіма зацікавленими сторонами та зосереджувало контрольні функції в центральних органах влади. Робота українських підприємств контролювалася відповідними міністерствами в Москві. Звідти вся їхня діяльність регулювалася декретами та директивами, що позбавляло українську економіку необхідного динамізму та гнучкості, заважало їй реалізувати свій науково-технічний потенціал, не створювало умов для ефективного функціонування – ні в інтересах зростання військової та економічної могутності СРСР, ні в соціально-економічному розвитку його складових частин, включаючи Україну.

В економічній програмі тих років провідну роль відігравали галузі промисловості з переважно матеріало- та енергоємними технологіями. Ці плани передбачали комплексне використання природних ресурсів Української РСР для промислового розвитку всього СРСР у масштабах, що значно перевищували власні потреби республіки. Однак, слід враховувати несприятливе міжнародне становище СРСР та його постійне протистояння із західними державами під час Холодної війни. Це втягнуло Радянський Союз у гонку озброєнь і змусило керівництво приділяти дедалі більшу увагу посиленому розвитку оборонної промисловості, яка поглинала до 80% капіталовкладень. Масштабний план розвитку важкої промисловості республіки гальмував відродження сільського господарства та легкої промисловості – тих галузей, які були орієнтовані на задоволення повсякденних потреб населення [18, с. 183].

4.2 Генеза нових тематичних напрямів історіописання

Десятиліття між двома майданами, українськими революціями – «Помаранчевою революцією» та «Революцією Гідності», а також відбиття військової агресії російської федерації ми умовно виділяємо в наступні етапи

сучасного українського історіописання. Адже українська історична наука в даний період об'єктивно зробила величезний крок вперед як в теоретико-методологічному, так і прикладному аспектах. Вже з початку 2000-х рр. починається процес реальної, а не лише декларативної демократизації всіх навколонаукових умов розвитку гуманітарних знань. «Помаранчева революція» і президентство Віктора Ющенка, який особисто опікувався розвитком вітчизняної історичної науки ще більше активізували глибинні позитивні процеси та створили сприятливі умови для розвитку вітчизняного історіописання: відкривалися засекречені фонди різнорівневих архівів, наголошувалося на необхідності об'єктивного перегляду «білих» плям та заангажованих сторінок української історії. Саме в цей період світ побачили такі знакові роботи як «Україна: ХХ століття» Т. Гунчака [1], «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі» С. Кульчицького [2], «Історія з грифом «Секретно». Українське ХХ століття» В. В'ятровича [3], «Українська історіографія: концептуальна історія» І. Колесник [4], «Торкнутись історії» Ю. Шаповала [5], «Новітня історія України: соціально-історичний аспект (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)» Р. Руденка [6]. На нашу думку, дані праці визначили історіософське бачення ключових аспектів історичного розвитку України в повоєнні десятиріччя і спрямували подальші наукові пошуки вітчизняних дослідників.

Особливістю даного періоду стало більш глибоке занурення в тематику історії української нації в повоєнне двадцятиріччя і напрям промислової відбудови і становища робітництва став однією з ключових тем історіописання. Серед багатой палітри напрямів, які досліджувались в даний час українськими науковцями, насамперед слід виділити вивчення етнополітичних аспектів динаміки урбанізаційних процесів в Україні, внутрішню міграцію робітництва та її вплив на соціально-економічний розвиток окремих регіонів республіки [7–12]; дослідження матеріально-побутових умов життя та праці робітництва, аналіз суспільно-політичних настроїв, які панували в середовищі українських робітників (в даний період

значно посилювався інтерес до історії повсякденності українського народу) [13–23]; розкриття недоліків та проблем відбудовчого процесу, про які не прийнято було згадувати в радянській історіографії [24–28]; дослідження особливостей використання праці іноземних військовополонених та інтернованих під час відбудови української промисловості [29; 30] та професійної підготовки власних робітничих кадрів [31; 32].

Так, аналізуючи взаємовплив промислової відбудови та урбанізаційних процесів в Українській РСР, дослідник М. Алфьоров зазначив, що відновлення міст, які виступали індустріальними центрами, характеризувалося активною забудовою центральних магістралей і в той же час наростанням кризових явищ, дисонансом у діях великої кількості відомчих забудовників. Зростали керовані міграції сільського населення України, а також з інших республік СРСР до промислових центрів, які проводилися воєнно-адміністративними методами. На думку вченого, це призвело до відновлення чисельності населення промислових центрів, що загостило соціальні проблеми, оскільки відбудова комунального господарства, житлового фонду та інших ресурсів відбувалися досить повільно. В той же час період відбудови пов'язаний зі зміною екстер'єру більшості міст, втратою самотнього, історичного вигляду. Швидка відбудова посилила й процес деформованої урбанізації, що найкраще помітно при порівнянні темпів відбудови міст й відновленні міського господарства між промисловими центрами та іншими містами [8, с. 124].

Аналізуючи урбанізаційні процеси в промислових містах в друге повоєнне десятиріччя, вказані науковці зазначили, що в період хрущовської відлиги продовжився екстенсивний розвиток промисловості, яка залишалася головним містоутворюючим чинником. Це обумовило подальші міграції населення до міст, зростання чисельності міського населення, створення нових міст та переходу частини населених пунктів до категорії міст, перетворення багатьох міст з монофункціональних на поліфункціональні, формування та розвитку міських агломерацій. Визначено, що при цьому зберігалися

диспропорції в економічному розвитку областей. Найбільш розвиненими залишались області Донецько-Придніпровського району, саме його міста, поряд зі столицею та регіональними центрами розселення, ставали центрами тяжіння міграцій сільського населення, а також прибулих з інших республік СРСР [8, с. 181].

Серед низки робіт, присвячених аналізу відбудови та будівництва великих промислових об'єктів [24–28], великий інтерес представляє дисертація Н. Горло, в якій дослідниця розв'язала важливе і актуальне завдання вивчення і аналізу соціальних і економічних складових процесу спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду, а саме: ролі людського фактору, організації кампанії переселення, механізму виплати компенсації, основних підходів до вирішення проблеми відчуження. Історик довела, що разом з досягненням мети, проєктні завдання складали без необхідних еколого-економічних оцінок, що спричинило появу низки проблем: питання природоохоронних заходів в проєктах були слабо відображені, що викликало закономірні негативні наслідки у навколишньому середовищі: «Спорудження водосховищ значно вплинуло на соціальну сферу Наддніпрянщини: зникло багато сіл і хуторів, зруйновано традиційні поселенські і організаційні структури наддніпрянських сіл, порушені господарські зв'язки, що склалися у регіоні протягом багатьох століть» [24, с. 16]. Окрім того, в роботі окреслюються шляхи вирішення актуальних екологічних проблем Наддніпрянщини.

Досліджуючи систему промислової кооперації, процес її зародження, становлення і розвитку та її місця і ролі у відбудовчих процесах в українській промисловості, історик В. Клименко наголосив, що промислова кооперація була гнучкою соціально-економічною структурою, що оперативно реагувала на гострі суспільні потреби часу: вона ефективно використовувала навіть обмежені фізичні сили інвалідів та по змозі доволі ефективно сприяла підвищенню рівня соціальної захищеності своїх членів. Радянська держава не використала повною мірою можливості для подальшого розвитку цієї форми

організації суспільної праці та перетворення її на ефективний інструмент своєї економічної політики. Це було серйозним недоглядом радянського керівництва під час відлиги. Дослідник робить висновок, що розпуск промислової кооперації був логічним кроком для радянського керівництва в контексті гучно проголошеного стратегічного завдання КПРС – побудови комуністичного суспільства. Уряд взяв курс на максимальне усупільнення засобів виробництва. У цих волюнтаристських планах не було місця для промкооперації. Вона почала трактуватися як анахронізм. Між тим, усебічний аналіз проблеми свідчить, що ліквідація промислових артілей була серйозною помилкою керівництва країни. Ігнорування власного та світового досвіду й ідеологічні амбіції заподіяли велику шкоду соціальному прогресу [25, с. 174].

«Революція Гідності» відкрила нову сторінку в новітній історії України: обравши європейський шлях розвитку, українська нація зіштовхнулась з відкритою агресією російської федерації. Анексія Криму, гібридна війна у вигляді проросійських виступів на Сході України, проголошення «народних республік», концепту «Новоросії», та широкомасштабне російське вторгнення в Україну в лютому 2022 р. поставили Українську державу та її націю в стан боротьби за своє існування. В таких умовах все українське суспільство згуртувалося задля єдиної мети – відстоювання та збереження державності української нації. Природньо, що вітчизняні історики опинились в авангарді інтелектуального фронту, намагаючись аргументувати праведність української позиції і того, що дана війна для українського народу є справедливою, демократичною війною за право на саме існування. Чи не головним завданням вітчизняних науковців стало викриття ідеологічних міфів ворога, спростування пропагандистських штампів, аргументоване доведення безпідставності зазіхань на будь-який регіон України з боку ворожої сусідньої країни. Саме в тому контексті протягом післяреволюційного десятиліття вийшов цілий каскад праць знаних українських істориків, серед яких в першу чергу треба відзначити В. Абліцова, В. Даниленка, Я. Верменич, І. Вєтрова,

О. Лисенка, С. Кульчицького, В. Смоля, Ф. Турченка, Г. Турченко
Л. Якубової та інших [33–50].

Згадані вище дослідники проаналізували історію найбільш промислово розвинених регіонів України, особливо Донбасу як прикордонного регіону, та виявили, що прискорена урбанізація Донбасу призвела до вираженої асиметрії в його етнодемографічній структурі. Ця урбанізація тісно пов'язана з розвитком потужного військово-промислового комплексу та демонструвала всі ознаки штучності та нехтування основними потребами населення [34, с. 38]. Масштабна міграція переміщених осіб з Росії та Білорусі, де перенаселення стало проблемою набагато раніше, ніж в Україні, призвела до помітного домінування російськомовного населення в містах і селищах Донбасу. Сільське населення східної України, яке з самого початку було багатоетнічним, хоча й з українською більшістю, поступово інтегрувалося в життя промислових районів та частково русифікувалося [34, с. 26–27].

Вищезгадані вчені зазначали, що промислова модернізація призвела до дисбалансу в традиційній соціальній структурі українців і спричинила серйозні соціальні, соціально-психологічні та культурні проблеми: «Незважаючи на неймовірно прискорені темпи, трансформаційні процеси цього періоду були односторонніми та по суті наздоганяли. Вони суттєво змінили систему взаємовідносин в економічній сфері, але мали лише відносно незначний вплив на інфраструктуру засобів до існування працівників». [35, с. 278].

Сучасні вітчизняні дослідники акцентували увагу на тому, що на відміну від інших міських агломерацій України, переважна більшість населення на Донбасі тим чи іншим чином була пов'язана або безпосередньо з великими промисловими виробництвами, або з меншими сателітними по відношенню до них господарськими одиницями. Додатковим негативним чинником виступала відсутність диверсифікації промисловості, яка значною мірою представлена вуглевидобуванням та металургією. Добробут мешканців промислових міст в зазначений період безпосередньо залежав від становища виробництв, і

економічні проблеми підприємств автоматично почали перетворюватися на надзвичайно гострі соціальні проблеми населення, чому сприяв не надто високий рівень соціальної мобільності. Крім того, в новітню добу почали даватися взнаки і наслідки радянської соціальної політики, яка заохочувала створення «робітничих трудових династій», забезпечувала робітникам певний рівень життя включно з доступом до необхідної соціальної інфраструктури і в цілому не сприяла ані технологічному оновленню виробництва, ані внутрішній міграції населення, коли це не диктувалося потребами великих проєктів соціалістичного будівництва: «Технологічний поступ на значній частині виробництв за радянських часів не мав достатньої мотивації, а внутрішня міграція після розбудови основної частини промислових підприємств штучно обмежувалася, що отримало свої далекосяжні негативні наслідки у період ринкових перетворень, коли у багатьох випадках скорочення робочих місць супроводжувалося більш чи менш швидким занепадом інфраструктури» [38, с. 420].

Провідні академічні історики в ході новітніх досліджень прийшли до висновків, що проблеми сепаратизму і війни на Сході України, полягають у тому, що «...в Україні не було іншого такого регіону, який би зазнав настільки цинічного, необґрунтованого і катастрофічного за своїми наслідками втручання в процеси етновідтворення...» [41, с. 8]. Дослідники наголошували, що репресії та депортації за національною ознакою зруйнували історичну етнонаціональну структуру сходу України та Криму, а трудова міграція у повоєнні десятиліття створила значну діаспору російського населення в промисловому центрі сходу України – Донбасі. Характерною рисою сучасної регіональної спільноти, яка формувалася в ці десятиліття завдяки заходам соціальної політики за участю трудових мігрантів з усіх регіонів СРСР, була її нестабільність, а стабілізація цієї повсякчас відкритої демографічної системи відбулася на основі радянської масової культури та пролетарської ментальності; що, власне, і стало основою нинішнього протистояння регіональної спільноти стосовно решти України. У підсумку, зазначені

історики відзначили, що упродовж повоєнних десятиліть Донбас та Крим існували як відкриті демографічні системи, нестабільні у своїх етнонаціональних та соціокультурних характеристиках. Через відносну нечисленність автохтонного місцевого населення стабілізація системи відбувалася на засадах масової радянської культури, позанаціональної за своєю суттю. Процес цей охопив життя принаймні двох поколінь і став впливовим фактором його контрверсійності щодо українського проєкту, сфокусованого на ідеях етноцентризму [41, с. 7].

Висновки до розділу 4

Вітчизняні дослідники прийшли до висновків, що саме у повоєнне двадцятиріччя закладено важливі структурні деформації української промисловості, які негативно позначилися і на сучасному розвитку незалежної Української держави. Так, основою політики відновлення промисловості України став принцип першочергового відродження важкої промисловості, на яку покладалася вирішальна роль у забезпеченні зростання воєнно-економічної могутності СРСР, при цьому пріоритет надавався відновленню діяльності заводів союзного підпорядкування, продукція яких була обов'язковою в процесі відродження провідних галузей промисловості СРСР в цілому. Основою забезпечення промисловості робочою силою залишався принцип загальної трудової повинності, його реалізація пов'язувалася із застосуванням методів як силового тиску, так і обмеженого соціального заохочення. Мобілізаційно-примусовий характер праці призводив до невідповідності затвердженим державою планам реалій організації виробництва на місцях, до невиконання виробничих завдань та збиткової діяльності, що свідчило про неефективність командно-адміністративних засобів управління промисловістю. Підвищення продуктивності праці досягалося переважно за рахунок впровадження позаекономічних форм

трудової активності – так званого «соціалістичного змагання», рухів комсомольсько-молодіжних бригад, стаханівців. Відмова від поєднання планових та ринкових понять призвела до ігнорування проблем державного регулювання ринкових відносин та відповідних деформацій у розвитку промисловості СРСР, викривлень в економіці Української РСР, що входила до його складу, що стало одним із чинників подекуди повного їх руйнування в період вже становлення незалежності України.

Дослідження промисловості Української РСР в повоєнне двадцятиріччя (1946–1965 рр.) триває. Не дивлячись на військовий стан, ведення бойових дій на території України, відбиття ворожої агресії та інші вкрай несприятливі умови, вітчизняні науковці продовжують наукові пошуки та історіописання теми. Досліджуючи особливості повоєнної відбудови промисловості України та її подальший розвиток, знаходять ще не висвітлені або сфальсифіковані сторінки, які потребують об'єктивної переоцінки. В результаті генеруються прикладні знання, які можна буде використати під час промислової відбудови після Перемоги України у новітній війни за свободу та Незалежність.

Зміст означеного розділу висвітлено в таких публікаціях автора: [76].

ВИСНОВКИ

Таким чином, у ході дослідження ми дійшли до наступних висновків.

1. Доведено, що радянські історіографи не брали під сумнів методологічні основи аналізованих праць, що в свою чергу не дозволяло побачити нові напрями та перспективи. Дослідження велися у повній відповідності до уявлень партійно-державного керівництва і включали в себе аналіз прийнятих партією рішень та хід їх виконання. Реальні механізми підготовки та прийняття рішень не вивчалися. Історіограф так само як і історик переказував зміст тих чи інших принципових політичних рішень, а потім на конкретному матеріалі показував діяльність партії та уряду щодо їх реалізації: на початку періоду – склалися передумови, поставлені завдання, наприкінці періоду – завдання вирішені. Для радянської історіографії характерна концепція лінійного розвитку соціалізму. Дослідники розглядали минуле як наближення до несуперечливого сьогодення, з висоти якого велося дослідження. За таких умов в минулому треба було помічати лише ті риси, які привели його до нинішнього стану. Така ситуація існувала в радянській історичній науці до кінця 1980-х рр. В історіографічних працях переважав не критико-аналітичний, а бібліографічно-описовий підхід. У той же час автори історіографічних праць порушували питання про комплексне вивчення історії індустріального розвитку, необхідність змін у методах дослідження, коригування суджень та висновків відповідно до реального змісту процесів в промисловості Української РСР. Втім наявний радянський історіографічний наратив є морально і методологічно застарілим, суб'єктивним та ідеологічно заангажованим. Діаспорна історіографічна традиція дослідження української промисловості представлена лише декількома розвідками. Враховуючи їх доволі значний історіографічний «вік» та фрагментарність охоплення саме повоєнного двадцятиріччя вони об'єктивно не можуть претендувати на статус вичерпних та комплексних історіографічних робіт. У той же час вони є

достатньо цікавими джерелами задля кращого розуміння самої суті історіософії українських вчених в еміграції. В новітньому вітчизняному історіописанні також відсутні роботи, які були б присвячені історіографічному аналізу безпосередньо промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.). Таким чином, можна констатувати, що не дивлячись на наявну історіографічну традицію, на сьогоднішній день відсутнє комплексне, ґрунтовне та актуальне дослідження промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.) в історіографічній площині.

Джерельний корпус історіографічних джерел дисертації представлений монографіями (вузькопрофільними тематичними та узагальнюючими синтетичними), дисертаціями та авторефератами дисертацій, рецензіями та відгуками, науковими статтями у періодиці та збірниках праць, матеріалами науково-практичних конференцій та «круглих столів», статистичними збірниками документів та матеріалів, навчальною та довідковою літературою, бібліографічними покажчиками, мемуарною літературою.

Теоретико-методологічна база дисертаційного дослідження концептуально заснована на антропологізації історичних досліджень, яка включає в себе надпартійність, сцієнтизм, культурологізм, такі принципи історичного дослідження як історизм, об'єктивність, системність, всебічність, наступність (спадкоємність). Прикладний методологічний інструментарій представлений такими методами як аналіз і синтез, класифікації і типологізації, методом ідеалізації або абстрагування, історико-генетичним, проблемно-хронологічним, біографічним, методом періодизації, ретроспективного аналізу, методом контент-аналізу. У сукупності даний інструментарій дозволив зосередитись на виконанні завдань історіографічного дослідження промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.).

2. Встановлено, що радянське історіописання промислової тематики пройшло декілька етапів у своєму розвитку, кожен з яких характеризувався певним, дещо змінюваним колом підтем, що розроблялися в канві промислової

тематики, станом документальної бази, видами публікацій. Однак радянська наука зазнавала відчутного впливу політики на всіх етапах свого існування.

Вже в перші повоєнні роки з'явилися тисячі брошур про роботу учасників відновлення української промисловості, передовиків виробництва. Вийшли друком публікації, автори яких коментували офіційні документи. Ці видання, в яких було заявлено про головні проблеми, що стояли перед промисловим розвитком, шляхи їх подолання, швидке та успішне відродження країни, стали першим досвідом радянської історіографії теми. На жаль сталінський удар по історичній науці 1947 р. значно загальмував радянських істориків і засвідчив хибність їх сподівань на демократизацію суспільно-політичних умов життя, на яку, разом із ними, так сподівалося все радянське суспільство після переможного завершення Другої світової війни.

У першій половині 1950-х рр. світ побачили статті, які висвітлювали особливості відновлення промисловості саме Української РСР. Історики почали виявляти та накопичувати документальні джерела про відновлювальні роботи у роки війни та післявоєнну добу. На основі актів центральної та регіональних спеціальних комісій визначено обсяги матеріальних збитків, завданих УРСР. Вийшли у світ відповідні документальні видання. Дані офіційного характеру містилися в опублікованих виступах радянських керівників, документах директивних органів. Однак коло джерел, на які могли спиратися дослідники, було дуже незначним. Основними видами публікацій залишались брошури економістів та істориків. Більшість видань першого повоєнного десятиліття мали пропагандистський, навчальний, публіцистичний характер. З'являлися й наукові статті та перші дисертації, які виконувалися на основі періодичного друку.

Принципи та традиції радянської історіографії пізньосталінської епохи продовжували мати жорстку залежність дослідників від політичних пріоритетів. Наукові праці спиралися на єдину теорію та методологію. Застосування репресивних заходів з метою придушення інакодумства посилювало залежне становище істориків від політичної кон'юнктури.

У середині 1950-х – 1960-х рр. зросли масштаби дослідницької роботи, у ній намітився поворот до більшої глибини наукового пошуку. Часткова демократизація суспільно-політичного життя, ліберальні зміни в країні призвели до збільшення кількості наукових праць на тему промислового розвитку, які суттєво відрізнялися від колишніх. На відміну від попереднього періоду, коли переважали роботи економістів, зросла кількість публікацій істориків. Вийшли друком численні видання історико-партійного характеру про відновлювальні роботи в регіонах, галузях промисловості. Промисловість Української РСР займала ключове місце у дослідженнях радянських істориків.

Слід зазначити характерну для другої половини 1950-х – 1960-х рр. тенденцію до поглиблення історико-економічних досліджень. Найбільша увага приділялася показу переваг соціалістичної системи економіки, наголошувалося насамперед на успіхах та досягненнях. Цей крен історіографії призвів до того, що про проблеми та недоліки, а також шляхи їх подолання говорилося побіжно, без глибокого аналізу причин, про низку сюжетів взагалі воліли замовчувати. Конкретно-історичні дослідження підмінялися створенням «узагальнюючих праць», які мали широкі можливості для догматичних побудов. В той самий час процес розвитку історичних досліджень на початок 1970-х рр. був загально поступальним.

Зростанню масштабів дослідницької роботи сприяла більша ніж раніше відкритість документальних матеріалів. З другої половини 1950-х рр. стали регулярно публікуватись статистичні збірки. Архівні установи активно випускали збірники документів. Втім офіційна інформація не відрізнялася достовірністю, а публікація багатьох важливих для дослідників економічних даних з промислової тематики опинилася під забороною.

У другій половині 1960-х рр. архівні фонди, що почали було відкриватися, знову стали недоступними для фахівців, більше того, у «відкритому друці» заборонили використовувати документи, отримані істориками раніше. Публікація документів різко скоротилася.

В 1970-х – першій половині 1980-х рр. тема промислового розвитку знайшла своє відображення в багатотомних вітчизняних академічних виданнях, присвячених історії радянської економіки та робітництва, в узагальнюючих роботах, у спеціальних колективних працях.

З'явилася велика кількість, зокрема регіональних, історико-партійних досліджень. Значний матеріал про відродження та подальший розвиток промисловості містили праці з історії регіонів, робітничого класу, селянства, інтелігенції.

У другій половині 1980-х рр. розширився спектр інтересів радянських дослідників, різноманітнішими стали напрями наукового пошуку, почали з'являтися оригінальні конкретно-історичні дослідження. Робляться спроби комплексного дослідження процесів, що відбувалися у промисловості України у післявоєнне двадцятиріччя. У нових роботах використовуються підходи, що раніше не застосовувалися. Активізувалися історико-демографічні дослідження, зокрема про демографічні наслідки війни. Історики вперше звернулися до проблем примусової праці в українській промисловості, депортації народів, репатріації громадян СРСР, котрі опинилися під час війни за кордоном. Ці сюжети висвітлювалися у великій кількості публікацій, масив яких швидко зростав. Ґрунтовніше стали вивчатися політизовані питання промислової допомоги союзників у роки війни. Вийшли друком дослідження, що стосувалися проблем репараційних поставок обладнання, застосування праці іноземних військовополонених, інтернованих фахівців. Найглибше почала аналізуватися науково-технічна політика радянського керівництва у працях з історії науково-технічного прогресу, використанню його досягнень у виробництві. Почали з'являтися публікації вітчизняних авторів про радянський військово-промисловий комплекс, його роль в економіці країни.

Оновлення історичних знань на цьому етапі розвитку історіографії, що супроводжувалося відмовою від стереотипів у сприйнятті недавнього минулого, було пов'язане зі значним розширенням та зміною кола джерел, що у свою чергу стало наслідком ширшого доступу дослідників до центральних

та регіональних архівів. Стало відбуватися розсекречення архівів, у тому числі з частково закритих раніше архівних фондів.

Традиційним для радянської історіографії продовжувало залишатись вивчення діяльності комуністичної партії, особливих якостей та, як тоді здавалося, незмінних переваг соціалістичної (мобілізаційної) промисловості, що виявились у процесі відродження економіки. Виправдана і одночасно надмірна увага до цих сюжетів ускладнювала отримання адекватного та повного уявлення про історію повоєнної промисловості. Роботи істориків ґрунтувалися на доступних архівних матеріалах, праці економістів – на матеріалах збірників офіційної статистики. У дослідженнях радянських учених, як правило, значне місце приділялося вивченню планів та недостатня увага – їх здійсненню. Давалася взнаки надмірна соціологізація історичних досліджень, що змушувало фахівців залучати відповідні документи та факти. У публікаціях вирішувалися як наукові, так і пропагандистські завдання. Це збіднювало результати зусиль вчених. Згодом дедалі очевиднішим ставала невідповідність наукових праць історичній реальності. До кінця 1980-х рр. досвід радянської історіографії повоєнного періоду став критично переосмислюватися, у тому числі з інших ідеологічних позицій. Втім кон'юнктурні риси радянської історіографії нікуди не поділися, вона й надалі до свого кінця продовжувала виконувати в першу чергу політико-ідеологічні замовлення, які надходили від партійно-державної влади.

3. Доведено, що історія західної радянології – це складний і суперечливий багаторічний шлях розвитку. Як наука, радянознавство склалося в першому повоєнному десятилітті, в умовах Холодної війни та ядерного протистояння двох наддержав – США і Радянського Союзу, коли колишні союзники по антигітлерівській коаліції вбачали один в одному лише потенційного суперника, ворога, який силою нав'язував світові свою модель розвитку. Одночасно всередині самих Сполучених Штатів панувала політична концепція маккартизму, що увібрала в себе ідеологію крайнього антикомунізму й антирадянзму і вилилася в справжнє «полювання на відьом»

щодо всього й усіх, хто симпатизував Радянському Союзу або просто публічно не висловлював до нього свого негативного ставлення. Жертвою маккартизму і федеральної кампанії з перевірки на політичну лояльність стали не тільки державні, політичні та громадські діячі, а й цілі партії, організації та установи, зокрема й університети. Маккартизм надовго перетворив їх із центрів свободи на притулок страху й покірності, пристосованості до мінливої ситуації та академічних досліджень під політичне замовлення.

Холодна війна вимагала акцентування уваги науковців насамперед на негативних сторонах радянської політичної системи на противагу демократичним принципам, що панували у США. Так почала формуватися особлива методологія досліджень, що отримала незабаром назву тоталітарної радянології. Суть її зводилася до повної аналогії трьох тоталітарних режимів XX століття – фашистської Італії, нацистської Німеччини і радянського сталінізму. До них не підходив метод порівняльного аналізу, що діяв стосовно країн демократичного світу, включно зі США. Їх слід було вивчати окремо, базуючись на загальноприйнятому на той час понятті тоталітаризму, особливих підходах і принципах дослідження. Що, своєю чергою, вже передбачало явно негативні оцінки та висновки.

Визначала обличчя тоталітарної повоєнної радянології політологія. Політологи так само, як і вчені інших дисциплін, включно з історією, відчували явну нестачу недоступних для них на той час партійних і державних документів. Коло джерел обмежувалося офіційно опублікованими матеріалами, книгами, пресою, спогадами та іншими публікаціями мігрантів із Радянського Союзу.

Тоталітарна модель стала не просто панівною, а й єдиною аж до кінця 1970-х – початку 1980-х рр., коли низка радянологів уперше поставили під сумнів деякі з її постулатів. Молоде покоління радянологів, які пішли за ними, а потім і разом із ними, здобули освіту в новій політичній атмосфері загальнонаціонального протесту проти в'єтнамської війни і пішли далі у своїй незгоді з тоталітарною моделлю аж до її повного неприйняття і

протиставлення їй власної концепції. Так в американській радянології оформилася школа ревізіонізму.

Ревізіоністи поставили на чільне місце не політичну, а соціальну історію СРСР, вважаючи, що для того, щоб зрозуміти сутність радянської системи, треба насамперед вивчати не Сталіна і його оточення, а широкі соціальні верстви суспільства аж до місцевого рівня і те, як вони зі свого боку впливали на партійно-державний апарат, який ними керував. У своїх дослідженнях вони показали, що радянська система була надто слабкою і дуже примітивною, щоб бути тоталітарною, що вертикальна структура управління за лінією «згори донизу» далеко не завжди гарантувала виконання низовими її ланками того, що жорстко, військовою мовою наказували з центру, що навіть трагічні події 1930-х рр. були не тільки сталінською «революцією згори», а й рухом «знизу». Інакше кажучи, ревізіоністи доводили, що саме радянське суспільство було не просто пасивною безформною людською масою, з якої Сталін і апарат ліпили потрібні їм політичні фігури, а й цілком реальною самостійною і доволі дієвою силою, до настроїв і побажань якої прислухався правлячий режим.

Звинувачуючи радянських істориків у необ'єктивному прочитанні архівних та інших документів і «партійному» трактуванні їхнього змісту, американські радянологи самі не далеко відійшли від такого роду суб'єктивності, одержуючи взаємовиключні висновки за одними й тими самими архівними документами.

Довгі й запеклі суперечки двох методологій не привели ні до витіснення будь-якої з них, ні до взаємоприйнятного консенсусу. Свої позиції і права на існування в потоці взаємних звинувачень, що іноді виходили за рамки наукової дискусії, активно відстоювали як ревізіоністи, так і прихильники тоталітарної ідеї. Самі американські вчені вважають, що боротьба двох концепцій, нехай навіть і в такій антагоністичній формі, лише сприяла пошуку істини і ніяк не означала початку її кінця.

Промислова тематика розглядалася західними науковцями в контексті розуміння військового потенціалу СРСР в перспективі можливої нової світової

війни та в якості базису радянської економіки. Такий прикладний характер західної радянології є її головною особливістю.

Досліджуючи радянську економічну політику післявоєнного періоду в галузі промисловості, західні радянологи акцентували увагу на домінуванні насильства та примусу в перше повоєнне десятиліття, тобто в епоху пізнього сталінізму. У той самий час деякі західні фахівці поділяють висновок про помітну еволюцію радянської промисловості у напрямку раціоналізації, посилення ринкових засад і поступового обмеження ролі командно-мобілізаційних методів. У багатьох випадках відзначають не лише консервативні, а й реформістські аспекти соціально-економічного досвіду війни.

У західній історіографії вказується, що, поряд із досягненнями у відновленні промисловості, у радянській економіці були серйозні недоліки та протиріччя, що згодом створили фундаментальні перешкоди. Наголошується на домінуванні екстенсивних факторів у відновленні промисловості в перше повоєнне п'ятиріччя та нездатність системи до інтенсифікації виробництва у 50-х рр. XX ст.

Встановлено, що західні радянологи порушували сюжети, вивченню яких не приділяли належної уваги радянські історики та економісти. Якщо для радянської історіографії був характерний брак уваги до реальних проблем, перешкод науково-технічному прогресу, реалізації його досягнень в промисловості, відповідних прорахунків в економічній політиці, то в роботах західних вчених, хоч і вказувалося на визначні здобутки радянської промисловості, передусім у створенні ядерної зброї й ракет, домінувало бажання підкреслити насамперед недоліки здійснення науково-технічної політики.

4. Досліджена українська діаспорна історіографія повоєнної промисловості УРСР (1946–1965 рр.). З'ясовано, що діаспорна історіографічна традиція, присвячена аналізу особливостей розвитку промисловості Української РСР у повоєнне двадцятиріччя значно відрізняється від

радянського історіописання: не дивлячись на відсутність можливості працювати з першоджерелами в радянських архівах, оперуючи тільки опублікованими матеріалами, але вільні від партійного диктату і спроможні застосовувати в своїх дослідженнях весь існуючий теоретико-методологічний інструментарій історичної науки, українські історики в еміграції змогли створити набагато більш об'єктивнішу концепцію історії української промисловості повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.). Більше того, після здобуття Україною незалежності, саме діаспорний історіографічний наратив ліг в основу зароджуваного історіописання зазначеної теми в сучасній українській історичній науці.

5. З'ясовано стан сучасної української історіографії промисловості УРСР повоєнного періоду (1946–1965 рр.) та основні концептуальні й методологічні підходи, які використані вітчизняними істориками, визначено теоретична й науково-практична цінність праць українських науковців, що з'явилися в умовах державного суверенітету України.

В новітньому вітчизняному історіописанні доведено, що радянська модель промисловості по своїй суті від самого свого початку була воєнізованою і перемога СРСР у другій світовій війні нічого не змінила: у повоєнний період мілітаризм радянської промисловості не послабшав, а навпаки став ще більшим. Повоєнне відновлення української промисловості здійснювалось на переважно екстенсивній основі. Українські дослідники довели, що Холодна війна, гонка озброєнь, фінансування ВПК за рахунок інших галузей економіки призвели до кратного збільшення чисельності робітництва та зростання виробничих потужностей. Втім дані процеси вкрай негативно позначились на всіх інших секторах радянської економіки.

Характеризуючи спробу М. Хрущова докорінно змінити саму суть господарського механізму в СРСР, сучасні українські історики відзначили обмеженість і непослідовність реформи, а глибинною метою названа боротьба М. Хрущова за встановлення одноосібної влади під гаслом повороту до демократичних принципів.

Українські науковці прийшли до висновків, що виробнича діяльність промислових підприємств, їх трудова і громадсько-політична активність стримувалась повновладдям бюрократичного управлінського апарату. На думку істориків, політика крайнього статизму призвела до того, що вищою цінністю у функціонуванні виробництва стали не інтереси робітників, не цінності людини і людської праці, а сила держави, її військова могутність. В буднях «будов комунізму», в тіні явних пріоритетів військово-промислового комплексу складалась вкрай екстенсивна економіка, яка ігнорувала потреби людини.

6. Виявлено сфальсифіковані та малодосліджені аспекти проблеми, окреслені перспективні напрями для наступних конкретно-історичних досліджень історії промисловості УРСР (1946–1965 рр.). До останніх віднесено наступне:

1) вважаємо за необхідне подальше вивчення проблеми змін у промисловості Української РСР під час та після закінчення Другої світової війни, консервативного чи потенційно реформістського її впливу, що дозволить точніше визначити характер, ступінь, галузі прояву цих змін, а також реальне їх значення в історії відродження промисловості;

2) війна призвела до величезних людських втрат, масштаби та характер яких ще належить уточнити. Важливим є не тільки максимально точне визначення чисельності загиблих і постраждалих від війни, а й ступеню впливу демографічних наслідків на подальше відновлення та розвиток промислового сектору економіки. Багатоманітні демографічні наслідки війни ще не отримали необхідної економічної інтерпретації;

3) ґрунтовного вивчення вимагає проблема матеріальних втрат, понесених радянською промисловістю. Більш точне визначення обсягів окремих складових загальної шкоди, а також змін, що відбулися в розміщенні продуктивних сил, важливе для встановлення вихідних рубежів повоєнного відновлення, адекватності шляхів відшкодування втраченого;

5) в наявних публікаціях поки що не знайшли належного відображення питання правового регулювання діяльності виконавчо-розпорядчих органів у галузі планування, бюджетно-фінансової роботи, їх компетенції у сфері промисловості, відповідності законодавчої та матеріальної бази рівню завдань, що висуюються перед ними в процесі відновлення та подальшого розвитку промислового сектору;

6) питання історії робітництва, селянства, інтелігенції, їхнього внеску у відродження промисловості традиційно перебували в центрі уваги багатьох радянських вчених, які досягли у своїх дослідженнях значних результатів. Водночас, керуючись певною схемою, оперуючи окремими фактами, підсумковими показниками, фахівці не завжди досить глибоко та головне об'єктивно аналізували реальні процеси у суспільних групах. Крім того, повага до самовідданої роботи людей має поєднуватися з дослідженням умов, у яких вони працювали. Судження, що не витримали випробування часом, мають бути піддані перегляду;

7) в історіографії представлені різні міркування про масштаби системи примусової праці військовополонених, їх роль у відновленні та подальшому розвитку радянської промисловості. Має бути ще чимало зроблено у розробці цієї теми. Очевидно, однак, що праця військовополонених стала однією з суттєвих передумов відродження економіки радянської країни. Представляється важливим вивчення умов існування, праці, смертності різних категорій зайнятих примусовою працею, їхньої ролі у вирішенні конкретних промислових завдань. Глибокого історико-економічного аналізу потребують проблеми економічного змісту підневільної праці, а також її впливу на економіку Української РСР загалом. Вивчення цієї теми є важливим і з етичних, моральних позицій. Це данина пам'яті людям, які працювали в рабських умовах, зробили свій внесок у відродження УРСР і не дожили до свого звільнення;

8) досягнуті вченими результати у вивченні післявоєнної науково-технічної політики мають бути доповнені глибоким аналізом її ефективності,

співвідношення екстенсивних та інтенсивних факторів відновлення промисловості, сукупності причин, що перешкождали застосуванню науково-технічних досягнень. Важливим є дослідження соціальних наслідків реалізації науково-технічних проєктів та пов'язаних з ними управлінських рішень. Перспективним є вивчення витоків досягнень, насамперед у військово-технічній сфері, і результативності використання інтелектуального потенціалу загалом. В історіографії зроблено перші плідні кроки у дослідженні місця та ролі військово-промислового комплексу у повоєнні роки. Протилежність суджень та висновків вчених свідчить про необхідність уточнення часу формування цього комплексу, продовження розробки теми з використанням розсекречених архівних документів, робіт мемуарного характеру;

9) перспективним напрямом наукового пошуку є глибоке вивчення суспільно-економічних форм, які забезпечили відновлення промисловості і одночасно стали перешкодою в досягненні господарських результатів в подальшому.

Суперечливість відновлювальних процесів, комплексний характер завдань, що стоять перед істориками, робить досить важливим процес вироблення узагальнюючих суджень та оцінок. Це в свою чергу зумовлює необхідність продовження дослідницької роботи у цьому напрямі. Наявність широкого спектру невирішених проблем не применшує значення зробленого, а лише відображає всю складність завдань, що стоять перед історичною наукою. Представлене історіографічне дослідження у поєднанні із залученням, всебічною та глибокою інтерпретацією джерел дозволять досягти вагомих результатів у найбільш перспективних та плідних напрямках подальшого конкретно-історичного пошуку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки теми

1. Барсенков А. С. Советская историческая наука в послевоенные годы (1945–1955). М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. 141 с.
2. История Коммунистической партии Советского Союза: В 6 томах. Т. 5: Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочения и развития социалистического общества: 1938–1958 гг. Книга первая (1938–1945 гг.). М.: Политиздат, 1970. 724 с.
3. Коваль М. В. Політика проти історії: українська історична наука в другій світовій війні й перші повоєнні роки. *Український історичний журнал* 2002. № 1. С. 3–26.
4. Советская историческая наука от XX к XXIII съезду КПСС. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. 627 с.
5. Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР на 1959–1965 роки / О. С. Коройд (гол. ред.), О. К. Касименко, С. М. Бібіков та ін. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. 63 с.
6. Сидоров А. Л. Основные проблемы и некоторые итоги развития советской исторической науки. М.: Изд-во АН СССР, 1955. 272 с.
7. Историография социалистического и коммунистического строительства в СССР: сб. ст. по материалам сессии науч. совета / под ред. М. П. Кима, Ю. С. Борисова. М.: Изд-во АН СССР, 1962. 276 с.
8. Над чем работают историки. (Вопросы истории советского общества): сб. ст. / Сост. М. П. Ким. М.: Знание, 1962. 39 с.

9. Баевский Д. А., Гершберг С. Р., Митрофанова А. В. Об изучении истории советского рабочего класса. *Вопросы истории*. 1959. № 12. С. 3–22.
10. Бейлина Е. Э. Об изучении современного этапа социалистического соревнования. *История СССР*. 1964. № 1. С. 52–72.
11. Дядиченко В. А., Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Развитие исторической науки на Украине. *Вопросы истории*. 1964. № 1. С. 3–26.
12. Єжов В. А. Вивчення історії відбудови промисловості України в 1943–1950 рр. *Український історичний журнал*. 1961. № 4. С. 119–123.
13. Лось Ф. Є., Кудлай О. С. Стан і завдання вивчення історії робітничого класу України. *Український історичний журнал*. 1962. № 5. С. 87–94.
14. Матюгин А. А. Некоторые вопросы изучения истории советского рабочего класса. *Вопросы истории*. 1960. № 6. С. 102–116.
15. Остапенко И. П. Сессия по истории формирования и развития советского рабочего класса (1917–1961 гг.). *История СССР*. 1962. № 5. С. 245–247.
16. Санцевич А. В. Висвітлення трудових звершень молоді України у післявоєнний період. *Український історичний журнал*. 1963. № 1. С. 118–124.
17. Юрчук В. І. Історіографія Компартії України післявоєнного періоду. *Український історичний журнал*. 1964. № 2. С. 123–130.
18. Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. К.: Наукова думка, 1967. 253 с.
19. Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945–1970). К.: Наукова думка, 1972. 203 с.
20. Санцевич А. В. Українська радянська історіографія (1945–1982). К.: Вища школа, 1984. 142 с.
21. Санцевич А. В. Проблемы истории Украины 1945–1965 гг. в советской историографии: автореф. дис. ... док. ист. наук: 579. К., 1968. 66 с.
22. Санцевич А. В. Українська радянська історіографія про передові почини трудящих УРСР (1958–1964 рр.). *Український історичний журнал*. 1965. № 2. С. 3–14.

23. Ворожейкин И. Е. Основные этапы изучения истории советского рабочего класса. *Вопросы истории*. 1968. № 8. С. 153–163.
24. Ворожейкин И. Е. Очерк историографии рабочего класса СССР. М.: Политиздат, 1975. 287 с.
25. Ворожейкин И. Е. Отечественная историография советского рабочего класса (1917–1972 гг.): автореф. дис. ... док. ист. наук: 07.00.02. М., 1975. 40 с.
26. Ворожейкин И. Е., Сенявский С. Л. Рабочий класс – ведущая сила советского общества. (Вопросы методологии и историографии). М.: Мысль, 1977. 374 с.
27. Калакура Я. С. Советская историография о возрастании руководящей роли КПСС в условиях развитого социализма. К.: Вища школа, 1979. 52 с.
28. Оприщенко А. Л. Историография социалистического соревнования рабочего класса СССР. Х.: Вища школа, 1975. 160 с.
29. Остапенко И. М. Деятельность Коммунистической партии Украины по восстановлению и дальнейшему развитию промышленности республики (1946–1977 гг.). Историография проблемы: дис. ... док. ист. наук: 07.00.01. Днепропетровск, 1982. 450 с.
30. Евселевский Л. И. История промышленных предприятий Украинской ССР: историография проблемы (1917–1987 гг.): автореф. дис. ... док. ист. наук: 07.00.09. К., 1988. 32 с.
31. Дядиченко В. А., Лось Ф. Є., Сарбей В. Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. К.: Наукова думка, 1970. 79 с.
32. Очерки по историографии советского общества. М.: Мысль, 1965. 620 с.
33. Батаева Т. В. Историографические работы о советском рабочем классе. *Вопросы истории*. 1969. № 4. С. 153–160.
34. Воскресенский Ю. В., Митрофанова А. В., Полетаев В. Е., Рогачевская Л. С., Сенявский С. Л., Твердохлеб А. А. Актуальные задачи изучения истории советского рабочего класса. *История СССР*. 1973. № 4. С. 3–33.

35. Романцов В. О. До питання про вивчення історії робітничого класу Української РСР у післявоєнний період. *Український історичний журнал*. 1969. № 4. С. 86–89.
36. Романцов В. О. Про стан досліджень структури робітничого класу Української РСР в 1946–1970 рр. *Український історичний журнал*. 1974. № 4. С. 140–146.
37. Худяк Р. А. Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України у висвітленні радянської історіографії (1946–1969 рр.). *Український історичний журнал*. 1971. № 1. С. 124–128.
38. Крупницький Б. Українська історична наука під советами (1920–1950 роки). Мюнхен: Ін-т для вивчення ССРСР, 1957. 175 с.
39. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України, 1963. 87 с.
40. Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції. *Український історик*. 1978. № 4 (60). С. 59–63.
41. Винар Л. Думки про «Українського історика» і сучасний стан української історичної науки. *Український історик*. 1978. № 1–3 (57–59). С. 5–29.
42. Бадзьо Ю. Знищення і русифікація української історії в советській Україні. *Український історик*. 1981. 1–4 (69–72). С. 83–97; 1982. 1–2 (73–74). С. 54–64.
43. Атаманенко А. Є. Українська історіографія в біполярному світі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. Вип. XXXVI. С. 297–304.
44. Бондар В. Сучасна українська історіографія: підсумки і виклики. *Історіографічні дослідження в Україні*. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Вип. 25. С. 95–113.
45. Гломозда К. Сучасні погляди на проблему переосмислення історичного минулого. *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича*. Львів, 2006–2007. Вип. 15. – С. 842–854.

46. Головка В. В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 2000. 19 с.
47. Грицак Я. Українська історіографія. 1991–2001: Десятиліття змін. *Україна модерна*. К.; Львів, 2005. Ч. 9. С. 43–68.
48. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича*. Львів, 2006–2007. Вип. 15. С. 855–862.
49. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. К.: Генеза, 2004. 496 с.
50. Калакура Я. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії. Історіографічні дослідження в Україні / Гол. редкол. В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Вип. 24. С. 23–37.
51. Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України: Курс лекцій. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 520 с.
52. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. 526 с.
53. Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів. *Ейдос. Альманах теорії та історії*. Вип. 1. К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 333–357.
54. Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / *Історіографічні дослідження в Україні* [Вип. 10]: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В. А. Смолія: У 2 ч. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2000. Ч. 2. С. 352–391.
55. Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ,

- 17 червня 2004 р.) / Наук. ред. Г. В. Касьянов. К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. 107 с.
56. Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 22–23 травня 2013 р.) / за ред. В. А. Смолія. К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. 212 с.
 57. Ведмідь Л. А. Історіографія опозиційного руху в Україні другої половини 50-х – середини 80-х років XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. К., 2005. 221 с.
 58. Касперович П. М. Трудові колективи та громадські об'єднання промислових підприємств України: питання історіографії у 1960 – 1990-му роках: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 1996. 211 с.
 59. Лаас Н. О. Проблеми соціальної історії України другої половини 40-х – середини 60-х рр. XX ст. в англomовній історіографії: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. К., 2009. 245 с.
 60. Ласєвська Ю. В. Перетворення в економіці України в 1953–1964 рр.: історіографія проблеми: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2008. 218 с.
 61. Мищак І. М. Історіографія інкорпорації та радянiзації захiдноукраїнських земель (1939–2010 рр.): дис. ... док. іст. наук: 07.00.06. К., 2010. 458 с.
 62. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років: українська історіографія: дис. ... док. іст. наук: 07.00.06. К., 2008. 481 с.
 63. Гуменюк Т. Дослідження суспільно-політичних процесів на українських землях науковцями західних областей УРСР (друга половина 1940-х – кінець 1980-х рр. XX ст.): сучасна українська історіографія. *Схід*. 2014. № 1(127). С. 120–129.
 64. Гуменюк Т. Політико-ідеологічні чинники та історична наука в західних областях України (друга половина 40 – кінець 50-х років XX ст.). *Мандрівець*. 2011. № 5. С. 63–68.

65. Додонов О. Ф. Нове бачення періодизації історії радянського робітничого класу і його історіографії. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянини*. Вип. 8. Запоріжжя: Просвіта, 2002. С. 67–74.
66. Додонов О. Ф. Радянська історіографія про судження західних дослідників з питань ролі і політичної діяльності робітничого класу у 60–80-і роки ХХ ст. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянини*. Вип. 10. Запоріжжя: Просвіта, 2003. С. 18–20.
67. Іванов Д. А. Сучасна вітчизняна історіографія повоєнної відбудови України (1945–1950 рр.): стан висвітлення проблеми. *Наук. праці ЧДУ імені Петра Могили. Серія: Історія*. 2011. Т. 147. Вип. 134. С. 102–104.
68. Кукуруза Ж. Б. Питання децентралізації управління промисловістю (1957 р.) в сучасній історіографії. *Наукові праці. Історія: науково-методичний журнал*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2001. Вип. 108. Т. 121. С. 105–109.
69. Сургай О. Підготовка кваліфікованих робітничих кадрів у закладах професійно-технічної освіти України у 20-50-і роки ХХ століття (історіографія проблеми). *Вісн. Історія Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка*. 2006. Вип. 85–86. С. 49–52.
70. Юрченко В. Основні ідеологічні тенденції розвитку історичної науки УРСР в 70-х на початку 80-х років ХХ століття. *Мандрівець*. 2013. № 4. С. 58–62.
71. Бондар Ю. О. Історіографія промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.): репрезентативність джерельної бази. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 35 (74) № 2. 2024. С. 144–148. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/2.22> URL: https://hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/2_2024/2_2024.pdf

72. Бондар Ю. О. Зародження та становлення історіописання розвитку повоєнної промисловості Української РСР (1946–1965 рр.) у перше післявоєнне десятиліття (1946–1953 рр.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 35 (74) № 4. 2024. С. 226–232. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.33> URL: https://hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/4_2024/35.pdf
73. Бондар Ю. О. Суспільно-політичні умови розвитку історіографії повоєнного промислового розвитку УРСР (1946–1965 рр.) в період хрущовської «відлиги» (середина 1950-х – середина 1960-х рр.). *Літопис Волині*. Число 32. 2025. DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.05> URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/issue/view/18/57>
74. Бондар Ю. О. Промисловість Української РСР у повоєнне двадцятиріччя (1946–1965 рр.) в роботах істориків української діаспори. *Культурологічний альманах*. Вип. 2 (14). 2025. С. 112–118. DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.2.13> URL: <https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/607/558> Фахове видання України Категорії Б. Входить до наукометричної бази даних Index Copernicus International
75. Бондар Ю. О. Промисловість Української РСР (1946–1965 рр.) в оцінці західної радянології. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2025. Вип. 88. Том 1. С. 4–10. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/88-1-1> URL: https://aphn-journal.in.ua/archive/88_2025/part_1/3.pdf
76. Бондар Ю. О. Повоєнна промисловість Української РСР (1946–1965 рр.): зародження та становлення сучасної української історіографії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2025. Вип. 1. С. 22–33. DOI <https://doi.org/10.32782/2307->

7778/2025.1.3

URL:

<https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/history/article/view/1699/1513>

77. Бондар Ю. О. Історіографія промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.): теоретико-методологічні засади дослідження. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: перспективи та виклики: матеріали VIII Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції*. 4 квітня 2025 року. Миколаїв: НУК ім. адм. Макарова, 2025. С. 194–198. URL: <https://rep.nuos.edu.ua/server/api/core/bitstreams/235693b4-8645-46e0-8717-ef28cc17c15f/content>
78. Бондар Ю. О. Навколонаукові особливості радянської історіографії розвитку повоєнної промисловості Української РСР (1946–1965 рр.) другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. *Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* / редкол.: к. і. н., доц. Н. М. Кузовова (відп. ред.) та ін. Херсон: Вид-во ХДУ, 2025. С. 22–30. URL: <https://ekhsuir.kspu.edu/server/api/core/bitstreams/b856a199-c049-4533-94d9-45f2d6216d37/content>
79. Бондар Ю. О. Повоєнна промисловість Української РСР (1946–1965 рр.): становлення та розвиток західної радянології теми. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін: науково-педагогічний журнал*, вип. 12 / Заг. ред. доц. Моцак С.І. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка. 2025. С. 3–6. URL: https://history.sspu.edu.ua/images/2025/docs/nauka/konf/12_2025_np_zhurnal_tmns_ddb69.pdf
80. Бондар Ю. О. Промисловість Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.): концепції західної радянології. *Матеріали науково-практичних конференцій Чорноморського національного університету імені Петра Могили. Серія: Історія та археологія, Політичні науки:*

Ольвійський форум – 2025: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі: XXII міжнар. наук. конф. 16–22 червня 2025 р., м. Миколаїв: матеріали конф. / М-во освіти і науки України; ЧНУ імені Петра Могили. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2025. С. 13–16.

1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження

1. Харченко Н. В. Проблема розуміння в контексті герменевтичного аналізу. *Вісник інституту розвитку дитини: Зб. наук. прац. Вип. 32. Серія: психологія. Київ: Вид-во Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2014. С. 158–165.*
2. Кіян О. Методологічні принципи історіографічного синтезу: антропологічний контекст і гносеологічні орієнтири. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки. 2010. Вип. 13. С. 250–260.*

РОЗДІЛ 2

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1946–1965 рр.)

2.1 Зародження та становлення історіописання теми у перше повоєнне десятиліття (1946–1953 рр.)

1. Нижник В. Українська радянська соціалістична республіка. К.: Держполітвидав УРСР, 1948. 56 с.
2. Мор Н. СССР – могучая индустриальная держава. М., 1947. 80 с.
3. Білоус О. Радянська Україна – соціалістична держава робітників і селян. К.: Політвидав України, 1947. 16 с.
4. Аракелян А. Основные задачи послевоенной пятилетки. М.: Госполитиздат, 1946. 63 с.

5. Володарский Л. Возрождение районов СССР, пострадавших от немецкой оккупации. М.: Госполитиздат, 1946. 103 с.
6. Ясницкий Г. Дружба народів СРСР – джерело процвітання Радянської України. К.: Держполітвидав УРСР, 1953. 103 с.
7. Цветков П. Рабочий класс СССР. М.: Молодая гвардия, 1947. 152 с.
8. Златоустовский Б. В. Молодому рабочему о традициях рабочего класса. М.: Госполитиздат, 1948. 115 с.
9. Бойко І. Великі соціалістичні перемоги українського народу. К.: Укр. вид-во політ. літ-ри, 1948. 48 с.
10. Вірник Д. Ф. Економічний розвиток Української РСР – торжество ленінсько-сталінської національної політики. К.: Вид-во АН УРСР, 1951. 96 с.
11. Кулик І. Боротьба трудящих Західної України за радянську владу і возз'єднання з радянською Україною. К.: Держполітвидав УРСР, 1951. 49 с.
12. Супруненко М. Комуністична партія – натхненник і керівник боротьби українського народу за створення і зміцнення Української радянської держави. К.: Держполітвидав УРСР, 1953. 131 с.
13. Губарева О. Подъём культурно-технического уровня рабочего класса СССР. М.: Госполитиздат, 1955. 94 с.
14. Nefodov D. Western Historiography of the 1965 Economic Reform in the USSR. *Сторінки історії: Збірник наукових праць*. Вип. 53. 2021. С. 222–229.
Режим доступу: <http://historypages.kpi.ua/article/view/248556>
15. Геращенко Б. Новый мощный подъем народного хозяйства СССР в первой послевоенной пятилетке. М.: Госполитиздат, 1951. 126 с.
16. Гуревич С., Партигул С. Новый подъем народного хозяйства СССР в послевоенной пятилетке. М.: Госполитиздат, 1949. 158 с.
17. Москатов П., Баранов И. Славный путь рабочего класса нашей Родины. М.: Госполитиздат, 1953. 324 с.

18. Червоненко С. Украина до Октябрьской революции и в годы советской власти. К.: Госполитиздат УССР, 1951. 122 с.
19. Корниец Л. Социалистические преобразования в западных областях Украинской ССР. К.: Госполитиздат УССР, 1950. 342 с.
20. Петруша Ф., Шевченко І. Металургія України на піднесенні. *Більшовик України*. 1949. № 1. С. 62–71.
21. Восстановление предприятий чёрной металлургии: сб. статей / Отв. ред. Н. И. Коробов. М.: Металлургиздат, 1946. 160 с.
22. Древетняк Н. Гвардия машиностроителей. М., 1947. 128 с.
23. Омаровский А. Послевоенное восстановление украинского машиностроения. *Вопросы экономики*. 1949. № 10. С. 55–65.
24. Зведенюк П. Транспорт України в новій п'ятирічці. К., 1947. 76 с.
25. Климушев В. Донбасс – важнейший трудовой фронт нашей Родины. Сталино, 1946. 26 с.
26. Окладной Г. М. Борьба трудящихся Харьковщины за послевоенную сталинскую пятилетку. Харьков, 1948. 76 с.
27. Окладной Г. М. Социалистический Харьков. Харьков, 1951. 200 с.
28. Коваленко Л. А. Житомир. Историчний нарис. Житомир, 1951. 47 с.
29. Жеребкін Г. П. Великі будови комунізму на Дніпрі і розвиток промисловості півдня Української РСР. К., 1952. 32 с.
30. Логінов Ф. Г. Відродження Дніпрогесу. К., 1950. 152 с.
31. Євграфов А. На відбудові Дніпрогесу. К., 1950. 36 с.
32. Сліпченко П. С. Великі будови сталінської епохи на Дніпрі. К., 1951. 32 с.
33. Рубан В. І. Велика всенародна будова. К., 1951. 112 с.
34. Усыченко Ю. И. Славные годы. Краткий очерк истории Одесского судоремонтного завода № 1. Одесса, 1952. 38 с.
35. Сухомел Г. І., Алпатьев С. М. Каховська гідроелектростанція, Південно-Український і Північно-Кримський канали – великі будови комунізму. К., 1951. 24 с.

36. Завалишин П. А., Хитрук М. И. Рационализаторы и изобретатели Харьковского тракторного завода. Харьков, 1952. 48 с.
37. Білявський Д., Колісник В. Авангардна роль комуністів на виробництві. З досвіду роботи партійної організації Львівського електролампового заводу. Львів : Кн. –журн. вид-во, 1951. 48 с.
38. Білоусов С. М. Відбудова і розвиток народного господарства та культури Української РСР в четвертій сталінській п'ятирічці (1946–1950 рр.). К. : Політвидав, 1953. 71 с.
39. Іоненко І. Розквіт народного господарства Радянської України. К.: Політвидав, 1953. 96 с.
40. Шерстюк Ф. Найважливіші будови другого року нової п'ятирічки. *Партійне життя*. 1947. № 6. С. 23–30.
41. Кулик І. Боротьба трудящих Західної України за радянську владу і возз'єднання з радянською Україною. К.: Держполітвидав УРСР, 1951. 49 с.
42. Куземин И. Парторганизация Днепростроя в авангарде борьбы за Днепрогес. К., 1951. 180 с.
43. Бегма В. Беспартийный архив – опора партийной организации. М.: Политиздат, 1948. 253 с.
44. Крисюк М. Орден на прапорі. К.: Політвидав, 1949. 92 с.
45. Скоробогатий В. П. Тридцять років комсомолу Київщини. К.: Політвидав, 1949. 42 с.
46. Болтин Н. Севастопольская краснознамённая. Симферополь, 1949. 72 с.
47. Зворыкин А. А. Социалистическое соревнование в промышленности СССР. М.: Политиздат, 1951. 78 с.
48. Кошелев Ф. Послевоенный пятилетний план и пути его досрочного выполнения. М.: Политиздат, 1949. 101 с.
49. Ніколаєнко І. І. Трудом прославимо Вітчизну. К.: Політвидав, 1950. 40 с.
50. Кучерин М. Как я варю сталь. М., 1946. 36 с.
51. Бридько И. Наш опыт цикличной работы. М., 1951. 82 с.

52. Семинский В. Скоростное резание металлов. К. –М., 1951. 88 с.
53. Гургаль В. Й. На великих швидкостях. Львів: Кн. вид-во, 1953. 64 с.

2.2 Вивчення повоєнного промислового розвитку УРСР в період хрущовської відлиги (середина 1950-х – середина 1960-х рр.)

1. Пятьдесят лет Коммунистической партии Советского союза. (1903–1953): Тезисы Отдела Пропаганды и агитации ЦК КПСС и Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. М., 1953. 396 с.
2. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14–25 февраля 1956 года. Стенографический отчет. Ч. 1. М.: Государственное изд-во политической литературы, 1956. 640 с.
3. Постанова Центрального комітету КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків». URL: https://imwerden.de/pdf/o_preodolenii_kulta_lichnosti_i_ego_posledstvy_1956__ocr.pdf (дата звернення: 07.02.2024)
4. Ким М. П. О задачах изучения исторического опыта социалистического строительства в СССР в свете решений XXII съезда КПСС. *Вопросы истории*. 1962. № 2. С. 10–15.
5. Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января – 5 февраля 1959 года. Стенографический отчет. Т. 1. М.: Госполитиздат, 1959. 592 с.
6. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 года. Стенографический отчет. Т. 1. М.: Госполитиздат, 1962. 608 с.
7. Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС: история СССР. Сборник статей. М.: Изд-во АН СССР, 1962. 625 с.
8. История и социология. Сборник статей. М.: Наука, 1964. 340 с.
9. Кухаренко Л. І. Українська РСР – складова і невід’ємна частина Радянського Союзу. К.: Знання, 1954. 30 с.

10. Шульга И. В. КП Украины – организатор помощи рабочего класса колхозному крестьянству в дальнейшем развитии сельского хозяйства республики (1953–1955 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. К., 1959. 24 с.
11. Нелип И. П. Помощь рабочего класса колхозному крестьянству в развитии материально-технической базы сельского хозяйства в период его крутого подъёма (1953–1959). На материалах Украинской ССР: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. М., 1961. 19 с.
12. Гуменюк Е. Г. Коммунистическая партия Украины – организатор помощи трудящихся города колхозному крестьянству в дальнейшем развитии сельского хозяйства (1959–1961 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. К., 1963. 18 с.
13. Бекало Д. Е. Экономический союз рабочего класса с крестьянством и его роль в укреплении материально-технической базы колхозов. (На материалах Украинской ССР): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. К., 1965. 18 с.
14. Борьба КПСС за укрепление союза рабочего класса и крестьянства: Сборник статей / Под ред. С. С. Хромова. М. : Изд-во Москов. ун-та, 1963. 316 с.
15. Шульга І. В. Комуністична партія України – організатор шефства робітничого класу над колгоспним селом республіки (вересень 1953–1955 рр.). *Український історичний журнал*. 1959. № 1. С. 42–51.
16. Глезерман Г. Е. Союз рабочего класса и крестьянства – могучая основа построения коммунизма. М.: Знание, 1954. 40 с.
17. Литвин К. Расцвет культуры Советской Украины. К.: Госполитиздат, 1954. 78 с.
18. Ковалевський Б. П. Могутня сила побудови комунізму (Зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства в період розгорнутого комуністичного будівництва). К.: Держполітвидав УРСР, 1962. 195 с.

19. Первые шаги тридцатитысячников / Сост.: М. А. Лapidус. М.: Сельхозгиз, 1956. 205 с.
20. Владимиров Л., Шраг М. Промисловість західних областей України в шостій п'ятирічці. Львів: кн.-журн. вид-во, 1956. 90 с.
21. Задорожний В., Паламарчук М. Успіхи економічного розвитку західних областей Української РСР. К.: Держполітвидав УРСР, 1960. 204 с.
22. Стефаник С. Возз'єднання всіх українських земель в єдиній українській радянській державі. К.: Держполітвидав УРСР, 1954. 64 с.
23. Козловська Л. Г. Розвиток народного господарства Закарпатської області за роки радянської влади. Львів: вид-во Львівського університету, 1959. 166 с.
24. Герасименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. К.: Держполітвидав УРСР, 1960. 224 с.
25. Богодист І. П. Піднесення політичної активності трудящих у боротьбі за зміцнення Радянського ладу в західних областях УРСР (1944–1950 рр.). *Український історичний журнал*. 1959. № 6. С. 56–66.
26. Богодист І. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР. К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. 176 с.
27. Ковальчак Г. І. Індустріалізація західних областей Української РСР. *Український історичний журнал*. 1959. № 6. С. 3–12.
28. Ковальчак Г. І. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років радянської влади (1939–1958 рр.). К.: Наук. думка, 1965. 187 с.
29. Кошарний І. Я. Піднесення культурно-технічного рівня робітників західних областей Української РСР. *Український історичний журнал*. 1964. № 4. С. 39–49.
30. Маланчук В. Бойовий шлях комсомолу Західної України. К.: Молодь, 1959. 90 с.
31. Пригорщук М. Підвищення матеріального добробуту і культурного рівня робітничого класу західних областей Української РСР в післявоєнний

- період (На матеріалах Дрогобицької та Львівської областей): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. К., 1954. 31 с.
32. Сильченко З. Борьба КПСС за организационно-политическое укрепление комсомольских организаций западных областей Украины и повышение их роли в деле коммунистического воспитания молодёжи 1946–1950 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. К., 1954. 29 с.
 33. Гурлади Н. КПСС в борьбе за коммунистическое воспитание молодёжи западных областей УССР в годы первой послевоенной пятилетки: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. К., 1955. 22 с.
 34. Історія Української РСР. В 2 т. Т. 2 / [С. М. Белоусов, І. О. Гуржій, П. С. Загорський та ін.]. К.: Вид-во АН УРСР, 1956. 714 с.
 35. Чунтулов В. Т. Розквіт економіки Української РСР. К.: Політвидав, 1958. 67 с.
 36. Старовойтенко І. Підсумки розвитку народного господарства України в п'ятій п'ятирічці. К.: Політвидав, 1957. 94 с.
 37. Рудой П. Є. Радянська Україна – високо розвинута індустріальна держава. К.: Тов-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1959. 56 с.
 38. Цюпа І. Україна наша радянська. К.: Держполітвидав УРСР, 1960. 348 с.
 39. Кудлай О. С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період. К.: Наукова думка, 1965. 295 с.
 40. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М.: Изд-во АН СССР, 1959. 555 с.
 41. З історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні (1934–1961) / [О. К. Касименко (відп. ред.), І. О. Гуржій, П. П. Гудзенко та ін.]. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. 188 с.
 42. Шраг І. З історії розвитку промисловості України за 1654–1954 рр. *Наук. зап. Львів. політех. ін-ту*. 1954. Т. XXII. С. 5–39.
 43. Широкий шляхом семирічки : сб. ст. / Відп. за випуск П. Бурак. Львів: Книж. журн. вид-во, 1960. 134 с.

44. Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки (1946–1964) : республ. міжвідомчий наук. зб. / Ред. кол.: Д. Ф. Вірник (відп. ред.). К.: Наукова думка, 1965. 191 с.
45. Барановская В. П. Развитие народного хозяйства СССР. 1946–1970. В 2-х частях. Л.: ЛГУ, 1961. Ч. 1. 66 с.; Ч. 2. 93 с.
46. Викентьев А. И. Очерк развития народного хозяйства СССР. М.: Госполитиздат, 1959. 244 с.
47. История народного хозяйства СССР / Под ред. Погребинского А. П. М.: Высшая школа, 1960. 260 с.
48. Локшин Э. Ю. Промышленность СССР: 1940–1963: Очерк истории. М.: Мысль, 1964. 383 с.
49. Развитие социалистической экономики СССР в послевоенный период / АН СССР. Ин-т экономики. М.: Наука, 1965. 600 с.
50. Струмилин С. Т. Очерки социалистической экономики СССР (1929–1959 гг.). М.: Госполитиздат, 1959. 419 с.
51. Экономика СССР в послевоенный период: Краткий экономический обзор. М.: Соцэкгиз, 1962. 482 с.
52. Багреев Е. Я. Тяжёлая индустрия – основа могущества СССР. Свердловск: Книж. изд-во, 1955. 94 с.
53. Гак Д. В. Харчова промисловість України. К.: Держполітвидав УРСР, 1960. 200 с.
54. Гламазда А. Д. Газова промисловість УРСР в семиріччі. К.: Держтехвидав, 1959. 84 с.
55. Энергетическое строительство СССР за 40 лет (1917–1957 гг.). М.: Госэнергоиздат, 1958. 399 с.
56. Замковой В. Донбасс индустриальный. Сталино, 1958. 144 с.
57. Непорожній П. С. Потужні гідроелектростанції та їх роль в електрифікації Української РСР. К., 1958. 48 с.
58. Шамрай М. Г. Каховській ГЕС десять років. Одеса, 1965. 48 с.

59. Астапович З. А., Гусев К. В. Развитие рабочего класса в национальных республиках СССР. М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1962. 311 с.
60. Губарева О. Подъем культурно-технического уровня рабочего класса СССР. М.: Госполитиздат, 1955. 94 с.
61. Денисенко О. А., Восполит В. Г. Пути повышения производительности труда в угольной промышленности. Сталино, 1956. 44 с.
62. Митюков А. Г. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956–1961 гг.). К.: Наукова думка, 1965. 198 с.
63. Москатов П. Несокрушимая сила. М.: Советская Россия, 1957. 135 с.
64. Москатов П. Г. Героический рабочий класс СССР. М.: Трудрезервиздат, 1959. 93 с.
65. Москатов П. Г. Плечом к плечу. М.: Трудрезервиздат, 1957. 558 с.
66. Рабочий класс и технический прогресс. Исследование изменений в социальной структуре рабочего класса. М.: Наука, 1965. 360 с.
67. Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность. К.: Наука, 1962. 240 с.
68. Митюков А. Г. Рост творческой активности рабочего класса в промышленности Украины (1956–1961 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. М., 1964. 16 с.
69. Стадник В. Ф. Повышение материального благосостояния и культурного уровня рабочего класса Украины (1953–1960 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. М., 1962. 16 с.
70. Сущенко Н. В. Рост культурно-технического уровня рабочего класса Украины в 1956–1961 годах: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. М., 1963. 17 с.
71. Хмелевская В. С. Подъем культурно-технического уровня рабочего класса: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Х., 1965. 26 с.
72. Юрчук В. И. Борьба Коммунистической партии Украины за восстановление и дальнейшее развитие народного хозяйства республики

- в послевоенный период (1945–1952 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.01. К., 1965. 49 с.
73. Из истории рабочего класса СССР: материалы третьей межвуз. науч. конф. / Ред. кол.: А. В. Шипулина (отв. ред.) и др. Иваново: ИГПИ им. Д. А. Фурманова, 1964. 219 с.
74. Изменение внутриклассовой структуры рабочего класса: тезисы докладов всесоюз. науч. конф. / Отв. за выпуск: Л. В. Сохань, М. В. Бочарова. К.: Наукова думка, 1965. 173 с.
75. Изменения в численности и составе советского рабочего класса: сб. ст. / Ред. кол.: Д. А. Баевский (отв. ред.) и др. М.: Изд-во АН СССР, 1961. 372 с.
76. О чертах личности нового рабочего: сб. ст. / Отв. ред. К. К. Платонов. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 247 с.
77. Формирование и развитие советского рабочего класса (1917–1961 гг.): сб. ст. / Ред. кол.: Р. П. Дадыкин (отв. ред.) и др. М.: Наука, 1964. 402 с.
78. Арсентьев М. В. Борьба робітників Радянської Буковини за піднесення промисловості (1946–1964 рр.). *Український історичний журнал*. 1965. № 8. С. 103–105.
79. Гершберг С. Р. Трудовой подъем рабочего класса СССР в великое десятилетие (1953–1963). *Вопросы истории*. 1964. № 6. С. 27–42.
80. Ким М. П., Сенявский С. Л. Рост рабочего класса СССР в 1953–1961 гг. *Вопросы истории*. 1963. № 3. С. 3–21.
81. Кудлай О. С. Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України в післявоєнний період (1945–1953 рр.). *Український історичний журнал*. 1964. № 4. С. 63–68.
82. Кудлай О. С. Трудові подвиги робітничого класу України у відбудові і розвитку важкої промисловості (1945–1953 рр.). *Український історичний журнал*. 1961. № 6. С. 41–51.

83. Романцов В. О. Піднесення політичної та виробничої активності шахтарів Донбасу в період розгорнутого будівництва комунізму. *Український історичний журнал*. 1962. № 4. С. 3–14.
84. Худяк Р. А. Зростання кваліфікації та культурного рівня гірників Донбасу (1951–1955 рр.). *Український історичний журнал*. 1964. № 3. С. 86–90.
85. Юхнович Д. І. Роль робітничого класу УРСР у матеріально-технічному розвитку районів цілинних земель Казахстану (1954–1962 рр.). *Український історичний журнал*. 1964. № 3. С. 57–62.
86. Варнакова Е. Д. Личные планы трудовой деятельности и творческий рост советского рабочего. М.: Высшая школа, 1964. 86 с.
87. Данилич А. М. Поширення передового виробничого досвіду в промисловості України. К., 1956. 68 с.
88. Куманев Г. А. Творческая деятельность рабочего класса СССР в период развернутого строительства коммунизма. М.: Знание, 1961. 31 с.
89. Окладной Г. М. Подъём культурно-технического уровня рабочего класса. Харьков, 1959. 231 с.
90. Прощарук Г. П. Підготовка робітничих кадрів для промисловості. К.: Політвидав, 1965. 128 с.
91. Рудич Ф. М. Громадські начала в управлінні виробництвом. К.: Політвидав, 1965. 40 с.
92. Рудой П. Є. Технічний прогрес і підготовка кваліфікованої робочої сили. К.: Держполітвидав України, 1958. 121 с.
93. Хмелівська В. С. Піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу (На матеріалах підприємств металургійної промисловості країни в 1959–1961 рр.). К. : Вид-во АН УРСР, 1963. 178 с.
94. Хотимченко М. М. Підвищення продуктивності праці у вугільній промисловості Української РСР. К., 1956. 36 с.
95. Шевченко А. Ю. Резерви зростання продуктивності праці у вугільній промисловості Донбасу. К., 1957. 48 с.

96. Шкуратов О. І. Шляхи підвищення продуктивності праці в промисловості СРСР. К., 1961. 48 с.
97. Буцько М. О., Тараненко В. М. Дружба та співробітництво народів СРСР у відбудові та дальшому розвитку народного господарства України (1943–1950 рр.). *Український історичний журнал*. 1962. № 4. С. 15–25.
98. Бойченко В. О. Бойові помічники партії. К.: Політвидав, 1963. 84 с.
99. Гладка Л. Комсомол України – бойовий загін ВЛКСМ. К.: Політвидав, 1954. 62 с.
100. Добров Г. Молодь засвічує вогні. К., 1961. 148 с.
101. Дрозденко В. Молоді будівники комунізму. К.: Політвидав, 1957. 152 с.
102. Єльченко Ю. Дорогою великих звершень. К., 1960. 88 с.
103. Ємельянов Ю. І. Молодь України на будівництві комсомольських шахт. К., 1959. 40 с.
104. Зенін І. Є. Живі паростки комунізму. К.: Політвидав, 1964. 68 с.
105. Кирилова С. Комсомол України – вірний помічник партії. К.: Політвидав, 1960. 95 с.
106. Кирилова С. К. Ленінський комсомол України – помічник і резерв Комуністичної партії. К.: Політвидав, 1958. 48 с.
107. Кирилова С. К. У всьому завжди з комуністами разом. К.: Політвидав, 1959. 68 с.
108. Кириченко М. К. Провісники комунізму. К.: Політвидав, 1959. 64 с.
109. Корольов Б. Боротьба партії за відбудову і розвиток соціалістичного народного господарства в післявоєнний період (1945–1953 рр.). К.: Держполітвидав УРСР, 1961. 75 с.
110. Кудлай О. С. Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці. К.: Політвидав, 1962. 148 с.
111. Кучма И. П. Восстановление горнорудной промышленности Украины. (Из опыта работы партийных организаций Криворожского и Никопольского бассейнов. 1944–1950 рр.). Днепропетровск, 1957. 80 с.

112. Логвин И. М. Бригады коммунистического труда на железнодорожном транспорте. К.: Политиздат, 1962. 56 с.
113. Морехина Г. Г. Борьба Коммунистической партии за восстановление и дальнейшее развитие народного хозяйства в послевоенный период (1946–1950 гг.). М.: Госполитиздат, 1955. 192 с.
114. Онищенко А. Л. Ростки нового, коммунистического. О бригадах и ударниках коммунистического труда Харькова. Харьков, 1961. 39 с.
115. Пьянков Е. А. На коммунистической вахте. Запорожье, 1962. 52 с.
116. Рудой П. Є. Рух за комуністичну працю і економіка. К.: АН УРСР, 1963. 96 с.
117. Семенов О. Завод новаторів. К. : Політвидав, 1957. 104 с.
118. Серищев Я. М. На заклик партії. К., 1958. 27 с.
119. Сидоренко В. П. Від перших комуністичних суботників до бригад комуністичної праці. К.: Політвидав, 1959. 49 с.
120. Тишківський В. Героїчні подвиги молоді України. К.: Політвидав, 1959. 70 с.
121. Ткаченко Г. Подвиг шахтёров Донбасса. Партийные организации Донбасса в борьбе за восстановление угольной промышленности в годы послевоенной пятилетки. Луганск, 1960. 74 с.
122. Шевченко Н. Ф. По великому почину. О руководстве Харьковской городской партийной организацией движением за коммунистический труд. Харьков, 1961. 148 с.
123. Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1949–1952 рр.). К.: Політвидав України, 1965. 255 с.
124. Борьба КПСС за восстановление и развитие народного хозяйства в послевоенный период (1945–1953 гг.): Документы и материалы. М.: Госполитиздат, 1961. 403 с.
125. Движение за коммунистический труд в промышленности СССР. 1958–1963 гг.: сборник документов и материалов. М.: Наука, 1965. 413 с.

126. Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине. 1958–1961 гг. Сборник документов и материалов / Ред. кол.: Громова З. М. и др. К.: Политиздат УССР, 1963. 530 с.
127. Анчишкін В. Н., Ніколенко Г. В. Завод комуністичної праці. Дніпропетровськ, 1960. 50 с.
128. Гайдучок Г., Цибін Л. До нових перемог (1953–1960 рр.). К.: Молодь, 1960. 120 с.
129. Гайдучок Г., Цибін Л. До нових перемог: З історії комсомолу. 1945–1958 рр. К.: Політвидав, 1959. 156 с.
130. Куликовский Б. Г., Пирогов С. И. Бригады коммунистического труда – высший этап социалистического соревнования. Днепропетровск, 1960. 34 с.
131. Великохатько О. Т. Шляхи перетворення соціалістичної праці в комуністичну. *Український історичний журнал*. 1965. № 1. С. 74–79.
132. Ковальчук А. С. Деякі питання розвитку соціалістичного змагання серед робітників важкої промисловості України (1946–1950 рр.). *Український історичний журнал*. 1964. № 1. С. 82–85.
133. Лихолобова З. Г. Рух колективів і ударників комуністичної праці в металургійній промисловості. (На матеріалах підприємств Сталінського раднаргоспу). *Український історичний журнал*. 1961. № 4. С. 13–21.
134. Маяки зовут вперед. Сборник документов и материалов о соревновании за коммунистический труд в Одесской области (1958 г. – май 1963 г.) / Ред. кол.: Л. А. Ануфриев (отв. ред.) и др. Одесса: Маяк, 1964. 207 с.
135. Ніколаєнко І. І. Керівна роль Комуністичної партії України в розгортанні руху за комуністичну працю в промисловості республіки (1959–1961 рр.). *Український історичний журнал*. 1964. № 6. С. 12–25.
136. Романцов В. О. Раціоналізатори України в боротьбі за технічний прогрес (1959–1964 рр.). *Український історичний журнал*. 1965. № 7. С. 54–58.
137. Шарапа П. М. Васильченко П. Д. Розвиток нових форм змагання в період розгорнутого будівництва комунізму. (На матеріалах металургійної та

- гірничої промисловості Дніпропетровського економічного району).
Український історичний журнал. 1961. № 2. С. 16–26.
138. Александренко Г. В. Раднаргоспи економічних адміністративних районів Української РСР. К.: Політвидав, 1959. 160 с.
 139. Ващенко П. П. Нові економічні райони Радянської України. (Цифри і факти). К., 1963. 27 с.
 140. Викентьев А. И. Совнархозы в действии. Первый опыт работы совнархозов. М.: Госполитиздат, 1958. 120 с.
 141. Ефимов А. Н. Перестройка управления промышленностью и строительством в СССР. М.: Госполитиздат, 1957. 144 с.
 142. Стецюра В. К. Раднаргоспи України в боротьбі за виконання семирічки. К., 1959. 48 с.
 143. Заставний Ф., Крупенчик Б., Куц А. Край індустріальний. Львівський економічний район. Львів, 1964. 163 с.
 144. Івонін Г. П. Львівський економічний адміністративний район. К., 1958. 36 с.
 145. Коцюбинский Т. Приднепровский экономический район. Днепропетровск, 1963. 55 с.
 146. Прибыльский И. С. Черноморский экономический район. Одесса, 1963. 148 с.
 147. Романов І. В. Станіславський економічний адміністративний район. Станіслав, 1961. 39 с.
 148. Рудницький П. В. Одеський економічний адміністративний район. К., 1958. 56 с.
 149. Мамай Н. Комунізм і праця – невіддільні. К. : Політвидав, 1963. 56 с.
 150. Мамай Н. Я. Живая сила соревнования: Заметки шахтёра. Ворошиловград, 1957. 40 с.
 151. Мамай Н. Я. За тонну топлива сверх нормы. (Опыт работы добычной бригады шахты № 2 «Северная» треста «Краснодон-уголь»). М.: Углетехиздат, 1957. 12 с.

152. Мамай Н. Я. Наш вклад в пятилетку. М.: Профиздат, 1957. 24 с.
153. Мамай Н. Я. Слово коммуниста. М.: Госполитиздат, 1959. 64 с.
154. Мамай Н. Я. Слово шахтёра. К.: Госполитиздат, 1958. 74 с.
155. Галин М. О гордости советского рабочего. Л.: Лениздат, 1958. 68 с.
156. Гургаль В. Й. Мій досвід комплексної токарної обробки металів. К.: Вища шк., 1960. 32 с.
157. Гургаль В. Й. Сторінки робітничого життя. К.: Держполітвидав УРСР, 1963. 222 с.
158. В сім'ї вільній, новій: збірник споминів / За ред. Г. Комкова. Львів: Каменярь, 1964. 168 с.
159. Дорогой отцов: Очерки о рабочих династиях / Под ред. Н. Захарченка. М.: Молодая гвардия, 1960. 137 с.
160. Колесов О. А. На рубежах семилетки. Сталино, 1960. 37 с.
161. Куций Ю. М. Працюємо по-комуністичному. К.: Політвидав, 1959. 15 с.
162. Лисак К. Мої товарищі. Львів, 1961. 40 с.
163. Северинов К. А. Жить и работать по-коммунистически. Донецк, 1958. 32 с.

2.3 Аналіз особливостей історіописання другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр.

1. Материалы XXIII съезда КПСС. М.: Политиздат, 1966. 304 с.
2. Нефьодов Д. В. Робітництво УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.) в історіографії. Миколаїв: Іліон, 2018. 404 с.
3. За ленинскую партийность в освещении истории КПСС. *Коммунист*. 1969. № 3. С. 68–72.
4. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). В 12 т. 9-е изд., доп. и испр. Москва: Политиздат. Т. 8. 1985. 543 с.
5. «Почти ежедневно КГБ приходится задерживать душевнобольных...». *Новая газета*. 2013. 18 октября. № 117. С. 25.

6. XXIV съезд Коммунистической Партии Советского Союза. 30 марта – 9 апреля 1971 года. Стенографический отчет. М., 1971. Т. I. 598 с.
7. Вопросы истории современной исторической науки. Материалы пленума научного совета по проблеме «История исторической науки». 26–27 мая 1981. М., 1984. 286 с.
8. Історія Української РСР. У 8-ми томах 10-ти книгах. Т. 8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-і рр.). Кн. 1. Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–50-і рр.) / [А. В. Лихолат (відп. ред.), М. П. Кім, Б. П. Ковалевський та ін.]. К.: Наукова думка, 1979. 390 с.
9. Історія Української РСР. У 8-ми томах 10-ти книгах. – Т. 8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-і рр.). Кн. 2. Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х–70-і рр.) / [А. В. Лихолат (відп. ред.), М. П. Кім, Б. П. Ковалевський та ін.]. К.: Наукова думка, 1979. 699 с.
10. Історія Української РСР. Короткий нарис / Авт. кол.: Ю. Ю. Кондуфор (кер.), В. І. Клоков, С. В. Кульчицький та ін. К.: Наук. думка, 1981. 525 с.
11. История Украинской ССР. В 2-х т. Т. 2 / [К. К. Дубина, И. А. Гуржий, В. А. Дядиченко и др.]. К.: Наукова думка, 1969. 899 с.
12. Краткая история СССР. В 2 ч. Ч. 2. От Великой Октябрьской социалистической революции до наших дней / Ред. кол.: А. М. Самсонов (отв. ред.) и др. Изд. 3-е, испр. и доп. М.: Наука, 1978. 775 с.
13. Экономика Советской Украины 1945–1975 гг. / [А. С. Емельянов, Г. Е. Колесник, М. Н. Середенко и др.]. К.: Вища школа, 1975. 407 с.
14. Історія міст і сіл Української РСР. ТТ. 1–26 / Гол. ред. Тронько П. Т. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967–1973.
15. Історія робітничого класу Української РСР. У 2-х т. Т. 2 / [І. О. Гуржій (відп. ред.), Г. Д. Діденко, О. С. Кудлай та ін.]. К.: Наукова думка, 1967. 507 с.

16. Краткая история советского рабочего класса. 1917–1967 / [Гапоненко Л. С., Котеленец А. И., Борисов Ю. С. и др.]. М.: Политиздат, 1968. 430 с.
17. Рабочий класс СССР (1951–1965 гг.) / Редкол.: В. Е. Полетаев (отв. ред.) и др. М.: Наука, 1969. 558 с.
18. Сенявский С. Л., Тельпуховский В. Б. Рабочий класс СССР (1938–1965 гг.). М.: Мысль, 1971. 536 с.
19. Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма / [Ц. А. Степанян, А. И. Арнольдов, Б. С. Маньковский и др.]. М.: Наука, 1975. 568 с.
20. Советский рабочий класс. Краткий исторический очерк (1917–1973). М.: Политиздат, 1975. 576 с.
21. Партия и рабочий класс в условиях строительства коммунизма. М.: Мысль, 1973. 303 с.
22. Борьба партии и рабочего класса за восстановление и развитие народного хозяйства СССР (1943–1950 гг.) / [авт. кол.: А. В. Краснов и др.]. М.: Мысль, 1987. 324 с.
23. Відбудова і розвиток соціалістичної індустрії Української РСР (Період будівництва розвинутого соціалізму). К.: Наукова думка, 1978. 227 с.
24. Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967 гг. : В 2 т. – К.: Наукова думка, 1967. Т. 2: Завершення будівництва соціалізму і перехід до комунізму (1938–1967 рр.). 1967. 500 с.
25. Дерев'янкін Т. І., Кульчицький С. В. Економічний розвиток Радянської України. 1917–1970. К.: Наук. думка, 1970. 115 с.
26. Індустріально-колгоспна Україна. К.: Політвидав, 1972. 263 с.
27. Подпригорщук Я. Рабочий класс Украины в период V пятилетки (1951–1955). К.: Политиздат, 1969. 146 с.
28. Тетерук І. М. Робітничий клас – провідна сила сучасного суспільства. К.: Знання, 1970. 63 с.
29. Шепета М. Т. Боротьба робітничого класу України за розвиток промисловості. Чернівці, 1970. 128 с.

30. Шелест Д. С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959–1970 гг.). Днепропетровск: Зоря, 1971. 173 с.
31. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.). К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. 219 с.
32. Кондрацький А. А. Суспільно-політична активність робітничого класу Української РСР в умовах розвинутого соціалізму. К.: Наукова думка, 1978. 159 с.
33. Шелест В. В. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959–1970). Днепропетровск, 1980. 157 с.
34. Смирнов А. В. Главный источник нашей силы. Рабочие промышленности СССР. 1945–1970 гг. М.: Мысль, 1984. 200 с.
35. Матвійчук М. М. Організаторська робота партії у промисловості України (1952–1958 рр.). К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1966. 147 с.
36. Двойнишников М. А. Руководство КПСС восстановлением и развитием промышленности в послевоенный период. М.: Политиздат, 1977. 128 с.
37. Чернявский Ф. Ф. По пути социализма: Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской ССР (1939–1950 гг.). Львов: Каменяр, 1978. 238 с.
38. Полурез В. І. Комуністична партія України – організатор трудової активності робітничого класу. К.: Вид-во Київського ун-ту, 1969. 132 с.
39. Рогачевская Л. С. Трудовой подвиг рабочего класса в строительстве социализма и коммунизма. М.: Знание, 1974. 64 с.
40. Постановой В. Г. Руководство Компартии Украины деятельностью общественных организаций по развитию трудовой активности рабочего класса республики. Днепропетровск: Промінь, 1974. 186 с.

41. Дятлова М. М. Деятельность КПСС по развитию активности рабочих в управлении производством в период развитого социализма. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1977. 136 с.
42. Зиновьев М. Коммунистическая партия и повышение культурно-технического уровня рабочего класса. Л.: Лениздат, 1977. 157 с.
43. Шапко В. М., Кладейкин В. А., Куличенко В. А. Вопросы теории и практики партийного строительства. Партийное руководство экономикой. М.: Мысль, 1974. 287 с.
44. Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. 4-е, доп. К.: Политиздат Украины, 1977. 814 с.
45. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. Одеса: Маяк, 1980. 343 с.
46. Нариси історії Волинської обласної партійної організації. 2-е вид., перероб. і доп. Львів: Каменяр, 1981. 250 с.
47. Нариси історії Волинської обласної партійної організації. К.: Політвидав України, 1968. 254 с.
48. Нариси історії Житомирської обласної партійної організації. К.: Політвидав України, 1980. 315 с.
49. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. Ужгород: Карпати, 1980. 320 с.
50. Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. Ужгород: Карпати, 1979. 312 с.
51. Нариси історії Київської обласної партійної організації. К.: Політвидав України, 1967. 651 с.
52. Нариси історії Львівської обласної партійної організації. Вид. 2-е, випр. і доп. Львів: Каменяр, 1969. 443 с.
53. Нариси історії Миколаївської партійної організації (1897–1968 рр.). Одеса: Маяк, 1969. 419 с.
54. Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. Харків: Прапор, 1970. 452 с.

55. Нариси історії Ровенської обласної партійної організації. Львів: Каменяр, 1981. 264 с.
56. Нариси історії Сумської обласної партійної організації. Харків: Прапор, 1981. 255 с.
57. Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. Львів: Каменяр, 1980. 288 с.
58. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. Львів: Каменяр, 1972. 372 с.
59. Нариси історії Черкаської обласної партійної організації. Дніпропетровськ: Промінь, 1981. 254 с.
60. Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації. Ужгород: Карпати, 1980. 296 с.
61. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. К.: Політвидав України, 1980. 318 с.
62. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. Днепропетровск: Промінь, 1979. 614 с.
63. Очерки истории Донецкой областной партийной организации. Донецк: Донбасс, 1978. 504 с.
64. Очерки истории Запорожской областной партийной организации. Днепропетровск: Промінь, 1981. 326 с.
65. Очерки истории Одесской областной партийной организации. Одесса: Маяк, 1981. 539 с.
66. Очерки истории Харьковской областной партийной организации. Х.: Прапор, 1980. 528 с.
67. Вопросы развития историографических исследований в свете решений XXVI съезда КПСС: Материалы Всесоюз. науч. конф. Днепропетровск: ДГУ, 1985. 183 с.
68. Андреев А. Н. Повышение культурно-технического уровня советских рабочих на современном этапе коммунистического строительства (На

- материалах промышленных предприятий западных областей Украины): автореф. дис. ... канд. экон. наук: 07.00.02. Львов, 1967. 21 с.
69. Бачинский В. М. КПСС в борьбе за повышение благосостояния рабочего класса: (На материалах Украины. 1959–1966 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.01. К., 1981. 46 с.
70. Божок И. Г. Участие рабочего класса Украинской ССР в общественно-политической жизни республики (1946–1950 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. К., 1970. 20 с.
71. Глогусь Я. С. Комуністична партія України в боротьбі за виконання п'ятирічки у галузі економіки (1951–1955 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Львов, 1975. 212 с.
72. Головань Н. Д. Деятельность Компартии Украины по повышению трудовой активности рабочей молодёжи (1951–1958 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Х., 1984. 35 с.
73. Горелик А. Я. Роль революционных и трудовых традиций в повышении общественно-политической активности рабочего класса (1959–1970 гг.). (На материалах Украинской ССР): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Днепропетровск, 1978. 26 с.
74. Демьянов Г. С. Деятельность КПСС по повышению ведущей роли рабочего класса в социально-экономическом развитии советского общества в условиях зрелого социализма: дис. ... доктора ист. наук: 07.00.01. К., 1984. 458 с.
75. Добров П. В. Деятельность КП Украины по подготовке и воспитанию кадров рабочего класса в годы четвёртой пятилетки (1946–1950 гг.). (На материалах Донецкой и Луганской областей): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Донецк, 1973. 19 с.
76. Ковальчак Г. И. Социалистическая индустриализация западных областей Украины (1939–1958 гг.): автореф. дис. ... доктора эконом. наук. К., 1967. 39 с.

77. Козлов А. С. Политическая организованность рабочего класса как предмет социально-философского анализа: дис. ... канд. философ. наук: 09.00.01. М., 1984. 192 с.
78. Кондрацкий А. А. Роль рабочего класса в общественно-политической жизни 1959–1970 гг. (На материалах Украинской ССР): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. К., 1975. 29 с.
79. Кудлай А. С. Рабочий класс Украины в борьбе за восстановление и развитие промышленности в послевоенный период (1945–1955 гг.): автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02. Львов, 1967. 36 с.
80. Левченко В. Д. Рабочие сахарной промышленности Украинской ССР в борьбе за создание материально-технической базы коммунизма (1959–1965 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Одесса, 1972. 22 с.
81. Полищук В. Н. Формирование и развитие трудовой активности рабочего класса в условиях развитого социализма: автореф. дис. ... канд. философ. наук: 09.00.02. Куйбышев, 1984. 25 с.
82. Улаев Н. И. Формирование и развитие политической культуры советского рабочего класса: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. М., 1979. 27 с.
83. Уманец А. Н. Идеино-воспитательная работа партийных организаций на промышленных предприятиях Украины (1956–1961 гг.): дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.01. К., 1984. 229 с.
84. Хван Б. С. Роль рабочего класса в повышении материального благосостояния советского народа в послевоенной пятилетке: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02. 1978. 22 с.
85. Шевченко Л. Д. Место и роль рабочего класса в политической организации советского общества: автореф. дис. ... канд. философ. наук: спец. 621. Х., 1972. 29 с.
86. Шевчук В. П. Деятельность Коммунистической партии по развитию творческой активности рабочего класса в условиях строительства коммунизма (Из опыта парторганизаций Украины, 1959–1970): автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02. К., 1974. 52 с.

87. Шепета М. Т. Рост творческой активности рабочего класса Украинской ССР на завершающем этапе строительства социализма (1951–1958 гг.): автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02. К., 1974. 68 с.
88. Кривневич В. В. Влияние научно-технического прогресса на изменение структуры рабочего класса СССР и совершенствование профессиональной подготовки рабочих. М.: Знание, 1973. 90 с.
89. Бляхман Л. С., Шкаратан О. И. НТР, рабочий класс, интеллигенция. М.: Политиздат, 1973. 320 с.
90. Колесников Л., Лойко Н. Социалистическое соревнование и научно-технический прогресс. К.: Политиздат Украины, 1974. 168 с.
91. Робітничий клас УРСР і науково-технічний прогрес. К.: Наукова думка, 1980. 259 с.
92. Лельчук В. С., Бейлина Е. Э. Промышленность и рабочий класс СССР в условиях НТР. М.: Высшая школа, 1982. 192 с.
93. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1951–1958. К.: Наук. думка, 1984. 584 с.
94. Рабочий класс и индустриальное развитие СССР. М.: Наука, 1975. 487 с.
95. Кемень Ласло. Научно-техническая революция и изменение социально-профессиональной структуры рабочего класса в социалистическом обществе: автореф. дис. ... канд. философ. наук: 09.00.02. М., 1978. 26 с.
96. Плющ Н. Р. Вклад рабочего класса Украинской ССР в ускорение научно-технического прогресса в промышленности (50–70-е годы): автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02. К., 1983. 46 с.
97. Лихолат А. В. Партийное руководство научно-техническим прогрессом в промышленности УССР в условиях развитого социализма: дис. ... доктора ист. наук: 07.00.01. К., 1984. 448 с.
98. Остапенко И. П. Рабочий класс СССР в управлении производством. 1956–1970 гг. М.: Наука, 1976. 483 с.
99. Ковалевский Б. П. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства. 1959–1970 гг. (на материалах Украины). К.: Наукова думка, 1972. 334 с.

100. Малько О. О. Робітничий клас – трудівникам села. К.: Наукова думка, 1978. 135 с.
101. Снитко П. Г. Деятельность Коммунистической партии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1946–1950 гг.). К.: Политиздат, 1966. 240 с.
102. Шепета М. Т. Допомога робітничого класу України колгоспному селу у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951–1958 рр.). Чернівці, 1970. 116 с.
103. Шульга І. В. Робітничий клас – колгоспному селянству: (Комуністична партія України – організатор допомоги робітничого класу трудівникам села. 1951–1965 рр.). К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. 149 с.
104. Алексеенко И. И. Деятельность КПСС по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1951–1970 гг.): автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.570. М., 1972. 45 с.
105. Васильев В. В. Помощь рабочего класса колхозному крестьянству в подъёме сельского хозяйства. 1945 – конец 50-х гг. (На материалах Украинской ССР): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Симферополь, 1984. 247 с.
106. Ковалевский Б. П. Дальнейшее укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период коммунистического строительства 1959–1970 гг. (На материалах Украинской ССР): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. К., 1971. 69 с.
107. Кучкина Л. П. Сельскохозяйственные рабочие СССР в 1960–1970-х годах (Количественные и качественные изменения): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. М., 1974. 22 с.
108. Малько О. А. Вклад рабочего класса Украинской ССР в укрепление материально-технической базы сельского хозяйства (1959–1970 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. К., 1974. 33 с.

109. Божок І. Г. Шефська допомога робітничого класу у відбудові матеріально-технічної бази сільського господарства (1946–1950 рр.). *Український історичний журнал*. 1977. № 1. С. 75–81.
110. Божок І. Г. Шефська допомога робітничого класу України трудівникам сільського господарства (1946–1950 рр.). *Український історичний журнал*. 1968. № 2. С. 87–88.
111. Ковалевський Б. П. Союз робітничого класу і колгоспного селянства – політична основа розвинутого соціалістичного суспільства. *Український історичний журнал*. 1973. № 10. С. 8–18.
112. Малько О. О. Вклад робітничого класу в завершенні суцільної електрифікації українського села (1959–1970 рр.). *Український історичний журнал*. 1973. № 2. С. 82–89.
113. Малько О. О. Участь робітничого класу УРСР в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва (1959–1970 рр.). *Український історичний журнал*. 1973. № 10. С. 60–69.
114. Плисюк В. П. Боротьба Комуністичної партії України за зміцнення економічного союзу робітничого класу і селянства у 1951–1958 рр. *Наук. праці з історії КПРС*. Вип. 58. 1973. С. 67–74.
115. Рященко Д. С. Організація шефства робітничого класу над селом у 1946 – 1950 рр.: (На матеріалах Української РСР). *Український історичний журнал*. 1975. № 9. С. 87–93.
116. Солодько В. О. Про партійне керівництво шефською допомогою робітничого класу колгоспному селянству в 50–60-х роках в українській історіографії. *Наук. праці з історії КПРС*. Вип. 67. 1974. С. 89–98.
117. Шепета М. Т. Комуністична партія – організатор шефства колективів промислових підприємств над селом (1953–1958 рр.). *Наук. праці з історії КПРС*. Вип. 53. 1972. С. 30–41.
118. Шульга І. В. Трудовий вклад робітничого класу в зміцнення матеріальних основ культури села (1951–1965 рр.). *Наук. праці з історії КПРС*. Вип. 41. 1971. С. 134–143.

119. Арсентьев Н. В. Процесс формирования советского промышленного класса в западных областях УССР (1946–1960 гг.). Ужгород: Карпаты, 1972. 70 с.
120. Арсентьев Н. В. Развитие социалистической промышленности западных областей Украинской ССР (1946–1960 гг.): автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02. Кишинев, 1974. 35 с.
121. Жуков Т. І., Карасик Г. О. Комуністична партія – організатор формування нового загону робітничого класу в західних областях УРСР у роки радянської влади. *Наук. праці з історії КПРС*. Вип. 17. 1967. С. 89–101.
122. Іваницька О. П. Джерела про виробничу активність робітників промислових підприємств західних областей УРСР (1946–1950). *Архіви України*. 1979. № 5. С. 32–35.
123. Ковальчак Г. І. Розвиток соціалістичної промисловості в західних областях УРСР. *Український історичний журнал*. 1976. № 7. С. 31–40.
124. Компанієць І. І. Возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській радянській соціалістичній державі. К.: Знання, 1967. 48 с.
125. Кравченко Г. М., Черниш М. А. Боротьба Комуністичної партії України за відбудову і дальший розвиток промисловості західних областей УРСР (1944–1958 рр.). *Наук. праці з історії КПРС*. Вип. 43. 1971. С. 3–14.
126. Марискевич Г. Ф. Партійні і профспілкові організації західних областей УРСР на чолі соціалістичного змагання робітничого класу (1959–1965 рр.). *Наук. праці з історії КПРС*. Вип. 66. 1974. С. 43–50.
127. Ткачук А. В. Діяльність Комуністичної партії України по ідейно-політичному вихованню робітничого класу західних областей УРСР (1944–1950 рр.). *Український історичний журнал*. 1970. № 10. С. 99–100.
128. Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі. Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1968. 803 с.

129. Шепета М. Т. Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України (1951–1958 рр.). Чернівці, 1970. 131 с.
130. Петрова Н. К. Международные производственные связи рабочего класса СССР. 1959–1970 гг. М.: Наука, 1975. 304 с.
131. Шульга І. В. Робітничий клас – провідна сила інтернаціоналізації радянського суспільства. К.: Знання, 1976. 48 с.
132. Бабій Б. М., Таранов А. П. Україна в сузір'ї братніх республік. К.: Знання, 1966. 46 с.
133. Роль рабочего класса в развитии интернациональных традиций народов СССР и экономических связей союзных республик: сб. ст. / Ред. кол.: К. В. Гусев (отв. ред.) и др. М.: Мысль, 1972. 148 с.
134. Шевчук В. П. З досвіду роботи партійних організацій України по інтернаціональному вихованню робітничого класу (1959–1965 рр.). *Наук. праці з історії КППС*. Вип. 24. 1968. С. 135–143.
135. Буцько М. О., Сульженко В. К. Діяльність партійних організацій України по вихованню трудящих республіки в дусі дружби народів та пролетарського інтернаціоналізму. *Наук. праці з історії КППС*. Вип. 24. 1968. С. 162–172.
136. Горелик А. Я., Прокопенко Л. Л. Деятельность партийных организаций Украины по развитию интернациональных связей рабочего класса республики (1959–1970 гг.). *Науч. труды по истории КПСС*. Вып. 93. 1978. С. 43–48.
137. Вишневский А. Т. Воспроизводство населения и общество: история, современность, взгляд в будущее. М.: Финансы и статистика, 1982. 287 с.
138. Вопросы возрастания социальной активности советского рабочего класса в условиях развитого социализма (на материалах Украинской ССР): сб. науч. трудов / Ред. кол.: Д. П. Пойда (отв. ред.) и др. Днепропетровск: ДГУ, 1978. 137 с.

139. Гелюта А. М., Староверов В. И. Социальный облик рабочего-интеллигента. М.: Мысль, 1977. 183 с.
140. Городяненко В. Г. Рост социальной активности рабочей молодёжи Украинской ССР в 1961–1970 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Днепропетровск, 1976. 22 с.
141. Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970 гг.) / [В. С. Жученко, В. Ф. Бурлин, В. С. Стешенко и др.]. К.: Наукова думка, 1977. 222 с.
142. Ежов В. А. Рабочий класс СССР. Социально-политический очерк. Л.: Лениздат, 1974. 271 с.
143. Елисеев С. Ф. Труд и структура рабочего класса развитого социалистического общества в условиях научно-технической революции: дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02. М., 1975. 455 с.
144. Кучеренко М. М. Молодое поколение рабочего класса СССР. Процесс формирования и воспитания. 1917–1979 гг. М.: Мысль, 1979. 189 с.
145. Лебедева Н. Б., Хабибулина Р. Я. Советский рабочий класс. Традиции и преемственность поколений. М.: Мысль, 1972. 181 с.
146. Матяш С. В. Воспроизводство квалифицированных рабочих кадров (социологический аспект исследования): дис. ... канд. философ. наук: 09.00.09. К., 1984. 171 с.
147. Пилипенко Н. Н. Формирование квалифицированных рабочих кадров. М.: Экономика, 1982. 175 с.
148. Подпригорщук Я. В. Рабочий класс Украины в период пятой пятилетки (1951–1955 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. К., 1969. 23 с.
149. Рабочий класс – ведущая социальная сила советского общества: сб. трудов / Ред. кол.: А. М. Мочалов (отв. ред.) и др. М.: МГПИ им. В. И. Ленина, 1976. 220 с.
150. Рабочий класс развитого социалистического общества / [Л. С. Гапоненко, И. Е. Ворожейкин, С. Л. Сенявский и др.]. М.: Мысль, 1974. 276 с.

151. Романцов В. Е. Изменения в численности и составе рабочего класса Украинской ССР (1946–1970 гг.): автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02. Х., 1972. 80 с.
152. Сближение социально-экономического развития города и села / [Л. А. Шепотько, И. В. Прокопа, В. Я. Плонский, Н. М. Скурская]. К.: Наукова думка, 1981. 295 с.
153. Селунская В. М. Методологические вопросы исторического исследования социальной структуры советского общества. М.: Знание, 1977. 64 с.
154. Сенявский С. Л. Изменения в социальной структуре советского общества 1938–1970. М.: Мысль, 1973. 447 с.
155. Сенявский С. Л. Рабочий класс СССР и социальный прогресс (1946–1970 гг.): автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02. М., 1973. 55 с.
156. Смирнов А. В. Рабочие промышленности СССР. 1945–1970 гг.: дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02. Иваново, 1984. 444 с.
157. Смирнов Е. П. Количественные и качественные изменения в составе рабочих – строителей Украинской ССР (1959–1970 гг.) автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. К., 1982. 24 с.
158. Социальное развитие рабочего класса СССР / [Э. В. Клопов, В. Н. Шубкин, Л. А. Гордон и др.]. М.: Наука, 1977. 287 с.
159. Тимофеев П. Т. Формирование национальных кадров рабочего класса СССР. Из истории становления советского рабочего класса. М.: Мысль, 1982. 240 с.
160. Тишурова Л. С. Рост культурного уровня и изменение духовного облика советского рабочего класса развитого социализма: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. М., 1975. 21 с.
161. Ткаченко А. И. Социальная природа советского рабочего класса и воздействие на неё обобществления производства: дис. ... канд. философ. наук: 09.00.02. Х., 1984. 211 с.

162. Цветков П. М. Изменение структуры рабочего класса в период построения социализма в СССР. М.: Высшая школа, 1975. 153 с.
163. Черных Е. В. Подъём культурно-технического уровня рабочих металлургической промышленности Украинской ССР в 1959–1965 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Днепропетровск, 1971. 22 с.
164. Шаталова О. А. Социально-политические аспекты воспроизводства рабочего класса в условиях зрелого социализма: дис. ... канд. философ. наук: 09.00.02. М., 1984. 188 с.
165. Шелест Д. С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР в период коммунистического строительства (1959–1970 гг.): автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02. К., 1973. 52 с.
166. Шкаратан О. И. Проблемы социальной структуры рабочего класса СССР (Историко-социологическое исследование). М.: Мысль, 1970. 472 с.
167. Андреев Б. Г. Партийное руководство социалистическим соревнованием. Л.: Лениздат, 1973. 187 с.
168. Бейлина Е. Э. Рабочий класс и новые формы соревнования (1959–1965 гг.). М.: Наука, 1970. 303 с.
169. Бількевич А. М., Чернявський Ф. Ф. Участь робітничої молоді в соціалістичному змаганні в роки четвертої п'ятирічки. *Український історичний журнал*. 1983. № 1. С. 50–55.
170. История социалистического соревнования в СССР [Под общ. ред. Г. П. Алексеева]. М.: Профиздат, 1980. 320 с.
171. Іваницька О. П. Розвиток соціалістичного змагання в промисловості (1946–1958 рр.). *Український історичний журнал*. 1979. № 12. С. 72–81.
172. Кисілевський О. М. З історії соціалістичного змагання на залізничному транспорті Української РСР (1946–1950 рр.). *Український історичний журнал*. 1972. № 5. С. 62–66.

173. Клапчук С. М. Діяльність партійних організацій по розвитку трудової ініціативи робітників машинобудування України (1959–1965 рр.). *Український історичний журнал*. 1966. № 7. С. 107–115.
174. Палішко В. К. Комуністична партія України у боротьбі за розвиток соціалістичного змагання, руху за комуністичне ставлення до праці (1959–1965 рр.). *Наук. праці з історії КПРС*. Вип. 9. 1966. С. 56–70.
175. Сергиенко Ю. Г. Руководство социалистическим соревнованием в промышленности – важнейшая форма связи партии с массами (1951–1955 гг.): (На материалах Украинской ССР). *Науч. труды по истории КПСС*. Вип. 101. 1979. С. 134–137.
176. Некрасова И. М. Развитие электрификации СССР (40–60-е годы). М.: Наука, 1974. 248 с.
177. Электрификация СССР / [под общ. ред. П. С. Непорожного]. М.: Энергия, 1970. 584 с.
178. Ростовцев М. И., Рунова Т. Г. Добывающая промышленность СССР. М.: Мысль, 1972. 184 с.
179. Развитие металлургии в Украинской ССР. К.: Наук. думка, 1980. 960 с.
180. Хижняк І. І. Робітники електротехнічної промисловості республіки (1959–1965 рр.). *Український історичний журнал*. 1974. № 7. С. 66–72.
181. Мельник С. М. Рабочий класс Донбасса на современном этапе строительства коммунизма. *История СССР*. 1970. № 5. С. 77–90.
182. Оприщенко Г. П. Виховання молодих робітників Донбасу в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму (1956–1961 рр.). *Український історичний журнал*. 1972. № 11. С. 100–107.
183. Косташ В. М. Вклад молоді у відбудову і дальший розвиток промисловості Радянської Буковини (1946–1958 рр.). *Український історичний журнал*. 1973. № 3. С. 64–71.
184. Александров Н. С. Духовный мир советского рабочего. Записки рабочего. М.: Профиздат, 1975. 112 с.
185. Антонов С. А. Эстафета поколений. М.: Московский рабочий, 1970. 192 с.

186. Гусев М. С. Посмотрел бы мой дед! / Лит. запись А. А. Акимовой. М.: Советская Россия, 1969. 224 с.
187. Идёт рабочий класс / Сост.: В. А. Шамшурин. Горький: Волго-Вятское кн. изд-во, 1982. 232 с.
188. Колесников П. Разговор с молодым другом. Ростов: Ростов. книж. изд-во, 1970. 58 с.
189. Лельчук В. С. Сменив мечи на орала. Рассказ о 4-й пятилетке (1946–1950 гг.). М.: Политиздат, 1967. 112 с.
190. Мир глазами рабочего: сборник статей / Сост.: О. С. Стеч. Харьков: Прапор, 1973. 223 с.
191. Мы – рабочие: сб. воспоминаний / Сост.: Л. Е. Гольдштейн, А. П. Копылов. Куйбышев: Волжская коммуна, 1973. 137 с.
192. Родина Советская. 1917–1977. Изд. 3-е, доп. / Ред. кол.: М. П. Ким (руководитель) и др. М.: Политиздат, 1978. 575 с.
193. Счастье созидания / Сост.: В. Л. Разумневич. М.: Советская Россия, 1970. 225 с.

2.4 Наукова література періоду перебудови (1985–1991 рр.)

1. Журавлев В. В. На пороге кризиса. Нарастание застойных явлений в партии и обществе. М.: Политиздат, 1990. 449 с.
2. Дэвис Р. У. Советская историческая наука в начальный период перестройки. *Вестник АН СССР*. 1990. № 8. С. 68–77.
3. Радионова И. Ф. Развитие социалистических экономических отношений: сущность, источники, ступени. К.: Вища школа, 1990. 163 с.
4. Веденеев Ю. А. Организационные реформы государственного управления промышленностью в СССР: Историко-правовое исследование (1957–1987 гг.). М.: Наука, 1990. 250 с.
5. Белоусов Р. А. Исторический опыт планового управления экономикой СССР. М.: Мысль, 1987. 428 с.

6. Черников Д. А. Экономика Страны Советов: 1917–1987 гг. М.: Знание, 1987. 64 с.
7. Опенкин Л. А. Сила, не ставшая революционной. Исторический опыт разработки КПСС политики в сфере науки и технического прогресса. 1917–1982 годы. Р н/Д. 1990. 253 с.
8. Мау В. А. В поисках плановости: из истории развития советской экономической мысли конца 30-х – начала 60-х годов. М.: Наука, 1990. 160 с.
9. Попов Г. Х. Эффективное управление. М.: Экономика, 1985. 336 с.
10. История Украинской ССР. В 10-ти томах. Т. 9. Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества (1945 – начало 60-х годов) / А. В. Лихолат (отв. ред.), Н. Г. Ищенко, М. П. Ким. К.: Наукова думка, 1985. 582 с.
11. Історія народного господарства Української РСР : У 3-х т., 4-х кн. / АН УРСР, Ін-т економіки; Гол. ред. І. І. Лукін. К. : Наук. думка, 1983. Т. 3. Кн. 1: Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.). К., 1985. 463 с.
12. Історія народного господарства Української РСР. У 3-х томах 4-х книгах. Т. 3. Кн. 2. Соціалістична економіка в 60-80-ті роки / [Т. І. Дерев'янкін, Л. К. Безчасний, Ю. Ф. Воробйов та ін.]. К.: Наукова думка, 1987. 439 с.
13. История советского рабочего класса. В 6-ти томах. Т. 4. Рабочий класс СССР в годы упрочения и развития социалистического общества 1945–1960 гг. / [В. Б. Тельпуховский, В. В. Алексеев, В. А. Кадейкин и др.]. М.: Наука, 1987. 519 с.
14. История советского рабочего класса. В 6-ти томах. Т. 5. Рабочий класс СССР на новом этапе развития социалистического общества 1961–1970 гг. / [В. Е. Полетаев, И. Л. Корнаковский, В. С. Лельчук и др.]. М.: Наука, 1988. 432 с.
15. Даниленко В. М. Рабочий класс и культурная революция на Украине. К.: Наукова думка, 1986. 212 с.

16. Клопов Э. В. Рабочий класс СССР: (Тенденции развития в 60–70-е годы). М.: Мысль, 1985. 336 с.
17. Миннибаев Е. К. Политика Советского государства по социальному развитию рабочего класса СССР в 60–80-е годы. Уфа: Госкомиздат БАССР, 1985. 179 с.
18. Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность / Ю. Ю. Кондуфор, А. П. Гриценко, М. В. Коваль и др. К.: Наук. думка, 1986. 239 с.
19. Расселение: вопросы теории и развития (на примере Украинской ССР) / Г. С. Фтомов, А. И. Кочерга, П. С. Коваленко и др.; Отв. ред. Ф. Д. Заставный. К.: Наукова думка, 1985. 264 с.
20. Социальный облик молодёжи (на материалах Украинской ССР) / [А. И. Вишняк, Н. Н. Чурилов, С. А. Макеев и др.]. К.: Наукова думка, 1990. 216 с.
21. Тичина А. К. Робітничий клас Радянської України в управлінні виробництвом. К.-Одеса: Вища школа, 1985. 94 с.
22. Дубинина С. А. Научно-техническая политика партии в период между XIX и XXII съездами КПСС: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. М., 1990. 23 с.
23. Кондратюк К. К. Деятельность профсоюзов в период развития социализма в СССР (На материалах Украинской ССР. Середина 40-х – 50-е годы): автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02. К., 1987. 36 с.
24. Ланцова Л. А. Советский рабочий класс как социально-политическая сила: автореф. дис. ... канд. философ. наук: 09.00.02. Л., 1990. 15 с.
25. Латун А. И. Братское сотрудничество народов СССР в возрождении промышленности Приднепровья (1943–1950 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. К., 1987. 16 с.
26. Хахлюк А. Н. Развитие железнодорожного машиностроения Украинской ССР (1938–1960 гг.): автореф. дис. ... канд. эконом. наук: 08.00.03. К., 1990. 18 с.

27. Ворожейкин И. Е. Движение стахановцев: история и преемственность традиций. *История СССР*. 1985. № 4. С. 18–37.
28. Калакура Я. С., Терес Н. В. Партійне керівництво підготовкою кадрів робітничого класу України (60-80-ті рр.). *Український історичний журнал*. 1987. № 10. С. 27–37.
29. Коваль М. В. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.). *Український історичний журнал*. 1990. № 6. С. 80–87.
30. Кульчицький С. В. Робітничий клас як творець безкласового суспільства (деякі питання теорії). *Український історичний журнал*. 1987. № 4. С. 92–101.
31. Лебина Н. Б. Рабочий класс и ускорение социально-экономического развития СССР. *История СССР*. 1988. № 2. С. 208–209.
32. Лихолат А. В., Сиволоб Ю. В. Интернационализация социалистического соревнования на современном этапе (На материалах Украинских ССР). *История СССР*. 1985. № 4. С. 38–49.
33. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР: проблеми зростання. *Український історичний журнал*. 1987. № 1. С. 5–15.
34. Сенявский С. Л. Актуальные проблемы развития советского рабочего класса в условиях зрелого социализма. *История СССР*. 1985. № 4. С. 3–17.
35. Сиволоб Ю. В. Масове трудове змагання: ідеали і реальність. *Український історичний журнал*. 1990. № 3. С. 14–25.
36. Шкура В. П. Діяльність партійних організацій України по підвищенню загальноосвітнього і культурно-технічного рівня молодих робітників (1951–1955 рр.). *Український історичний журнал*. 1985. № 1. С. 93–100.

РОЗДІЛ 3

ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

3.1 Промисловість УРСР (1946–1965 рр.) в оцінці західної радянології

1. Nygren B. American sovietology and knowledge utilization in the formulation of U.S. Soviet policy: the political influence of sovietologists in the eighties, and consequences for scholarly research, Stockholm: University of Stockholm, 1992. 220 p.
2. Schrecker E. The age of McCarthyism: a brief history with documentsю Third Edition. Boston: Bedford Books of St. Martin's Press, 2016. 272 p.
3. Meyer A. Politics and Methodology in Soviet Studies. *Studies in Comparative Communism*. Vol. 24, No. 2 (June 1991). P. 127–136.
4. Нефьодов Д. В. Робітництво УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.) в історіографії. Миколаїв: Ліон, 2018. 404 с.
5. Cohen S. Rethinking the Soviet experience: politics and history since 1917. New York: Oxford University Press, 1985. 240 p.
6. Gleason A. Totalitarianism: the inner history of the Cold war. New York: Oxford University Press, 1995. 307 p.
7. American Teaching about Russia, ed. by Cyril Black, Bloomington: Indiana University Press, 1959. 189 p.
8. Fainsod M. How Russia Is Ruled. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963. 411 p.
9. *The New York Times*. 1960. January 17.
10. Communist studies and the social sciences: essays on methodology and empirical theory, ed. by Frederic J. Fleron, Chicago: RandMcNally, 1969. 481 p.
11. Laqueur W. Is there now, or has there ever been, such a thing as totalitarianism? *Commentary*. 1985. 80. P. 29–35.
12. Tucker R. Stalinism as Revolution from Above: essays in historical interpretation. Ed. by Robert C. Tucker. New York: Norton, 1977. 286 p.

13. Tucker R. The Soviet political mind; Stalinism and post-Stalin change. New York: Frederick A. Praeger, 1963. 304 p.
14. Economic Rationality and Soviet Politics or Was Stalin Really Necessary? By Alec Nove. Frederick A. Praeger: New York, 1964. 316 p.
15. Manning R. State and society in Stalinist Russia. *The Russian Review*. 1987. Vol.46. № 4. P. 407–408.
16. Keep J. Last of the Empires: A History of the Soviet Union 1945–1991. Oxford University Press, 1995. 382 p.
17. Millar J. The Soviet economic experiment. Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 1990. 297 p.
18. Dunmore T. The Stalinist Command Economy. The Soviet state apparatus and economic policy 1945–53. London: Palgrave Macmillan, 1980. 176 p.
19. Nove A. An Economic History of the U.S.S.R. London: Penguin, 1970. 448 p.
20. Sapir J. Le système économique stalinien face a la guerre. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*. 44 année, № 2, 1989. PP. 273–297.
21. Schopflin G. The Soviet Union and Eastern Europe. London, 1970. New York, 1970. 226 p.
22. Боффа Дж. История Советского Союза. В 2 т. / Пер. с итал. М.: Международные отношения, 1990. Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущёв, 1941–1964. 632 с.
23. Верт Н. История советского государства. 1900–1991 / Пер. с фр. Москва: Прогресс-Академия, 1992. 480 с.
24. The Technological Level Of Soviet Industry. Edited by Ronald Amann, Julian Cooper, and R. W. Davies, with the assistance of Hugh Jenkins. New Haven and London: Yale University Press, 1977. 575 p.
25. Schwartz H. The Soviet Economy since Stalin. Lippincott, 1965. 256 p.
26. Sandberg M. Learning from capitalists: a study of Soviet assimilation of Western technology. Stockholm, 1989. 358 p.

27. Harrison M. Soviet Planning in Peace and War, 1938-1945. Cambridge, 1985. 329 p.
28. Dunmore T. Soviet Politics, 1945–53. London: Basingstoke, 1984. 167 p.
29. The Impact of World War II on the Soviet Union / Ed. by S. J. Linz. Totowa: Rowman & Littlefield Publishers, 1985. 312 p.
30. Holloway D. Military Technology: The Technological level of Soviet Industry. New Haven, 1977. 256 p.
31. Cooper J. The Soviet Defense Industry: Conversion and Reform. London, 1991. 111 p.
32. Harrison M. The Soviet Defense Industrial Complex in World War II. Tokyo, 1994. 26 p.
33. Holloway D. War, Militarism and the Soviets State. Harmondsworth, 1980. 38 p.
34. Daniloff N. The Kremlin and the cosmos. New York, 1972. 258 p.
35. Katsenelinboigen A. Soviet Political and Economic System, vol. 1, 237 p.; vol. 2, 276 p.; vol. 3, 311 p. Benson: Chalidze Publ., 1988.

3.2 Українська повоєнна промисловість в роботах істориків діаспори

1. Нефьодов Д. В. Робітництво УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.) в історіографії. Миколаїв: Іліон, 2018. 404 с.
2. Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів. *Ейдос. Альманах теорії та історії*. Вип. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 333–357.
3. Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. Париж: Націоналістичне вид-в в Європі, 1958. 186 с.
4. Винар Б. Українська промисловість. Студія Советського колоніалізму. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен: Перша Українська друкарня у Франції, 1964. 397 с.
5. Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1964). Мюнхен-Нью-Йорк, 1965. 115 с.

6. Соловей Д. Політика ЦК КПСС у плануванні розвитку промисловості та промислових кадрів на Україні. Нью-Йорк: Пролог, 1960. 108 с.
7. Соловей Д. Фінансовий визиск України. Детройт: Вільна Україна, 1965 58 с.
8. Кононенко К. Колоніальний визиск – основа советської індустріалізації. Нью-Йорк: Пролог, 1965. 29 с.
9. Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. Мюнхен: УТГІ, 1965. 535 с.
10. Коропецький І. С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. К.: Либідь, 1995. 240 с.
11. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. Київ: Либідь, 1991. 512 с.
12. Свистун В. Моя друга поїздка на Україну. Вінніпег: Канадське товариство культурного зв'язку з Україною, 1959. 92 с.
13. Майстренко І. Більшовицький бонапартизм. Женева, 1948. 175 с.
14. Майстренко І. Кризові процеси в советській економіці. Мюнхен, 1955. 123 с.
15. Майстренко І. Национальная политика КПСС в её историческом развитии. Мюнхен: Сучасність, 1978. 223 с.
16. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. Мюнхен: Сучасність, 1979. 259 с.
17. Майстренко І. Спробуймо заглянути в завтрашній день. *Діалог*. 1983. Ч. 9. С. 5–15.
18. Fainsod M. How Russia Is Ruled. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963. 411 p.

РОЗДІЛ 4 АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

4.1 Становлення україноцентричної теоретико-концептуальної моделі

1. Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії / За наук. ред. О. О. Салати. Київський університет ім. Б. Грінченка. К.: Київський університет ім. Б. Грінченка, 2017. 288 с.
2. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). К.: Альтернативи, 1999. 304 с.
3. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. К. : Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
4. Історія України: нове бачення. У 2 т. Т. 2. / [В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін.] ; під ред. В. А. Смолія. К.: Україна, 1996. 494 с.
5. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 3-х ч. Ч. 1-2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. 351 с.
6. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 3-х ч. Ч. 3 / Відп. ред. В. М. Даниленко. К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. 336 с.
7. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / [В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.]. К. Парламентське вид-во, 2009. 536 с.
8. Україна ХІХ – початку ХХІ ст.: цивілізаційний контекст пізнання / [М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод]. Тернопіль: Астон, 2012. Кн. II. 696 с.
9. Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії / [П. П. Панченко, М. Р. Плющ, Л. А. Шевченко та ін.]. К.: Либідь, 1997. 352 с.
10. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки). К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. 232 с.

11. Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / [Відп. ред. В. А. Смолій.]. К.: НАН України, Ін-т історії України, 2013. 506 с.
12. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). К.: Рідний край, 2000. 616 с.
13. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. К.: Наукова думка, 2004. Т. 2: Радянський проект / [В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький та ін.]. 531 с.
14. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 448 с.
15. Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. Львів: Свобода, 1992. 124 с.
16. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
17. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945-2000 рр.). К.: Ін-т історії України НАНУ, 2003. 250 с.
18. Хойнацька Л. М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.). К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. 232 с.
19. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. К.: Наукова думка, 1993. 351 с.
20. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки XX століття. К.: Тетра, 2000. 550 с.
21. Бадзьо Ю. Право жити. Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. К.: Таксон, 1996. 400 с.
22. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Х.: Фоліо, 2003. 144 с.
23. Іваненко В. В. Біль і звияга: XX століття в українському вимірі. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2003. 332 с.

24. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. К.: Либідь, 1995. 224 с.
25. Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. К.: Україно, 1995. 80 с.
26. Костюк Г. О. Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. К.: Смолоскип, 1995. 508 с.
27. Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи: автореф. дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01. Львів, 1997. 46 с.
28. Бернацький М. П. Участь робітників у суспільно-політичному житті Української РСР у 70-ті роки: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2003. 197 с.
29. Бесов Л. М. Управління науково-технічним розвитком промисловості України у 70-80-і роки: уроки історії: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.07. К., 1999. 33 с.
30. Буяк Б. Б. Розвиток промислової сфери в західних областях Української РСР упродовж 1944 – 50-х років. (На матеріалах Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської областей): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопіль, 2001. 258 с.
31. Ворошилов О. В. Економічна реформа в Україні (1957–1965). Історико-політичний аналіз: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 1994. 22 с.
32. Гордієнко П. Л. Економічні реформи 50-х – пер. пол. 60-х рр. у промисловості УРСР (з іст. досвіду): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. К., 1994. 20 с.
33. Додонов О. Ф. Участь робітників у політичному житті СРСР. 1961–1991 рр.: автореф. дис. ... доктора іст. наук: 07.00.02. Дніпропетровськ, 2001. 38 с.
34. Желтухін В. М. Виробнича діяльність індустриальних робітників України: історичні уроки, проблеми. Друга половина 60-х – перша

- половина 80-х років: автореф. дис. ... доктора іст. наук: 07.00.02. К., 1993. 33 с.
35. Заблоцька К. В. Соціальна структура робітників важкої промисловості України у 1960–1985 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2000. 22 с.
 36. Куцевский В. В. Развитие судостроительной промышленности Украины в послевоенный период (1946–1965 гг.): автореф. дис. ... канд. эконом. наук: 08.00.03. К., 1991. 17 с.
 37. Лук'янець О. А. Соціальні умови життя міського населення Української РСР (1950-ті – середина 1960-х рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2012. 16 с.
 38. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – початок 1990-х років): автореф. дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01. К., 1999. 57 с.
 39. Стасюк І. М. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2002. 218 с.
 40. Ткачук Н. А. Виробнича діяльність робітників України в умовах лібералізації тоталітарного режиму (1953–1958 роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 1994. 22 с.
 41. Хойнацька Л. М. Відбудова машинобудівної індустрії України та її соціальні наслідки (1943–1950 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2001. 241 с.
 42. Бек К. Відновлення сталінської системи в повоєнній УРСР. *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 127–139.
 43. Ветров І. Г. Відбудовний період в Україні: політичні, соціально-економічні, морально-психологічні чинники і тогочасні виклики. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки*. К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 56 (№ 1). С. 155–166.

44. Кульчицький С. Спроби реформ (1956–1964). *Український історичний журнал*. 1998. № 2. С. 102–114; № 3. С. 120–129.
45. Панченко П. П. Виникнення і розвінчання міфу про комуністичне ставлення до праці. *Український історичний журнал*. 1992. № 12. С. 32–41.
46. Фомін А. В. Основні напрями соціальної політики в УРСР у 1944–1956 рр.: історичний аспект. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки*. К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 41 (11). С. 144–151.
47. Король В. М. Мобілізація молоді Сумщини до навчальних закладів системи трудових резервів у відбудовчий період (1943–1950 рр.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2011. № XIV–XV. С. 213–219.
48. Симончук О. Робітничий клас в Україні: хроніка втрат. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2005. № 4. С. 5–25.
49. Симончук О. Робітничий клас в Україні: тренди рекомпозиції структури. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2006. № 2. С. 38–65.
50. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 6–9.

4.2 Генеза нових тематичних напрямів історіописання

1. Гунчак Т. Г. Україна: ХХ століття. К.: Дніпро, 2005. 384 с.
2. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 3. К.: Темпора, 2013. 388 с.
3. В'ятрович В. М. Історія з грифом «Секретно». Українське ХХ століття. Львів: Часопис, 2013. 700 с.
4. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. 566 с.
5. Шаповал Ю. І. Торкнутись історії. К.-Дніпропетровськ: Парламентське вид-во, Ліра, Ткума, 2013. 504 с.

6. Руденко Р. Г. Новітня історія України: соціально-історичний аспект (друга половина XX – початок XXI ст.). Х.: Вид-во ХНЕУ, 2013. 80 с.
7. Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.). Донецьк: Український культурологічний центр, 2008. 192 с.
8. Алфьоров М. А. Урбанізаційні процеси в Україні в 1945-1991 рр. Донецьк: Східний видавничий дім, 2012. 550 с.
9. Гирич Я. М. Урбанізаційні процеси в Українській РСР (1945 – 1970 роки) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2010. 17 с.
10. Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу: (Етнополітичний аспект динаміки). К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 188 с.
11. Саржан А. О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. XX ст.: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2004. 567 с.
12. Шипік Н. Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943 – 1955 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2005. 20 с.
13. Бажан О. Г. Особливості відбудовчого періоду в Українській РСР у другій половині 40-х – на початку 50-х років XX ст. *Наук. зап. НаУКМА. Сер. Іст. науки*. 2005. Т. 41. С. 20–28.
14. Бодрухіна І. М. Зміни соціально-побутових умов життя населення Донбасу в середині 50-х – першій половині 60-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2013. 20 с.
15. Бровар О. В. Соціальні умови розвитку вугільної промисловості Донбасу (1943–1964 рр.): автореф. дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2010. 37 с.
16. Герасимова М. С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2007. 16 с.

17. Даниленко В. Спроби «соціалізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955–1965 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* К., 2011. Вип. 16. С. 5–20.
18. Кононенко В. В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Вінниця, 2004. 231 с.
19. Лобода М. К. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943 – 1950 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2007. 234 с.
20. Плющ М. Проблеми соціально-економічного розвитку України у повоєнні роки (1946–1950 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* К., 2013. Вип. 18. С. 150–165.
21. Татарінов І. Рівень життя працівників важкої промисловості України у 1944–1956 рр. *Український історичний збірник.* К.: Ін-т історії України НАН України. Вип. 13. Ч. 2. С. 19–28.
22. Татарінов І. Є. Матеріально-побутові умови життя працівників важкої промисловості УРСР у 1944 – 1956 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2010. 218 с.
23. Янковська О., Бачинський Д. Реформи в УРСР у соціальній сфері (1950–1960-ті рр.): житлове забезпечення. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* К., 2013. Вип. 18. С. 132–149.
24. Горло Н. В. Спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: соціальний та економічний аспекти (50-70-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2007. 20 с.
25. Клименко В. В. Промислова кооперація в УРСР у повоєнний період (1944–1960 рр.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Черкаси, 2011. 203 с.
26. Лисенко В. С. Відбудова Кривбасу у повоєнний період. *Зб. наук праць Харк. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди. Сер. : Історія та географія.* Х., 2011. Вип. 41. С. 224–228.

27. Скрипник О. М. «Велика хімія» в УРСР (1958–1988 рр.): соціоісторичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2012. 20 с.
28. Харук А. І. Авіаційна промисловість України як складова військово-промислового комплексу у 1910-ті – 1980-ті роки: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2011. 443 с.
29. Алексєєва-Процюк Д. О. Використання праці іноземних військовополонених та інтернованих на території України (1939–1953): нормативно-правові та організаційні засади. К.: Просвіт, 2011. 240 с.
30. Потильчак О. В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939–1954 рр.): організація, дислокація, структура: автореф. дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01. К., 2005. 32 с.
31. Кучеренко Г. В. Освіта працюючої молоді та підлітків в УРСР (1943–1950 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2011. 20 с.
32. Селецький А. В. Професійна підготовка робітничих кадрів в Україні (1920–1959 рр.): монографія. К.: Вид-во Ін-ту професійно-технічної освіти НАПН України, 2012. 176 с.
33. Абліцов В. Донбас: європейська Україна чи азійське дикопілля? К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. 97 с.
34. Верменич Я. В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. 69 с.
35. Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відп. ред. В. А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. 482 с.
36. Верменич Я. В. Пошук моделей консолідації української нації на рубежі XIX і XX століть: погляд з понад сторічної відстані. Аналітична доповідь / Відп. ред. В. А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. 99 с.
37. Ветров І. Г., Лисенко О. Є., Шелейко Т. В. Донбас 1943–1950 років: Відновлення промисловості і транспортної інфраструктури. К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. 325 с.

38. Донбас в етнополітичному вимірі. К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.
39. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В. А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. 456 с.
40. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. 813 с.
41. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. 616 с.
42. Смолій В. Донеччина і Луганщина: місце в модерному українському національному проекті. Аналітична доповідь / Відп. ред. В. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. 62 с.
43. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н. О. Лаас. К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. 698 с.
44. Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. Т. 1. Колективна монографія / Відп. ред. В. А. Смолій; керівник авт. колективу Я. В. Верменич. К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. 378 с.
45. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. 166 с.
46. Якубова Л. Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. 109 с.
47. Тітіка О. О. Відбудова і функціонування місцевої промисловості України в 1943–1950 рр.: історичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2014. 20 с.

48. Калкутіна Н. В. Участь військовополонених Німеччини та її союзників у повоєнній відбудові Південної України (1944–1950 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2015. 265 с.
49. Кириленко А. О. Південна Україна в період хрущовської «відлиги» (1953–1964 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2016. 246 с.
50. Король В. М. Навчальні заклади системи трудових резервів у період відбудови економіки України (1943–1950 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2017. 20 с.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Бондар Ю. О. Історіографія промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 pp.): репрезентативність джерельної бази. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 35 (74) № 2. 2024. С. 144–148. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/2.22> URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/2_2024/24.pdf Фахове видання України Категорії Б. Входить до наукометричної бази даних Index Copernicus International.

2. Бондар Ю. О. Зародження та становлення історіописання розвитку повоєнної промисловості Української РСР (1946–1965 pp.) у перше післявоєнне десятиліття (1946–1953 pp.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 35 (74) № 4. 2024. С. 226–232. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.33> URL: https://hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/4_2024/35.pdf Фахове видання України Категорії Б. Входить до наукометричної бази даних Index Copernicus International.

3. Бондар Ю. О. Суспільно-політичні умови розвитку історіографії повоєнного промислового розвитку УРСР (1946–1965 pp.) в період хрущовської «відлиги» (середина 1950-х – середина 1960-х pp.). *Літопис Волині*. Число 32. 2025. С. 30–35. DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.05> URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/591/510> Фахове видання України Категорії Б. Входить до наукометричної бази даних Index Copernicus International.

4. Бондар Ю. О. Промисловість Української РСР у повоєнне двадцятиріччя (1946–1965 pp.) в роботах істориків української діаспори. *Культурологічний альманах*. Вип. 2 (14). 2025. С. 112–118. DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.2.13> URL: <https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/607/558> Фахове видання України Категорії Б. Входить до наукометричної бази даних Index Copernicus International.

5. Бондар Ю. О. Промисловість Української РСР (1946–1965 pp.) в оцінці західної радянології. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2025. Вип. 88. Том 1. С. 4–10. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/88-1-1> URL: https://aphn-journal.in.ua/archive/88_2025/part_1/3.pdf Фахове видання України Категорії Б. Входить до наукометричної бази даних Index Copernicus International.

6. Бондар Ю. О. Повоєнна промисловість Української РСР (1946–1965 pp.): зародження та становлення сучасної української історіографії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2025. Вип. 1. С. 22–33. DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.3> URL: <https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/history/article/view/1699/1513> Фахове видання України Категорії Б. Входить до наукометричної бази даних Index Copernicus International.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Бондар Ю. О. Історіографія промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 pp.): теоретико-методологічні засади дослідження. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: перспективи та виклики: матеріали VIII Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції*. 4 квітня 2025 року. Миколаїв: НУК ім. адм. Макарова, 2025.

С. 194–198. URL: <https://rep.nuos.edu.ua/server/api/core/bitstreams/235693b4-8645-46e0-8717-ef28cc17c15f/content>

2. Бондар Ю. О. Навколонаукові особливості радянської історіографії розвитку повоєнної промисловості Української РСР (1946–1965 рр.) другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. *Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* / редкол.: к. і. н., доц. Н. М. Кузовова (відп. ред.) та ін. Херсон: Вид-во ХДУ, 2025. С. 22–30. URL: <https://ekhsuir.kspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b856a199-c049-4533-94d9-45f2d6216d37/content>

3. Бондар Ю. О. Повоєнна промисловість Української РСР (1946–1965 рр.): становлення та розвиток західної радянології теми. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін: науково-педагогічний журнал*, вип. 12 / Заг. ред. доц. Моцак С.І. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка. 2025. С. 3–6. URL: https://history.sspu.edu.ua/images/2025/docs/nauka/konf/12_2025_np_zhurnal_tms_ddb69.pdf

4. Бондар Ю. О. Промисловість Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.): концепції західної радянології. *Матеріали науково-практичних конференцій Чорноморського національного університету імені Петра Могили. Серії : Історія та археологія, Політичні науки: Ольвійський форум – 2025: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі: XXII міжнар. наук. конф. 16-22 черв. 2025 р., м. Миколаїв: матеріали конф. / М-во освіти і науки України; ЧНУ імені Петра Могили. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2025. С. 13–16. URL: <https://mspc.mk.ua/index.php/journal/article/view/389/326>*